

SOCIOLOGISK FORSKNING

2/98

PRIS 75,- INKL MOMS

SOCIOLOGISK FORSKNING

Tidskrift för Sveriges Sociologförbund, utgiven med stöd av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet, med redaktionen vid Högskolan i Örebro, Institutionen för samhällsvetenskap.

Redaktion

Mats Ekström(red), Berth Danermark, Rolf Lidskog, Monica Johansson och Berit Åberg

Adress

Sociologisk Forskning, Högskolan i Örebro, Institutionen för samhällsvetenskap, 701 82 Örebro. Tel 019-30 32 72, fax 019-30 30 44, e-post mats.ekstrom@hum.hoe.se

Annonser

Halvsida i ett nummer 500 kronor, helsida i ett nummer 900 kronor, då heloriginal lämnas.

Data

Omslag Sune Andersson. Grafisk form Högskolan i Örebro, Avdelningen för informations- och kontaktfrågor, Ulla Fogelström, Teckensnitt Sabon och Franklin Gothic. Printed in Sweden by Graphic Systems AB Göteborg 1997. ISSN 0038-0342.

Prenumerationer, lösnummer, adressändringar och reklamationer

Vi anlitar Uppdragsbyrån i Örebro för dessa uppgifter. Ange alltid att det gäller Sociologisk Forskning och om du är medlem i Sveriges Sociologförbund eller ej.

För medlemmar i Sveriges Sociologförbund ingår tidningen i medlemsavgiften.

Prenumerationspriser	Institutionsprenumeration	300 kr
	Enskild prenumeration	200 kr

Lösnummerpriser	Enkelnummer	75 kr
-----------------	-------------	-------

Priset inkluderar portot. Ingen faktureringsavgift tillkommer vid förskotts-
betalning.

Postgiro: 67 06 67-5, Sociologisk Forskning

Postadress: Sociologisk Forskning, Uppdragsbyrån c/o Martin Lind, Åkerbyvägen 22,
715 72 Stora Mellösa

Telefon: 019-30 35 02, 019-30 34 92

INNEHÅLL

NUMMER 2 1998

ARTIKLAR

Om Bourdieus reflexiva sociologi, sid 5

AV MARGARETHA JÄRVINEN

Velferdsstatens problemlogikk i lys av en debatt om dysleksi, sid 21

AV PER SOLVANG

Tro och vetande i debatten om Sveriges ekonomiska tillväxt: Samhällsvetenskapens objektivitetsproblem i åskådlig form, sid 41

AV WALTER KORPI

Emotioner och identitetsutveckling. En analys av narkotikakarriärer, sid 73

AV ODD LINDBERG

RECENSIONER

Agneta Fransson: Omsorg i tanke och handling. En studie av kvinnors arbete i vården, sid 103

Lund Studies in Social Welfare XVI. Lund: Arkiv förlag, 1997

GÖRAN AHRNE

Peter Sohlberg: Mål och mening i samhället. Om funktionalistiska program inom samhällsvetenskapen, sid 107

Sociologiska institutionen, Uppsala universitet, 1997

OSKAR ENGDAHL

Mohammad Fazlhashemi & Stephen Fruitman (red.):

Medborgarskap – Reflektioner kring ett problematiskt europeiskt begrepp, sid 112

Stockholm: SNS Förlag, 1997

HÅKAN JOHANSSON

Kjell Eriksson, Harald Niklasson & Per-Olof Olofsson: Reflexivitet, modernitet och välfärdssamhällets framtid, sid 120

Halmstad: Idé & Text, 1997

STEFAN SVALLFORS

Berth Danermark, Mats Ekström, Liselotte Jakobsen och Jan Ch. Karlsson:

Att förklara samhället, sid 123

Lund: Studentlitteratur, 1997

PETER EKEGREN

Björn Eriksson: Praktiker, värden, vägval. Två diskussioner kring sociologins och socialvetenskapens metodologiska praktiker, sid 130

Stockholm: Carlssons Förlag, 1997

MATS EKSTRÖM

Per Trulsson: Strategies of Entrepreneurship. Understanding Industrial Entrepreneurship and Structural Change in Northern Tanzania, sid 136

Tema teknik och social förändring, Linköpings universitet, Linköping Studies in Art and Science 161, 1997

ARNI SVERRISSON

Om Bourdieus reflexiva sociologi

AV MARGARETHA JÄRVINEN

Inledning

Syftet med denna text är att diskutera, och försöka konkretisera, Pierre Bourdieus så kallade reflexiva sociologi. Bourdieu har ofta kritiserats för att vara abstrakt och för att komma med flera anvisningar om vem han *inte* vill sättas i bås med (objektivister, subjektivister, teoretiker, empirister) än anvisningar om hur han själv önskar att bli uppfattad. Målet i min artikel är att försöka ”översätta” en del av Bourdieus abstrakta resonemang till konkreta exempel (hämtade från Bourdieus egna undersökningar) på hur reflexiv sociologi kan praktiseras.

Den röda tråden igenom hela artikeln är förhållandet mellan två typer av kunskap: praktisk kunskap och teoretisk kunskap, eftersom denna relation, i min tolkning, utgör kärnan i det mesta av det som Bourdieu skrivit om reflexiv sociologi.

Praktisk kunskap opererar innanför det som Bourdieu kallar ”the discourse of familiarity” och handlar om vardagligt kunnande, praktisk perception, kunskap som inlagrats i aktörernas kroppar. Praktisk kunskap är ofta kunskap som inte når det diskursiva planet. Bourdieu talar om ”docta ignorantia – a mode of practical knowledge not comprising knowledge of its own principles” (Bourdieu 1982, s 19). ”Docta ignorantia” visar sig som – över tid relativt konsistenta – handlings- och perceptionsmönster som i sin praktiska form kan överföras från individ till individ, utan att någonsin verbaliseras. I Bourdieus förståelse är det alltså förkroppsligandet av dessa scheman som garanterar deras fortlevnad; kroppen fungerar som ett minne för perceptionerna, handlingarna, klassifikationsmatriserna – ett minne som inte nödvändigtvis kan nås av individens medvetande.

Viktigt är dock att konstatera att den praktiska kunskapen är konstruerad kunskap, inlärdd kunskap. Den praktiska kunskapen är en tyst kunskap som visserligen

MARGARETHA JÄRVINEN är pol dr i sociologi, anställd som lektor vid Sociologiskt Institut, Köpenhamns universitet. Hennes doktorsavhandling (1990) handlade om prostitution i Helsingfors. Efter det har hon bland annat arbetat med forskning om hemlöshet och missbruk. Järvinen har också skrivit mer renodlat teoretiska arbeten, bland annat om social konstruktivism.

kan sägas ligga i aktörens undermedvetna, så länge vi kommer ihåg att det undermedvetna inte är ett mystiskt universum där allmänmänskliga grunddrifter härjar, utan ett resultat av individens socialt och kulturellt specifika livshistoria. Bourdieu poängterar, med en hänvisning till Durkheim, att det undermedvetna inte består av annat än bortglömd historia (Bourdieu 1982, s 79) och att det sker en naturligörelse av de historiska konstruktionerna genom en perfekt anpassning mellan de objektiva betingelser individerna lever under och den habitus som så småningom formas.

Problemet – eller den stora utmaningen för sociologin – är att denna praktiska kunskap inte kan nås direkt av forskning. Praktisk mästring är endast möjlig för den som så att säga själv är bemästrad av denna kunskap – och den som själv är bemästrad kan inte nödvändigtvis objektivera sin kunskap, det vill säga göra den tillgänglig för forskning (Bourdieu 1992c, s 14).

Objektivering av objektiveringen

Enligt Bourdieu tenderar vi som forskare ofta att glömma bort den enorma distans som föreligger – och som *bör* föreligga – mellan ”förkroppsligad kunskap” och en forskningsmässig rekonstruktion av denna kunskap. Bourdieu placerar som bekant sin reflexiva sociologi i opposition till subjektivism, bland annat exemplifierad av fenomenologin. Subjektivismen förnekar enligt honom avståndet mellan informanten och forskaren och därmed också avståndet mellan praktisk och teoretisk kunskap. Bourdieu placerar emellertid också sin reflexiva sociologi i motsättning till objektivism. Objektivism, eller ”socialfysik” bygger visserligen på ett metodologiskt brott med informantens förstahandskunskap. Den objektivistiske forskaren letar efter strukturer som så att säga opererar bakom ryggen på informanten, och tilldelar sig själv privilegiet att bedöma om informantens kunskap är sann eller inte, om hans/hennes ställningstaganden är ideologiska eller kanske ett uttryck för rationalisering eller falsk medvetenhet. Det som objektivismen försummar, enligt Bourdieu, är dock att objektivera själva objektiveringen, att analysera vad det är som sker då informanternas praxis silas igenom objektivismens sanningsfilter. I motsättning till subjektivismen erkänner alltså objektivismen att det finns en klyfta mellan den praktiska världen och den teoretiska världen, men objektivismen tar aldrig steget fullt ut och analyserar vad det är som sker då forskaren försöker bygga en bro över praktik-teori klyftan.

I inledningen till *The Logic of Practice* (1992c, s 11) beskriver Bourdieu vilken oändligt lång tid det tagit för honom själv att inse: 1) att praktisk logik endast kan fångas in med hjälp av instrument som omskriver, och till dels upplöser denna lo-

gik, samt 2) att reflexivitet i forskningen innebär att vi riktar uppmärksamheten mot våra "objektiveringsinstrument" (genealogier, kartor, diagram, tabeller etc.) och intresserar oss för vilka effekter de har på den praxis vi studerar. Detta är ett viktigt budskap i många av Bourdieus empiriska undersökningar: modeller är falska och missvisande om vi tar dem för annat och mera än det de är, det vill säga just modeller. Förhållandet mellan modellkunskap och praktisk kunskap kan jämföras med förhållandet mellan å ena sidan en karta (typiskt en mycket ofullständig sådan, närmast en kartskiss) och å andra sidan praktisk lokalkännedom, ett system för bedömning av riktning och avstånd, inlagrat i individens kropp.

Ett mellanled i översättningen av praktisk kunskap till teoretiskt funderad kunskap är - och här diskuterar Bourdieu bland annat intervjuundersökningar och surveyundersökningar - respondentens egen diskursivering av sina upplevelser. Intervjufrågorna tvingar informanten att för forskaren försöka explicitgöra sin praktiska kunskap, på samma sätt som en hantverksmästare för sina lärlingar ibland kan vara nödd att verbalisera tekniker som normalt inte medvetandegörs (Bourdieu 1982, s 18).

Enligt Bourdieu finns det många problem i denna objektiveringsprocess - jag skall här nämna några av dem.

En punkt som lyfts fram i flera av hans empiriska undersökningar är att både forskaren och informanten tenderar att fokusera på det extraordinära i den praktiska kunskapen (jfr t ex Bourdieu 1982, s 19). Inbyggt i själva strukturen i många kvalitativa intervjuer, till exempel livshistorieintervjuer, ligger en uppförstoring av "the most remarkable moves". Det är typiskt inte den grå vardagen eller människolivet med alla dess förpliktelser, rutinmässiga handlingsmönster, små bekymmer och små glädjeämnen som beskrivs i forskningsrapporterna. Det är händelser och upplevelser som på ett eller annat sätt, enligt ett eller annat kriterium, singlas ut som signifikanta. Vi kan här dra en parallell till Goffman. Han diskuterar, i sina analyser av avvikarkarriärer, händelser som har "symptomatisk signifikans", episoder i till exempel en mentalpatients liv som utpekats som avgörande för uppkomsten och vidareutvecklingen av patientens sjukdom. Goffmans poäng är att dessa händelser eller upplevelser alltid utpekats som signifikanta i efterhand och att forskaren måste vara uppmärksam på denna retrospektiva selektion. Bourdieus budskap är det samma. Det som singlas fram i intervjuerna är ingen självklar återspeglning av det som "verkligt" skedde, det är utvalda episoder, handlingsmönster, upplevelser. Om vi som forskare önskar att förhålla oss reflexivt till våra egna analyser måste vi eftersträva transparens i dessa selektionskriterier

Ett annat "översättningsproblem" som Bourdieu diskuterar, är att informantens konstruktioner, hans/hennes diskursivering av sina primärupplevelser alltid är präg-

lade av gruppens officiella, sanktionerade föreställningar. Annorlunda kan det väl inte vara, men Bourdieu menar alltså att den sociologiska forskningen inte beaktar detta i tillräcklig grad. Informanten återger helt enkelt, i sin diskursivering av den praktiska kunskapens logik, rådande föreställningar av vad som är tänkbart eller inte tänkbart, vad som är acceptabelt eller oacceptabelt, vad som är normalt eller onormalt, och alla dessa föreställningar är i sin tur en återspeglning av de sociala differentierings- och maktprinciperna i gruppen (Bourdieu 1982, s 37). Bourdieus standardexempel på denna punkt är hämtat från antropologiska studier av giftermålsmönster. Alla de antropologer som genom tiderna har beskrivit ”parallell-kusin-giftermål” (= en man som gifter sig med sin farbrors dotter) som den dominerande giftermålsstrategin i bland annat nordafrikanska kabylsamhällen har, enligt honom, tagit fel. Parallell-kusin allianser är nämligen inte den vanligaste äktenskapstypen, men den officiellt sanktionerade äktenskapstypen. Parallell-kusin giftermål är, enligt Bourdieu, själva symbolen för den mytisk-rituella representationen av en patriarkalisk samhällsordning. Det är gruppens “doxa” som via (först och främst de manliga) informanterna överförs till naiva antropologer, som okritiskt accepterar denna doxa som den objektiva sanningen om kabylnas familjestruktur (Bourdieu 1992c, s 184).

Ett tredje problem i rekonstruktionen av praktisk kunskap till teoretiskt funderad kunskap är att informantens diskursivering präglas av det som Bourdieu kallar en kvasivetenskaplig attityd. Intervjun, frågeformuläret, interaktionen med forskaren, tvingar informanten att betrakta sina egna handlingar i ett perspektiv, som varken följer den praktiska kunskapens logik eller en vetenskaplig logik. Med ”kvasivetenskaplighet” avser Bourdieu ett förunderligt amalgam av självreflektion, sunt förnuft, populärvetenskap och en i själva intervjusituationen frammanad ”legalism”, präglad av det som informanten tror att forskaren förväntar sig av honom/henne (Bourdieu 1982, s 91).

Sålunda menar Bourdieu till exempel att forskning ofta pressar en tvångsmässig tidsstrukturerings ned över det levda livet. En fråga så oskyldig som ”och vad hände sedan?” inviterar informanten att placera två händelser, två upplevelser, två episoder på ett kvasivetenskapligt tidsschema. Episoder som inte behöver ha haft (men som givetvis kan ha haft) något med varandra att göra, häktas nu på varandra som länkar i en kedja och blir därmed beroende av varandra. Det kan vara episoder som de fakto låg långt från varandra tidsmässigt, eller episoder – upplevelseblock – som förlöpte parallellt i informantens liv. I den retrospektiva återgivningen får de dock ett inbördes sammanhang, en före-efter placering, och därmed ofta ett orsak-verkan sammanhang, som enligt Bourdieu är typiskt för biografiska rekonstruktioner, men främmande för den praktiska kunskapens logik. Skeenden som i

praxis uppträder simultant eller huller om buller i total oordning och brist på systematik tvingas in i en linjär ordning, strukturerad genom ogenomsådliga kronologiska kriterier (Bourdieu 1982, s 83).

Här möter vi Bourdieus motvilja mot traditionell livshistorie-forskning. Bourdieu beskriver ”den biografiska illusionen” och avser därmed den felaktiga föreställningen att livet utgör en helhet, ett samlat uttryck för ett projekt, ett resultat av en subjektiv eller objektiv intention (Bourdieu 1997, s 80). Den biografiska illusionen utgår från tesen att det enskilda livet har en utgångspunkt, en unik existensgrund, en genomgående princip och att en individs levnadslopp handlar om fullbordan, uppnåelse av ett fastsatt mål (telos). Subjektet och objektet (intervjuaren och informanten) har ett gemensamt intresse att upprätthålla den biografiska illusionen och accepterar därför båda postulaten om ”meningen” med den existens som livshistorien handlar om. I livshistorieberättandet tenderar informanten att ”göra sig själv till sitt livs ideolog” genom att välja ut signifikanta händelser och sammanfoga dem till en större, meningsgivande helhet. Denna helhet har som funktion att peka ut det unika i just detta människoöde, och att slå fast koherensen i det livslopp som forskaren och intervjupersonen har valt att delge andra människor. Idén om ett linjärt mänskligt levnadslopp, där individen går från fas till fas, liksom ett tåg som når den ena efter den andra av de stationer som finns med i körplanen, passar emellertid dåligt ihop med livets virrvarr, bestående av biologiska och sociala processer i konstant och komplex växelverkan (ibid.).

För att rekapitulera så långt: En strukturering av det levda livets kaos är ett oundgängligt led i forskningsprocessen. Men en vetenskaplig rekonstruktion av den praktiska kunskapens logik innebär en kraftig omskrivning, gränsande till destruktion, av denna logik. Forskningen upplöser alltså det den försöker fånga då den tvingar in praktiska handlingar och tankemönster i ”objektiva” scheman och modeller, och i tidsramar som är främmande för mänsklig praxis. Huvudbudskapet i Bourdieus reflexiva sociologi är mycket enkelt: all forskning handlar om diskursivering; det finns en grundläggande konflikt mellan praxis och diskurs; denna konflikt leder till stora översättningsproblem, problem som oftast osynliggörs i forskningsrapporterna.

Här skall inflikas att en ”objektivering av objektiveringen” inte för Bourdieu är detsamma som att forskaren gör reda för sitt specifika teoretiska perspektiv och/eller sin egen praktiska förståelse av det fenomen han/hon studerar. Det är inte heller det samma som att forskaren, i förordet till sin undersökningsrapport, presenterar sig själv: ålder, kön, civilstånd, antal barn, politisk åskådning etc. Den typen av ”reflexivitet” visar Bourdieu närmast förakt för. Kunskap präglas inte bara, som en elementär relativist kunde hävda, av det specifika forskningsperspektiv som

en individuell observatör, positionerad historiskt och socialt, väljer att anlägga på det han/hon observerar. Det är en betydligt mera radikal reflexivitet Bourdieu efterlyser, en reflexivitet som riktas mot själva det att ha ett forskningsperspektiv, att vara ett observerande subjekt som förhåller sig till ett forskningsobjekt.

2. Konstruktionen av objektet

Vi är därmed inne på en annan viktig del av Bourdieus reflexiva sociologi, den del som handlar om ”konstruktionen av objektet”. Objektkonstruktionen är för Bourdieu den fundamentala forsknings-akten; vi kan inte ge oss i kast med ett analysarbete utan en eller annan form av hypoteser, en eller annan form av ”konstruktions-instrument”. Om vi föreställer oss att vi kan närma oss ett forskningsobjekt utan att ha en förståelse av det, så betyder det bara att vi konstruerar utan att vara medvetna om det (Bourdieu, Chamboredon & Passeron 1991, s 249). Objektkonstruktion handlar emellertid inte bara om hypoteser; forskaren konstruerar sitt objekt hela vägen igenom undersökningsprocessen. Problemformulering, datainsamling, analys och rapportering – i alla dessa faser av forskningsprocessen (som Bourdieu givetvis inte accepterar som distinkta faser) efterlyses en kritisk granskning av objektkonstruktionen.

Bourdieu diskuterar bland annat fenomenet ”ostrukturerade” och ”semi-strukturerade” intervjuer. Idén bakom dessa intervjuformer har bland annat varit att forskaren försöker undgå alltför strikta förkonstruktioner av det fenomen han/hon önskar studera, och samtidigt att intervjuaren eftersträvar en så naturlig interaktionsform med informanten som möjligt. Ofta är de ostrukturerade och semistrukturerade intervjuerna dock dåligt förberedda och saknar teoretisk förankring, menar Bourdieu. Informanten ställs inför ett virrvarr av spontansociologiska temablock, och försöker efter bästa förmåga leva upp till intervjuarens förväntningar. ”[G]iven that one can ask anything of anyone and that almost anyone always has enough good will to give some sort of answer to any question” (Bourdieu, Chamboredon & Passeron 1991, s 42). Konsekvensen av detta är att undersökningens så kallade resultat kommer att bekräfta forskarens (och informantens) icke explicitgjorda förståelser av det studerade fenomenet (jfr. Bourdieu 1996b).

Enligt Durkheim var det stora problemet i uppbyggnaden av sociologin som vetenskap det faktum, att alla människor är övertygade om att de själva har en äkta, närmast medfödd, förståelse av den sociala världen. Samhället är fyllt av spontansociologi, och inne i alla människor bor det en liten sociolog – varför skulle då rätten att sätta ord på det sociala livet överlämnas till sociologer? Denna fråga är berättigad, menar Bourdieu. Många rapporter, skrivna av riktiga sociologer, innehåll-

ler ingenting annat än en återgivning av vardagligt pladder, eventuellt omformulerat till att kvasivetenskapligt språk. Dylika undersökningar kan knappast bidra till att skapa respekt för sociologin.

Att bryta med spontanteoretiska objektkonstruktioner är alltså sociologins stora utmaning, och detta är inte lätt, eftersom den sociala världen hela tiden konstruerar sig själv. Sociologer uppträder alltför ofta i den okritiska rollen som "statstjänare" och bedriver i denna roll en forskning som helt enkelt konverterar sociala problem – det vill säga byråkratiska, administrativa konstruktioner – till sociologiska problem (jfr Bourdieu 1992a). Dessa sociala problem appellerar omedelbart till vårt sunda förnuft, de förefaller självklara för oss, eftersom de ingår i den samhällliga diskurs som också vi är en del av. En forskare som tar till sig den sociala världens konstruktioner vinner ofta både tid och anseende. Han eller hon kan blott överta de data, den statistik och de definitioner som redan föreligger; svaren på forskarens frågor ligger redan där ute och väntar på att bli insamlade. Så länge vi ställer de forskningsfrågor till den sociala världen som den önskar att vi skall ställa, så talar den gärna om sig själv, skriver Bourdieu. Den sociala världen älskar forskare som "protokollför" den, forskning som fungerar som en spegling (jfr Bourdieu, Chamboredon & Passeron 1991, s 250; Bourdieu & Coleman 1991, s 377).

Det förkonstruerade, antingen det är kategoriseringar i det politisk-administrativa systemet vi övertar, eller resonemang som har karaktär av allmänt tankegods, är både svårt att genomskåda och seglivat. Att epistemologiskt bryta med det förkonstruerade innebär ett brott med begrepp och metoder som i alla avseenden framstår som naturliga. Bourdieu konstaterar, med en hänvisning till Bachelard, att symaskinen först kunde uppfinnas i det ögonblick konstruktörerna slutade upp med att ha syende för hand som modell och utgångspunkt för sin uppfinnelse. På samma sätt bör sociologin insistera på sin egen design av den sociala världen och bryta med spontanteoretiska diskursiveringar av social praxis (Bourdieu, Chamboredon & Passeron 1991, s 37, jfr även Bourdieu & Wacquant 1992).

Man kan i Bourdieus texter finna flera exempel på forskningsområden där han menar att sociologiska utredare övertar populära och/eller politisk/administrativa objektkonstruktioner. Ett sådant område är opinionsundersökningar, som bygger på en, sällan explicitgjord, förförståelse med bland annat följande komponenter: föreställningen att alla människor kan ha en åsikt om allting; föreställningen att alla respondents åsikter är lika mycket värda, samt; föreställningen att de insamlade åsikterna kan summeras till en meningsfull helhet eller omräknas till procenter och genomsnitt. Fenomenet "public opinion" är enligt Bourdieu en artefakt som forskarna okritiskt övertar från politiker och andra intressenter. Den legitimerande frasen "Gud är på vår sida" har ersatts av frasen "allmänopinionen är på vår sida".

I stället för att delta i detta legitimeringsspel borde forskarna intressera sig för variationerna i "opinionsformulerings"- möjligheter i befolkningen. För att en respondent överhuvud taget skall kunna uttrycka sin politiska åsikt måste flera betingelser vara uppfyllda. För det första måste han/hon kunna "diskursivera sina dispositioner" – det vill säga göra sin praktiska kunskap tillgänglig för forskning (jfr. ovan). För det andra kräver ett ställningstagande till intervjuarens frågor att den svarande har förstått de alternativ som ställs mot varandra. För det tredje måste respondenten ha (åtminstone ett minimum av) intresse för det sociala område frågorna gäller. Att ha intresse är i Bourdieus förståelse det samma som att ha aktier i någonting, och därför det samma som att ha rätt och makt att uttala sig. Sannolikheten att ha en åsikt i politiska frågor är mycket olika stor i olika befolkningsgrupper. Andelen "vet inte"- svar i opinionsundersökningar är störst bland kvinnor, bland lågutbildade, samt i provinsen. Fenomenet "public opinion" återspeglar alltså inte hela befolkningens hållningar, utan endast den diskursiverade opinionen, den mobiliserade opinionen i de befolkningsgrupper som har förmågan, intresset och rätten att ha en åsikt (Bourdieu 1984, s 397; Bourdieu 1995, s 149).

Ett besläktat exempel på brott med poulärsociologiska objektkonstruktioner finner man i Bourdieus reflexioner kring fenomenet yttranderätt. Också på denna punkt argumenterar han emot den vulgärdemokratiska föreställningen att alla människor har samma rätt att yttra sig och samma möjligheter att bli hörda. Variationerna i "ordets makt" handlar inte bara om lingvistisk kompetens, utan helt generellt om social kompetens, det vill säga variationer i yttranderätt avhängigt av kön, ålder, socioekonomisk status etc. Att ta ordet offentligt kräver att man är auktoriserad att uttala sig, och (den osynliga) rollistan över vem som kan uttala sig i vilka sammanhang är fastlagd i full harmoni med samhällets maktstrukturer. En kompetent talare är helt enkelt en behörig talare, men auktorisationen kan uppnå full effekt endast om de bakomliggande maktmekanismerna är osynliggjorda. Talegåvan – "han har ordet i sin makt" – måste framstå som en naturlig, i personen inneboend, egenskap och denna individualisering uppnås de faktorer, genom att yttranderätten tenderar att förkroppsligas hos de personer som fått den tilldelad. Yttranderätten visar sig i de auktoriserades sätt att röra sig, stå, sitta och gå, och i deras miner och gester; eller med Bourdieus ord: "The strength of the ethos is that it is morality made flesh" (Bourdieu 1995, s 86). Omvänt har icke-auktoriserade personer enorma hinder att övervinna om de försöker erövra det offentliga ordet. Bourdieus standardexempel här är den rädsla, osäkerhet och nervositet som många kvinnor upplever i offentliga diskussioner. Dessa upplevelser har alltså sin reella sociala och historiska grund; kvinnor har inte samma självklara, kroppsliggjorda rätt att uttala sig offentligt som män i motsvarande socioekonomiska position.

Bourdieu hänvisar till grekernas ”skeptron”, ett tecken, ett föremål, en symbol som överförs till en talare, för att visa att hans tal är auktoriserat och att publiken är förpliktad att lyssna. Han menar att det cirkulerar mängder av ”skeptrons” i våra dagars offentliga diskussioner, men att de är osynliga, och att de går från man till man (i specifika samhällsskikt, givetvis), och sällan till kvinnor (ibid. s 78).

Sociologins ärende är bland annat att kartlägga makt och det innebär ofta att sociologer talar emot dem som har den mest självklara yttranderätten i samhället. Sociologin kommer därför ofta på kollisionkurs med mäktiga sociala intressen, speciellt intressen som är osynliga eftersom de har naturliggjorts. Det största epistemologiska hindret i sociologin är dock att den själv är inkapslad i maskineriet kring yttranderätten. Den är en del av det sociala system som dels producerar objektkonstruktioner, dels tillrättalägger villkoren för dessa konstruktioners dominans och trovärdighet (Bourdieu & Coleman 1991, s 376).

Den reflexiva sociologins uppgift är i vissa avseenden rakt motsatt antropologins traditionella uppgift, skriver Bourdieu. Medan antropologernas mål kan vara att ”domesticate the exotic” så bör en sociolog, som studerar sitt eget samhälle, sträva efter att ”exoticize the domestic”. Sociologen måste alltså försöka bryta med dominerande förförståelser och sin egen förkroppsligade praktiska kunskap om det fält han/hon studerar (Bourdieu 1988, s I). Denna uppmaning är självklart inte lätt att följa, eftersom den praktiska kunskap forskaren bär med sig ofta är icke-diskursiverad kunskap, vilket betyder att vår förförståelse av forskningsobjektet ligger på det omedvetna planet. Icke desto mindre upprepar Bourdieu detta i stort sett i alla sina böcker: Om inte forskaren objektiverar de kriterier, begreppsdefinitioner och klassifikationssystem som är den sociala världens egna konstruktioner, så infiltrerar de forskningen och gör forskningsresultaten till rena replikationer av de populära konstruktionerna.

3. Relationer, dispositioner, positioneringar

Bourdieus ideal, en objektivering av objektiveringen och ett brott med (forskarens egna och andra människors) förkonstruktioner, kan knappast förstås om vi inte beaktar frågan vad teoretisk, analytisk kunskap är i hans reflexiva sociologi. Vad i den praktiska kunskapens värld är det som Bourdieu försöker avtäcka i sina ”socioanalyser”; vilka är de mekanismer som synliggörs då den inlärd okunskapen diskursiveras?

Bourdieu beskriver själv sin sociologi som inriktad på relationella analyser. Det är relationerna mellan positioner, mellan fält och mellan kapitalformer som är de bärande elementen i den sociala världen och forskningens uppgift är att erövra, kon-

struera och dokumentera dessa. Han betecknar också sin sociologi som dispositionell. Målet för socioanalyserna är att fånga in ”de potentielle muligheter der er indskrevet dels i agenternes kroppe, og dels i strukturen i de situationer de handler inden for, eller rettere sagt; de potentielle muligheder der er indskrevet i relationene mellem disse to” (Bourdieu 1997, s 11). Sociologins uppgift är att analysera förhållandet mellan sociala positioner (i ett relationellt perspektiv), agenternas dispositioner (eller habitus) och deras positioneringar, det vill säga de val de företar inom den mänskliga praktikens olika områden (ibid. s 20).

Huvudsyftet i Bourdieus socioanalyser kan sägas vara att avtäckas den sociala alkemi som den praktiska kunskapen lever och frodas i. Praktisk kunskap är, som tidigare konstaterat, ”docta ignorantia”, en kunskap som inte inkluderar en medvetenhet om sina egna tillblivnings- och utvecklingsprinciper. Social alkemi förutsätter ett individuellt och kollektivt icke-erkännande (*méconnaissance*) av de objektiva mekanismerna bakom aktörernas positioneringar, ett socialt självbedrägeri som följer att individernas val alltid harmonierar med deras sociala positioner och dispositioner (*habitus*) (Bourdieu 1982, s 6).

Habitus är den *modus operandi* som aldrig kan nås direkt av forskningen men som tar sig observerbara uttryck i *modus operatum*, det vill säga individens tankar, handlingar och tankar om handlingar (Bourdieu 1982, s 18). I Bourdieus många och skiftande definitioner på begreppet habitus, och i hans många och skiftande kommentarer till dessa definitioner, syns hans stora motvilja mot begreppet regler. Att avtäckas habitus är inte det samma som att leta efter handlings- och perceptionsstyrande regler. Att hävda att praxis styrs av regler är enligt honom detsamma som att postulera att vägar som är röda på en karta också måste vara rödmålade ute i det verkliga landskapet. Fenomenet regler är, liksom normer och roller, teoretiska skrivbordskonstruktioner som sociologen inte skall tvinga ner över de handlings- och perceptionsmönster han/hon tycker sig se hos sina studieobjekt (Bourdieu 1982, s 73).

Inte regler, inte modeller, inte roller alltså – det vi skall intressera oss för är de ”scheman för perception, tanke och handling” som är en produkt av historien och som producerar, eller snarare orkestrerar praxis, och därmed ytterligare historia (Bourdieu 1992c, s 54). Habitus skapar ett dialektiskt förhållande mellan den objektiva verkligheten och aktörernas förväntningar och aspirationer, mellan sociala strukturer och mentala strukturer, och ger därmed aktörerna deras så kallade realitetssinne, deras känsla för sina egna begränsningar. En aktör eftersträvar inte det som inte eftersträvar honom/henne, skriver Bourdieu, och menar härmed att det gradvis uppstår en mer eller mindre fullkomlig harmoni mellan de objektiva möjligheter som står till en aktörs förfogande och de mål som han/hon betraktar som

önskvärda, acceptabla, realistiska, tänkbara. Aktören gör en dygd ut av nödvändigheten och avvisar det som a priori har avvisat honom/henne. Det är denna typ av dubbelnegationer som Bourdieu anser vara sociologins förnämsta uppgift att avtäckta. I sina socioanalyser menar han sig kunna påvisa att det som tillsynes är individens fria val de fakto harmonierar med sociala inklusions- och exklusionsmekanismer som den enskilde aktören har stora vanskligheter att genomskåda, och ännu större vanskligheter att påverka (jfr. till exempel. Bourdieu, 1984, 1996a).

På denna punkt polemiserar Bourdieu kraftigt inte bara mot det han kallar Sartres ultraindividualism – uppfattningen att varenda handling är resultatet av ett förutsättningslöst möte mellan individen och hans värld. Han protesterar också mot "rational choice" resonemang av allehanda slag: "How can one fail to see that decision, if decision there is, and the 'system of preferences' which underlies it, depend not only on all the previous choices of the deciser but also on the conditions in which his choices have been made, which include all the choices of those who have chosen for him... Genesis implies amnesia of genesis" (Bourdieu 1992c s 50).

Sociologi handlar inte först och främst om det sociala, hävdar Bourdieu; det handlar i lika hög grad om individen, men väl att märka individen som "socialiserad kropp", individen som en reinkarnation av det kollektiva. Den socialiserade kroppen och de sociala fält kroppen opererar på är två sidor av samma sak, två produkter av samma historia; de är ett resultat av samma differentieringsmekanismer, samma klassifikationsprinciper. I själva verket är det som betecknas det sociala (inklusive den socialiserade kroppen) ingenting annat än "historia, historia och historia om och om igen" (Bourdieu 1995, s 46).

En av de fundamentala effekterna av den harmoni mellan objektiva struktureringsprinciper och den praktiska kunskapens logik som Bourdieu beskriver är alltså att den ger upphov till en common-sense värld, fylld av självklarheter, fakta, gränsdragningar mellan rätt och orätt, normalt och onormalt. Alla etablerade ordningar tenderar att skapa en naturalisering av sin egen villkorlighet. Därmed reproduceras också de maktrelationer som ligger till grund för klassifikationssystemen, med resultatet att också dessa får status som naturliga (Bourdieu 1982, s 164). Naturalisering handlar om att en grupp, eller ett fält, doxa fastläses. Traditionen tiger alltid om sin egen status som tradition; doxa är det som "goes without saying because it comes without saying" (ibid, s 167). Sociologins roll här är att dekonstruera gruppens doxa genom att relatera den till de sociala differentieringsprinciper, de makt- och dominansförhållanden som ligger bakom aktörernas dispositioner och positioneringar. Forskningens mål är att diskursivera det tidigare osagda, att avslöja det kollektiva självbedrägeri som är grundlaget för hela vår sociala existens (Bourdieu 1990). Det mest osynliga är typiskt det mest självklara, det som man har

uppnått enighet om utan att ens behöva diskutera. Därmed får sociologin den svåra uppgiften att beskriva fenomen som samtidigt är kända och okända, accepterade och icke-accepterade, eller rättare sagt fenomen vars hela logik och legitimation bygger på ett osynliggörande av det oacceptabla.

Ett konkret exempel på studier av denna typ är Bourdieus analyser av fenomenet studieframgång (jfr Bourdieu & Passeron 1977; Bourdieu 1994). Enligt rådande doxa styrs en individs väg igenom undervisningssystemet först och främst av hans/hennes begåvning – detta speciellt i våra dagar då de största socioekonomiska hindren för lägre samhällsgruppers möjligheter till högre utbildning anses vara avskaffade. Bourdieu demonstrerar dock, i sina studier av det franska universitetssystemet, vilket tätt samband som föreligger mellan studenternas sociala bakgrund – familjebakgrund, skoltyp, linjeval i grundskolan – och deras möjligheter att göra akademisk karriär. På universitetsnivå tas det för givet att studenterna omedelbart kan smälta in i den akademiska kulturen, inte minst i det abstrakt-vetenskapliga språkbruk som är bärande för denna kultur. Den akademiska jargongen är emellertid ett dövt språk för majoriteten av Frankrikes befolkning, skriver Bourdieu – således också för de nya studenter som inte har fötts in i den utbildningsmässiga eliten. För dessa studenter torde föreläsningar och pensum de första åren framstå som en semantisk dimma som de har stora vanskligheter att tränga igenom, men som de inte kan dra i tvivelsmål, utan att få sin egen begåvning ifrågasatt. ”Arvingarna” däremot, det vill säga de studenter som är sociokulturellt predisponerade till en karriär i den akademiska världen, ingår i en (omedveten) allians med universitetslärarna, och blir därmed medspelare i ett system vars innersta kärna är myten om naturbegåvning och individuell genialitet (Bourdieu & Passeron 1979).

I minutiösa studier av franska studenters studieframgång har Bourdieu och hans medarbetare kunnat påvisa att det först och främst är graden av överensstämmelse mellan studentens och lärarens språkbruk (och därmed: habitus) som är avgörande för studenternas examensresultat. I lärarnas bedömningar av studenternas prestationer framträder ett mönster där studenter från lägre samhällsklasser tilldelas attribut som ”flitig”, ”seriöst arbetande”, ”försiktig” och ”hederlig” medan epiteterna ”självständig”, ”säker”, ”originell”, och inte minst ”briljant” nästan uteslutande häftas på studenter från det högsta samhällsskiktet. Och den sociala alkemins distinktioner tenderar att accentueras med tiden. Den positiva stämplingen av arvingarna som begåvade uppmuntrar dem till att ”verkliggöra sin essens” och ”leva i harmoni med sin sociala natur”. Aspirationerna inlagras genom en process av växelvis stöd och krav, en process som inte lämnar något utrymme åt anspråkslöshet. På motsvarande sätt styrs de sociokulturellt underprivilegierade (och ofta kvinnliga studenter) in i en mindre framgångsrik karriär, och vad värre är: de accepterar ofta

beredvilligt detta öde. De betraktar nämligen sin egen bristande studieframgång i samma perspektiv som lärarna gör, och accepterar därmed att de är mindre originella och briljanta än arvingarna. På detta sätt döljs och omskrivs selektionsmekanismerna i utbildningssystemet (Bourdieu & Passeron 1979; Bourdieu 1988, s 194 ff).

Ett annat exempel på social alkemi som Bourdieu har försökt avtäcka är fenomenet ”intressefria handlingar”. En del av hans empiriska studier har som bekant riktats mot sociala fält (religiös verksamhet; den akademiska världen, för att nämna två områden) som anses vara intressefrihetens främsta bastioner, det vill säga, fält där enkla ekonomiska motiv och profitmaximeringstänkande omedelbart tycks ha bannlysts (Bourdieu 1997, s 173). Bakom denna så kallade intressefrihet, bakom den skenbara fromheten, dygden och altruismen på till exempel det intellektuella fältet pågår det dock ett subtilt intressespel. Det är ett hårt och hänsynslöst spel om symboliska kapitalformer som erkännande, ära och berömmelse i det dagliga kamouflerat som ett spel om kunskapsintressen (”Erkenntnisintressen”, jfr Bourdieu & Coleman 1991, s 373). Den akademiska kampen är alltid en kamp om de dominerande positionerna, och om vilka aspiranter som skall beviljas tillträde till fältet och vilka som skall hållas utanför. Striden förs alltså inte bara mellan direkta konkurrenter om tjänster, forskningsområden och projektmedel, utan också mellan de etablerade på fältet och nykomlingarna. Här står de dominerande (medvetet eller omedvetet) som försvarare av fältets doxa, medan de dominerade står för det kätterier som enligt Bourdieu skall till för att förnya fältet. Utmanarna ifrågasätter dock inte spelet som helhet – fältets undergång skulle ju ödelägga deras egna framtidsmöjligheter. Med sitt kätterier eftersträvar de blott en försiktig omstrukturering av fältet och ett framskyndande av de etablerades detronisering, för att på detta sätt tillrättalägga möjligheterna för sitt eget avancemang (Bourdieu 1996c, s 131; jfr även Bourdieu 1992b).

Avslutning

Bourdieus reflexiva sociologi har i denna artikel sammanfattats i tre teman. För det första kan kraven på reflexivitet hos forskaren samlas i uttrycket ”en objektivisering av objektiveringen”. Reflexiv sociologi handlar då om en ökad uppmärksamhet på själva översättningen av praktisk kunskap till teoretisk kunskap. Vad är det som sker med den praktiska kunskapens logik då den rekonstrueras genom intervju- och surveyundersökningar? Utifrån vilka kriterier väljer forskaren ut de händelser och upplevelser som tilldelas symptomatisk signifikans i till exempel livshistorieanalyser? I vilka avseenden återspeglar informantens diskursivering doktrinära hållningar i den grupp han/hon representerar? En objektivisering av objektiveringen

betyder bland annat ett synliggörande av det som sker i ”forskningens köks-regioner”, en större öppenhet kring alla de framtvungade avslutningar (closures), alla de val och frånval som ligger bakom den slutliga forskningsprodukten.

För det andra uppmanar Bourdieu oss att rikta sökljuset mot själva objektkonstruktionen. Om sociologin skall kunna försvara sin status som vetenskap måste den bryta med spontanteoretiska förförståelser av de fenomen som studeras, det må så vara definitioner och kategoriseringar i det politisk-administrativa systemet eller vedertagna ”sanningar” ute i befolkningen. Ett brott med spontanteori innebär emellertid också att forskaren måste distansera sig från sin egen omedelbara förståelse av det fält han/hon studerar, en förförståelse som ofta ligger på ett icke-diskursivt plan. Här efterlyser Bourdieu ett synliggörande av forskarens egen (omedvetna) praktiska kunskap och en kontinuerlig kontroll av denna kunskap för att undgå att forskningsresultaten blott blir en replikation av förförståelsen.

För det tredje skall forskaren inta ett relationellt perspektiv i sina analyser, det vill säga fokusera på förhållandet mellan positioner, dispositioner (habitus) och positioneringar (aktörernas val). Det relationella perspektivet är Bourdieus alternativ till en subjektivistisk epistemologi som ignorerar distansen mellan praktisk och teoretisk kunskap, och glömmer att intressera sig för de två första leden i trilogin positioner-dispositioner-positioneringar. Det är också ett alternativ till en objektivistisk epistemologi, som bara fokuserar på elementet ”positioner” (struktur) och ignorerar aktörerna och deras positioneringar .

I sista hand vilar Bourdieus metodologiska rekommendationer på två grundläggande tankefigurer. Den ena är överbevisningen att all forskning handlar om ett synliggörande av det fördolda, en verbalisering av det utsagda. Reflexivitet i förhållande till implicita, icke erkända moment i forskningsprocessen; reflexivitet i förhållande till tysta, spontanteoretiska förförståelser eller officiella problemkategoriseringar; reflexivitet i förhållande till fältets osynliga doxa – alla dessa punkter handlar om en diskursivering av docta ignorantia. En reflexiv sociologi kräver att forskaren, med hjälp av sina teoretiska och metodologiska kunskaper, avtäckar det omedvetna i forskningsprocessen, i objektkonstruktionen, i aktörernas positioneringar på det fält som studeras. Den andra grundläggande tankefiguren i Bourdieus sociologi handlar om den inlärdas okunskapen som ett historiskt konstruerat fenomen. Docta ignorantia är framvuxen ur, och reproduceras i enlighet med, de objektiva makt- och dominansförhållandena i samhället. Det sociala – inklusive individernas förkroppsligade praktiska kunskap – är för Bourdieu ingenting annat än ”historia, historia och historia om och om igen” men märk väl en historia som tiger om sin egen status som historia.

Om man, som jag har försökt göra i denna text, försöker konkretisera Bourdieus

reflexiva sociologi till ett antal rekommendationer, kommer man till slutsatsen att det är enorma krav Bourdieu ställer till sociologin. Den sociologiske forskaren skall uppträda i rollen som "socioterapeut" inte bara i förhållande till olika sociala fält, utan också i förhållande till sig själv och sin egen (omedvetna) praktiska kunskap. Patienten i denna gigantiska socioterapi är ingen mindre än samhället självt – inklusive den lilla del av det sociala som förkroppsligats i forskarens gestalt. Målet för socioterapeuten är att avslöja den dolda maktstruktur som ligger bakom all doxa, alla självklarheter, alla sanningar som det sociala livet bygger på. Detta enorma behandlingsarbete skall utföras av en terapeut, sociologen, som själv hela tiden deltar i det sociala livets maktspel. Socioanalysen försvåras alltså av att både terapeuten och hans/hennes patient (samhället) lider av samma sjukdom, vars "alkemiska" karaktär, enligt Bourdieu, medför en närmast total brist på sjukdomsinsikt hos sina offer. ■

Litteratur

Bourdieu, Pierre & Jean-Claude Passeron (1977) *Reproduction in Education, Society and Culture*. London: Sage.

Bourdieu, Pierre & Jean-Claude Passeron (1979) *The Inheritors: French Students and their Relation to Culture*. Chicago: The University of Chicago Press.

Bourdieu, Pierre (1982) *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bourdieu, Pierre (1984) *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge: Harvard University Press.

Bourdieu, Pierre (1988) *Homo Academicus*. Cambridge: Polity Press.

Bourdieu, Pierre (1990) *In Other Words: Essays Toward a Reflexive Sociology*. Cambridge: Polity Press.

Bourdieu, Pierre, Jean-Claude Chamboredon & Jean-Claude Passeron (1991) *The Craft of Sociology. Epistemological Preliminaires*. New York: Walter de Gruyter.

Bourdieu, Pierre & James S. Coleman (ed.) (1991) *Social Theory for a Changing Society*. Boulder: Westview Press.

Bourdieu, Pierre (1992a) "Thinking About Limits".

Theory, Culture and Society 9:37–50.

Bourdieu, Pierre (1992b) *The Rules of Art. Genesis and Structure of the Literary Field*. Cambridge: Polity Press.

Bourdieu, Pierre (1992c) *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity Press.

Bourdieu, Pierre & Loic J.D. Wacquant (1994) *An Invitation to Reflexive Sociology*. Cambridge: Polity Press.

Bourdieu, Pierre (1994) *Academic Discourse: Linguistic Misunderstanding and Professional Power*. Cambridge: Polity Press.

Bourdieu, Pierre (1995) *Sociology in Question*. London: Sage.

Bourdieu, Pierre (1996a) *The State Nobility. Elite Schools in the Field of Power*. Cambridge: Polity Press.

Bourdieu, Pierre (1996b) "Understanding". *Theory, Culture & Society* 13:17–37.

Bourdieu, Pierre (1996c) *Symbolisk makt*. Oslo: Pax Forlag.

Bourdieu, Pierre (1997) *Af praktiske grunde. Omkring teorien om menneskelig handlen*. København: Hans Reitzels Forlag.

ABSTRACT

Om Bourdieus reflexiva sociologi

MARGARETHA JÄRVINEN

The aim of this article is to translate some of Bourdieu's abstract reasoning on reflexive sociology into concrete recommendations of how such a sociology can be practised. The main focus is on the relationship between practical knowledge and theoretical knowledge. Firstly, Bourdieu's "objectified objectification", and the fundamental conflict between practice and discourse on practice, is discussed. Secondly, the construction of the object, and Bourdieu's dissociation from bureaucratic, administrative research categories as well as spontaneous sociological preconstructions, is analyzed. Thirdly, some of Bourdieu's own analyses of positions, dispositions and positionings, are presented as examples of his reflexive sociology. For Bourdieu, the social is history through and through, and the main task of sociology is to discover history where it is best hidden.

Velferdsstatens problemlogikk i lys av en debatt om dysleksi

PER SOLVANG

Innledning

Velferdsstaten er et system for omfordeling. I sin virkemåte som ressursoverfører har velferdsstaten behov for eksakte og klart avgrensede kategoriseringer av sine klienter (Stone 1984). Tidligere studier har vist at de omfattende reformene for normalisering av funksjonshemmede har vansker med å leve opp til dette kravet. Normaliseringsbestrebelsene kan resultere i usynliggjøring gjennom kun å skape en formell likestilling for funksjonshemmede uten å gi den kompensasjon som skal til for å oppnå en reell likestilling (Söder 1989). Det finnes slik et dilemma mellom et behov for problemidentifisering og en normaliseringspolitikk i den skandinaviske velferdsstaten. Den svenske dysleksidebatten er et velegnet nøkkelcase til å kaste lys over dette dilemmaet. I denne debatten finner vi en strid mellom en problemidentifiserende og individorientert dysleksidiagnostisk tradisjon og en normaliserende og samfunnsorientert anti-diagnostisk tradisjon. Spørsmålet blir da på hvilken måte velferdsstatens virkemåte strukturerer striden mellom to slike posisjoner.

Debatten på dysleksifeltet aktualiserer også et annet omfattende dilemma i velferdsstaten; konflikten mellom sosiale og biologiske forklaringer på samfunnsmessige problemområder. I skolen blir barns avvikende adferd i stigende grad forklart med henvisning til biologiske forhold, blant annet utagerende adferd som forklares med ADHD/DAMP og innadvendt adferd som forklares med svak autisme som Aspergers syndrom. Men skolens avvikere er kun en del av et bredt spekter av sosiale problemfelter som er preget av stridigheter mellom biologiske og sosiale forklaringsmåter, som for eksempel homofili, mentale forstyrrelser og arbeidsmiljøskader.

PER SOLVANG är forskare vid Senter for samfunnsforskning vid Universitetet i Bergen. Han har arbeitat med studier av funksjonshandikapp och har också publicerat arbeten om sociologisk metod.

Epost: per.solvang@sefos.uib.no

Sosiologisk er det utviklet et sett av tilnærminger både for å analysere veksten i biologiske forklaringer på sosiale problemforhold (Conrad & Schneider 1992) og velferdsstatens behov for diagnostiske kategorier (Stone 1984). Dette er analysens sentrale teoretiske referanseramme, men siden de to sidene i dysleksidebatten fundrer mye av sin argumentasjon med henvisning til vitenskapelige arbeider er det også nødvendig å relatere diskusjonen til det kontroverteoretiske begrepet om inkommensurabilitet. Dette er hentet fra tradisjonen for studier av vitenskapsbaserte kontroverser der det er introdusert som er et fruktbart perspektiv for å kunne forstå en debatt der partene har grunnleggende forskjellig utgangspunkt (McMullin 1987, Brante & Norman 1995). Sammenlagt vil en konstruksjonistisk fellesnevner ligge til grunn for analysen. Verken forskning, medisinske diagnoser eller arbeidet til velferdsstatens profesjoner avspeiler gitte realiteter, men gir mening til sine objekter gjennom sosiale prosesser.

Tabell 1: Den biologisk og sosialt orienterte forståelsen av spesifikke lese- og skrivevansker

Prinsipp i	Problemdefinering årsaksforståelsen	Løsning	
Dysleksidiagnostisk tradisjon	Biologisk	Ferdigheter i avkoding	Problemorientert og individtilpasset pedagogikk
Normaliserings-orientert tradisjon	Sosial	Mulighet til læring	Mestringsorientert pedagogikk, sosial endring

Debatten på feltet spesifikke lese- og skrivevansker¹ er fundert i to posisjoner som noe forenklet er fremstilt i tabell 1.

Denne fremstillingen er en systematisering av de to posisjonene i den svenske debatten som undersøkes. De står i nær relasjon til internasjonal forskning og debatt, noe jeg vil komme nærmere inn på senere. Det generelle trekket ved situasjonen på feltet i Sverige er at det biologiske dysleksikonseptet vinner et stadig større hege-
 moni. Orienteringspunktet for debatten mellom de to posisjonene er det offentlige apparatet som skal sikre at vanskeligstilte får hjelp, eller at det foretas institusjonelle endringer som forebygger vansker. Her er profesjonene, sosial- og utdanningspolitikkerne og klientene de sentrale aktørgruppene. I tid og rom avgrenser jeg diskusjonen til utviklingen i Sverige fra 1970-tallet og frem til i dag, og oppmerksomheten vil være konsentrert mot den utdanningspolitiske og spesialpedagogiske debatten. Den markante fremgangen til dysleksikonseptet i Sverige gir en god anledning til å studere de sosiale mekanismene som støtter opp under en biologisk

forståelsesform av et sosialt problem. En konflikt med to jevnbyrdige motstandere og en høy temperatur, som her, vil også produsere en klar stillingstagen hos viktige aktører som for eksempel utdanningsmyndighetene og klientorganisasjonene.

Sosial konstruksjon, medikalisering og dysleksi

Forståelsen av dysleksi som et biologisk fundert fenomen med stor utbredelse nyter stor anerkjennelse internasjonalt, både blant pedagoger og psykologer. Dette tas også som utgangspunkt for sosiologer som studerer for eksempel sosiale og emosjonelle konsekvenser av ha dysleksi i et gitt pedagogisk og sosialt system (f.eks. Riddick 1996). Et noe annet perspektiv finner vi hos forskere som står den sosiale konstruksjonismen nær. Her undersøkes de sosiale betingelsene for at dysleksi og tilsvarende diagnoser vinner frem som fortolkningsform. De konstruksjonistiske studiene påpeker blant annet at å forankre et problem i kroppslige forhold flytter problemene fra feltet for viljeshandlinger til biologisk påtvungne handlingsmønstre forankret i det enkelte individ. Dette representerer en determinisme som et stykke på vei fritar for ansvar både hos den enkelte og i omgivelsene, samt at problemer omdefineres fra sterkt miskrediterende fortolkninger i folkelig språk til nøytrale diagnostiske betegelser fra latin. For eksempel går barn fra å være banditter til å lide av ADHD/DAMP og fra å være dumme til å ha dysleksi (Conrad & Schneider 1992).

I den konstruksjonistiske tradisjonen finner vi også argumentasjon av nærmest konspirasjonsteoretisk karakter. Det hevdes at umoral og vanskjøtsel forklarer problemer i skolen for de lavere sosiale lag, men når tilsvarende problemer dukker opp for elever i middelklassen er dette forklaringer den samfunnsbærende klassen ikke kan leve med. Det oppstår en reseptivitet for en forklaringsmåte som ikke knytter an til sosiale forhold, hverken i familien eller i skolen. En biologisk forankring av problemene oppfyller disse kravene, og gis den nødvendige politiske støtte av foreldreforeninger for å kunne etableres som anerkjent fortolkningsform (op.cit., Coles 1987). Mistankens blick rettes også mot de involverte profesjonene. Den sveitsiske sosiologen Doris Bühler-Niederberger (1991) har studert innføringen av dysleksidiagnosen i skolen i sitt hjemland. Hun argumenterer for at det dreier seg om en patologisering av barndommen som er drevet frem av ekspertprofesjonene. Vitenskapelig sett er det i følge Bühler-Niederberger en situasjon med et dysleksikonsept i sterk endring mot språkvitenskapelige problemstillinger, mens ekspertprofesjonene ser ut til å foretrekke den tradisjonelle biologiske tenkemåten fordi dette gir dem et godt avgrenset klientell. Grunnen til dette er i følge Bühler-Niederberger den oppbygde institusjonelle struktur som tildeler rettigheter etter sykdomslignende krite-

rier. Dette er en sosial side ved dysleksidiagnosen som også avspeiler seg i hvordan foreldreforeningene tenker. De erfarer også at det er den spesifikke og sykdomsliggende diagnosen som utløser ressurser, og holder fast ved denne.

Kategorien dysleksi kan forstås som en tendens til å maskere sosiale forhold ved å forklare elevers problemer som forankret i presosiale biologiske faktorer. På denne måten kamuflerer utdanningssystemet sosial ulikhet og maktutøvelse i nøytrale og tilsynelatende objektive forhold utenfor de sosiale konfliktområdene. Forskere, lærere og foreldre som definerer barn som bærere av spesifikke lese- og skrivevan- sker er innbakt i en sosial struktur som tillegger akademiske ferdigheter en særlig plass. I denne strukturen har dysleksikonseptet en sosialt konserverende kraft. Den biologiske forklaringsmåten impliserer at konformitet med skolens sosiale orden er helse mens å mislykkes representerer sykdom (Carrier 1979, 1983). En svakhet ved de konstruksjonistiske studiene er at de kun undersøker fremveksten av medikali- serende tenkemåter. Normaliseringsreformer og anti-diagnostiske tilnærminger er langt på vei ignorert i litteraturen. Den konstruksjonistiske posisjonen er allikevel et egnet utgangspunkt for å forstå feltet spesifikke lese- og skrivevaner sosiologisk. En bestemt fortolkning av elevers problemer med lese- og skrivevaner blir realisert og gitt mening gjennom sosiale prosesser.

Intervjuer og dokumentstudier

Denne artikkelen undersøker spesialpedagogikk og spesifikke lese- og skrivevan- sker i Sverige som faglig debatt- og politikfelt. Den baserer seg på to sett av kilder; en litteraturgjennomgang, og intervjuer med fremtredende eksperter og debattanter på feltet. Litteraturgjennomgangen omfatter bøker, vitenskapelige artikler og rele- vante fagpedagogiske tidsskrifter. I tillegg kommer dokumenter fra myndighetene. Utvalget er hovedsakelig basert på en snøballmetode der jeg har fulgt opp referan- ser og tips fra involverte enkeltpersoner. Slike litteraturtips er særlig blitt formidlet gjennom intervjuer av nøkkelpersoner i forskning, forvaltning og den aktuelle de- batten. Av intervjuer er det gjennomført til sammen 18, de fleste med enkeltperso- ner.² Intervjupersonene er blitt valgt ut etter en vurdering av hvem som har drevet aktiv publisering på feltet, eller har hatt nøkkelposisjoner i organisasjoner eller forvaltning. I tillegg har jeg anvendt en snøballmetode også her ved at jeg har bedt aktører med særlig god oversikt om anbefalinger av andre relevante informanter.

I utvalget av informanter blant forskere og pedagoger er det lagt et aktivitetskri- terium til grunn. De som har agert i den offentlige debatt eller som hadde særlig anerkjennelse hos andre aktive er blitt valgt ut. Problemet med et slikt aktivitets- kriterium er at de som representerer en både-og-posisjon ikke har så sterk grunn til

å stå frem i offentligheten, de arbeider mer i det stille og knytter an til utviklingen i begge posisjonene. Denne skjevrekutteringen er det viktig å ta hensyn til i diskusjonen av resultatene.

Normaliseringsreformen

De spesifikke lese- og skrivevanskenes historie i Sverige går tilbake til mellomkrigs-tiden, men et viktig startpunkt for dagens debatt er 1970- og 1980-tallets normaliseringsreform i spesialpedagogikken, en reform som gikk langt lengre enn i de fleste andre land, Norge og Danmark inkludert. Normaliseringsreformen startet tidlig på 1970-tallet og kulminerte i læreplanen fra 1980 (Lgr 80) som intenderte å slette ut all diagnoseorientert særbehandling og innførte betegnelsen ”elever med stødbehov”. Planen vektla et holistisk perspektiv på hver enkelt elev der problemer ble tatt fatt i etter hvert som de måtte oppstå (Rosenqvist 1993). UNESCO gjennomførte i 1988 en survey-studie om spesialpedagogisk innsats i medlemslandene, blant annet en tallfesting av hvor mange elever som mottok spesialpedagogikk. For Sverige ble det ikke oppgitt noe siffer fordi utdanningsmyndighetene mente de ikke skilte ut noen særlig spesialpedagogikk fra den allmenne pedagogikken (Hegarty 1991).

De spesifikke lese- og skrivevanskene ble i den normaliseringspedagogiske³ perioden fjernet som egen diagnostisk kategori. Ordblinde eller dyslektikere ble rett og slett besluttet til ikke å eksistere hva skolens arbeid angikk, og de spesielle pedagogiske tiltakene for elever med spesifikke lese- og skrivevansker som egne leseklasser på de enkelte skolene ble også utradert. Oppbyggingen av spesialinnsats for lese- og skrivevansker på 1960-tallet ble erstattet av en mer allmenpedagogisk vinkel:

Intresset har mer riktats mot metodik och motivation vid den grundläggande läs- och skrivinläringen, än mot att identifiera en viss grupp elever med svårigheter. Elevgruppen finns inte heller omnämnd vare i sig i den allmänna delen av läroplanen 1980 eller i kommentarmaterialet ”Hjälp åt elever med svårigheter 1982.” (Bladini 1990: 220).

Spesialpedagogen Ingemar Emanuelsson fikk stor innflytelse gjennom å legge faglige premisser for utviklingen av en normaliseringspedagogikk, blant annet ble en bredt anlagt kunnskapsoversikt bestilt av Skolöverstyrelsen (Emanuelsson 1983). Emanuelsson ser skolen som en risikofaktor i barns lese- og skrivelæring. Han vektlegger motivasjon og nysgjerrighet med utgangspunkt i en utviklingspsykologisk tenkemåte. Ikke alle barn er rede til å lære seg å lese og skrive ved skolestart, men skolen som system presser dem til å lære noe de er lite motivert for. Denne sammenhengen er noe som Emanuelsson eksplisitt anfører kan forklare en stor del

av "de problem som ofta går under benämningar som läs- och skrivsvårigheter, ordblindhet etc". Elevens selvtilit svekkes i skolen og de kommer inn i en ond sirkel. Denne diskusjonen mener Emanuelsson berører de overordnede ideologiske standpunktene i pedagogikken; om man betrakter barn som utviklingspotensiale eller som reproduksjonsobjekt (Emanuelsson 1982).

Erkjennelsen av at elevers problemer i skolen ikke var individforankrede, men resultatet av omgivelsenes utforming gjorde det ikke lenger meningsfylt med testing og diagnosesetting. Spesiallærerne ble styrt ut av spesialistrollen til en rolle som en skolens forandringsagent i relasjon til hele skolens arbeidsmåte (Bladini 1990). Utbildningsdepartementets utredning Specialpedagogik i skola och utbildning (DsU 1986:13) foreslår å gi spesialpedagogisk metodikk gjennomslag i hele skolens arbeid. Denne skal sentreres rundt begrepet "förestärkningsressurser", og samtlige lærere bør skaffes spesialpedagogisk kompetanse.

Specialpedagogik är inte längre en annorlunda pedagogik för anpassning av vissa nu relativt få elever. Den är ett medvetet prövande och vidareutvecklande av allmänna pedagogiska teorier i sökandet efter det ökade stöd som många elever under längre eller kortare perioder kan behöva i sin naturliga omgivning (DsU 1986:13: 36).

I noen få år midt på 1980-tallet hevdet flere av informantene at det heller ikke fantes noen spesialpedagogisk lærerutdanning i tradisjonell forstand i Sverige.

Radikaliteten i den svenske normaliseringspedagogikken var stor, og i lys av den sterke stillingen til dysleksikonseptet internasjonalt er det ikke overraskende at det kom en motreaksjon. De som ble utdannet på 1960-tallet var fortsatt i systemet, og var latent misfornøyde. I de første årene av normaliseringsreformen slo det ikke ut i noen offentlig debatt, selv om misnøyen rundt om på skolene hevdtes å ha vært stor.

Dysleksibevegelsen

Startpunktet for det vi kan kalle dysleksibevegelsen var etableringen av den såkalte Rodin-akademien i 1984. Det er en internasjonal sammenslutning av fremtredende forskere, blant annet flere nobelprisvinnere, som arbeider på det nevrobiologiske fagfeltet med spørsmål i tilknytning til dysleksi. Hoveddelen av virksomheten består i å arrangere konferanser. Sekretariatet ligger i Sverige og initiativet ble tatt av svenske medisinerere (som på 1970-tallet ikke hadde interessert seg særlig for feltet). Dysleksistiftelsen, som er knyttet til Rodin-akademien, er et tilsvarende svensk "centre of excellence" på nasjonalt nivå, og er sammensatt av fremtredende svenske professorer på de fleste relevante fagfelt. Den har en klar orientering mot dysleksi som et individforankret nevrologisk problem. I tilknytning til stiftelsen finnes Dysleksiforeningen som er en medlemsforening for alle som arbeider på feltet, og som

er dysleksibevegelsens sentrale drivkraft.

Dysleksiforeningen arbeider med å arrangere kurs og kompetanseutvikling, og å være pressgruppe overfor myndighetene. De har som eksplisitt mål blant annet å ”främja forskning om dyslexi och utveckling av nya metoder för diagnos och undervisning av personer med dyslexi” (fra *Svenska Dyslexiföreningens medlemsblad*, nr. 8, juni 1995). Aktivitetsnivået er meget høyt og primus motor er Curt von Euler, emiriter professor i hjernefysiologi. Arbeidet gjennom foreningene gir også resultater. Normaliseringspedagogen Ulla Britt Bladini ved Specialpedagogiska institutonen i Göteborg konkluderer med følgende i en rapport:

För cirka 10 år sedan var termen dyslexi sällsynt i den pedagogiska debatten, under det att den nu fått allt större utrymme. Fortbildningskurser i läs- och skrivsvårigheter får ett måttligt antal anmälningar, medan kurser i dyslexi snabbt blir övertecknade (Bladini 1994: 72).

Pedagogisk legger dysleksibevegelsen vekt på en grundig diagnostisering og utredning. For dem er det viktig at enkeltindividet blir definert som dyslektiker og behandlet med adekvate pedagogiske tiltak, det vil si treningsprogrammer som legger vekt på oppøving av de avkodingsferdighetene som ikke mestres, en tenkning som bryter klart med normaliseringspedagogikken. De pedagogiske tiltakene krever særlig utdannet personale, og bevegelsens drivende kraft, Curt von Euler, mener det i Sverige er viktig å få til en språkpedagogisk utdanning av gedigent omfang som kan legge grunnlaget for en yrkesgruppe.

Dysleksibevegelsen har rekruttert for sin sak både i klientorganisasjonen og i det offentlige apparatet. Normaliseringspedagogikken stod sterkt i den tidligere Skolöverstyrelsen og på lærerhøgskolene. Gjennom desentraliseringsreformene er Skolöverstyrelsen blitt til Skolverket som har langt mindre innflytelse på skole og lærerutdanning. I dag fremstår dessuten utdanningsmyndighetene med et nyansert perspektiv på tematikken, og en klar bevissthet om den pågående kontroversen. Tidlig på 1990-tallet fikk dysleksi en form for offentlig anerkjenning som handikap og Föreningen mot läs och skrivsvårigheter fikk status som klientorganisasjon. Organisasjonen ble etablert i 1979 og har fra starten av hatt en profil som har favorisert dysleksikonseptet. Sosialdepartementet er også involvert i feltet, og med en klar stilningstagen for dysleksibevegelsen. Handikappombudsmannen også har tatt klare initiativer på feltet. Hun skriver med referanse blant annet til dysleksidiagnosen på side 37 i sin *Rapport till regeringen 94/95*:

Den utbildning som blivande pedagoger får är ofta bristfällig och pekar i för liten utsträckning på nödvändigheten av tidig diagnostisering och individuellt anpassade åtgärdsprogram samt hur kompensatoriska hjälpmedel kan underlätta.

Denne formuleringen har klar adresse til den normaliseringspedagogiske ideo-

logien som har stått sterkt på de fleste av lærerutdanningene. Lærerutdanningen er den arenaen der dysleksibevegelsen opplever det vanskeligst å vinne innpass med sine perspektiver. Bedre har det gått i forhold til skolen og tiltaksapparatet. Det er de siste årene i lokal regi med statlig støtte opprettet en rekke lesepedagogiske sentre som driver utredning og kursvirksomhet. Disse arbeider med identifisering av dysleksi og igangsetting av treningsprogram basert på en avkodningsmodell for leseforståelse.

Normaliseringspedagogenes forsvar

Dysleksibevegelsens virksomhet er på ingen måte ukontroversiell. Den har ført til en opphetet debatt og gjentatte konfrontasjoner. Pedagogen Bo Sundblad er på 1990-tallet den mest markerte debattant og forsvarer av det normaliseringspedagogiske prosjektet. I tillegg til et humanvitenskapelig syn på hva leselæring er forsvarer han også en psykososial årsaksforståelse til vansker med lesing og skriving. Sundblad mener sosiale og emosjonelle årsaker er blitt tabubelagte på 1990-tallet, men insisterer på deres relevans som primære årsaker.

... vissa orsaker har sedan 1990 blivit tabubelagda som tänkbara primära orsaker, dvs det är inte tillåtet att ta reda på om dessa faktorer utgör en dominerande orsak. Dit hör emotionella orsaker och läsinlärningsmetodiken. Även om vittnesmål som bevis tillhör andra samfund än det vetenskapliga är dock ett mönster tydligt i dessa vittnesmål (fra elever med vansker, min anm.). Som en röd tråd går problem med självkjänsla, självbild och smärtsamma skolupplevelser, dvs psykologiska faktorer, som klart dominerande faktorer bakom oförmågan eller blockeringarna (Sundblad 1995: 84).

Dysleksibevegelsen mener det ikke finnes forskningsmessig underlag for å hevde dette. For dem er det heller den omvendte sammenheng som gjelder, at dysleksi er årsak til psykososiale problemer.

Sentralt i normaliseringspedagogenes motsvar til dysleksibevegelsen står en referanse til 1960-tallets spesiallærer som hadde en individentsentrert test- og behandlerrolle fundert på Skinners behaviourisme. Normaliseringspedagogene mener dysleksibevegelsen representerer en gjeninnføring av en slik individorientert determinisme, noe de mener har lite for seg siden den allerede har vært prøvd uten noe godt resultat (Bladini 1994, Sundblad 1995). Normaliseringspedagogikken støttes i dag også av Föreningen för en demokratiserande och aktiverande skola (DAKS). Den ble startet av tjenestemenn ved den tidligere Skolöverstyrelsen og baserer seg på en pedagogisk progressivisme og er kritiske til all måling og testing. Gjennom publikasjonen *DAKS-kontakt* er det kommet til uttrykk et markant engasjement mot dysleksibevegelsen (se særlig nr. 3, 1995). Deres innflytelse er betydelig selv om gjen-

nomsnittsalderen på medlemmene er høy, blant annet var i 1996 den daværende utdanningsministeren påtenkt som leder for organisasjonen. Den samme utdanningsministeren satte samme år ned en komité for å komme med forslag til hvordan elever med lese- og skrivevansker kan hjelpes. Komitéens arbeid resulterte i utredningen *Att lämna skolan med rak rygg* (SOU 1997: 108). Dens konklusjoner går klart i retning av støtte til normaliseringspedagogikken. Et eksempel er kapitlet om forskning der det kun anbefales økt satsing på kvalitative klasseromsstudier av hvordan lærevanskene arter seg i den konkrete undervisningssituasjonen, noe som underbygges med å referere til et bilag til utredningen med normaliseringspedagogisk argumentasjon (Säljö 1997).

Et av de mest representative og veldokumenterte møtene mellom de to posisjonene i debatten fant sted i 1994. Da innkalte Riksdagens utbildningsutskott til en høring på temaet dysleksi. De 20 innkalte representanter alle deler av feltet spesifikke lese- og skrivevansker og tar til orde for sine perspektiver. Dette resulterer i en debatt der representantene for de ulike posisjonene snakker forbi hverandre, et fenomen som må sees i lys av svært grunnleggende forskjeller i det vitenskapelige fundamentet. Før jeg går inn i diskusjonen av betydningen til velferdsstatens virkemåte er det derfor påkrevd med en klargjøring av den inkommensurabilitet som blir synlig når en prøver å vurdre de to posisjonene opp mot hverandre fra et uavhengig ståsted.

Det usammenlignbare

Selv om to vitenskapelige posisjoner forholder seg til ett og samme fenomen er det ikke nødvendigvis mulig å ha et kriterium uavhengig av posisjonene som objektivt og absolutt kan bedømme hvilken som er mest riktig. Posisjonene forholder seg til sin egen interne logikk, og kan ikke med resultater fra eget perspektiv eksplisitt utfordre resultatene fra den andre siden (McMullin 1987). I studiet av vitenskapelige kontroverser er begrepet inkommensurabilitet blitt brukt om dette poenget, at to teorier som ser ut til å handle om det samme ikke kan sammenlignes ved hjelp av et nøytralt rasjonalitetskriterium (Brante & Norman 1985). Dette trenger ikke å bety at representantene for ulike posisjoner befinner seg i sitt eget logisk lukkede system. Det kan identifiseres et plan der teorier og tilnæringsmåter gis en anerkjennelse som begripelige måter å tilnærme seg verden, for eksempel i gjensidig anerkjennelse som vitenskapelig aktivitet (Bernstein 1987).

Normaliseringspedagogene kan generelt profileres langs to dimensjoner i internasjonal forskning. For det første ved at de vektlegger en utviklingspsykologisk forståelsesform på individets læreprosess. En sentral teoretiker her er den russiske psy-

kologen Lev Vygotsky. Han tar utgangspunkt i individet som aktivt og kunnskaps-søkende, som et handlende og meningsbærende subjekt. Pedagogikk blir å støtte det lærende individ som i kraft av sin vitebegjærlighet og virkestrang selv er lære-proessens grunnleggende drivkraft (Vygotsky 1978). Et fenomen som feilstaving blir sett på som et ledd i prosessen mot å skrive i overenstemmelse med den råd-ende konvensjon, og ikke som et feil som eksplisitt må korrigeres med rødt blekk. For de fleste elevgrupper handler det om en utviklingsprosess mot å bli lesende og beherske skrivekunsten. Lesing og skriving er ferdigheter som får mening kun gjennom tilegnelsen av interessant og meningsfull informasjon. Det er ikke snakk om en målbar motorisk ferdighet, men en kompleks kulturell aktivitet, noe som må tas på alvor i skolens regisering av elevens læreprosess (Goodman 1979, Smith 1986a, Bettelheim & Zelan 1991, for en ytterligere gjennomgang av litteratur på dette feltet, se Säljö 1997).

Den andre dimensjonen i normaliseringspedagogikkens profil er å flytte opp-merksomheten fra forklaringer på individnivå til forklaringer på systemnivå. En retter oppmerksomheten mot at den sosiale bakgrunnen er ugunstig eller at de pe-dagogiske metodene er utilstrekkelige. De viktige problemene ligger i oppvekst-situasjonen og i skolen. Løsningen blir dermed å skape bedre oppvekstmiljøer for barn og en bedre skole. Skolen og spesialpedagogikken sees også som et sosialt skjevrekrutterende system som holder visse sosiale grupper nede i en underordnet sosial posisjon som ekskluderer dem fra deltakelse i yrkeslivet og muligheten til å leve et autonomt liv (Sleeter 1986, 1995, Tomlinson 1988, Skrtic 1991).

Den andre siden i debatten, dysleksibevegelsen, støtter seg på en velutviklet vitenskapelig tradisjon som legger til grunn en forståelse av mer individorientert karakter. Det er særtrekk i den delen av hjernen der språkfunksjonen er lokalisert som forårsaker spesifikke vansker med læringen av skriftspråket. I denne tradisjo-nen har diskrepanspoenget vært viktig, der definisjonen av dysleksi knyttes opp mot et unormalt avvik mellom IQ og evnen til å lære skriftspråket. Dette elementet i definisjonen er langt på vei oppgitt i de fremste forskningsmiljøene, men det er stadig viktig i debatten fordi det så lenge har ligget til grunn for forståelsen av dys-leksi. I årsaksforståelsen har biologisk arvelighet vært et sentralt tema, og søkt underbygd gjennom en rekke studier. De siste 10 år har det vært fremsatt hypoteser om genetiske særtrekk ved dyslektikere, noe som har forsterket arvelighetshypote-sen. (Pumfrey & Reason 1991, Shaywitz m.fl. 1992, 1996, Stanovich 1994, Tønne-sen 1995, for en ytterligere litteraturoversikt, se Myrberg 1997)

Den dysleksiorienterte leseforskningen poengterer at lesing er en kombinasjon av forståelse og avkoding, men er selv særlig opptatt av betydningen til avkodingsfer-dighetene. Dette kommer blant annet til uttrykk gjennom fokuseringen på språkets

minste bestanddeler og den pedagogiske orienteringen mot å anvende et så enkelt språk som mulig i begynneropplæringen. I den skandinaviske forskningen er det utviklet testprogrammer som identifiserer hvilken del av ordavkodingsprosessen som svikter, og der en foreslår trening på de elementene der problemene er størst. Denne leseforskningen er orientert mot å avdekke hvilke læremetoder som virker best, og ser på lesing og skriving som en isolerbar ferdighet som forholdsvis lett kan måles (Høien & Lundberg 1990, Elbro 1995).

Den nevrologisk orienterte forskningstradisjonen tar generelt avstand fra at det dreier seg om en kontrovers som har karakter av inkommensurabilitet (f.eks. Stanovich 1990). Av forskere og debattanter i den svenske debatten hevdes det at det normaliseringspedagogiske alternativets vitenskapelige base er etter visse kvalitetskriterier nokså svak, og at det blant de forskerne som er vitenskapelig aktive gjennom internasjonal publisering ikke er noen større uenighet (von Euler 1995). Myrberg (1997) gjennomfører i en litteraturgjennomgang et svært veldokumentert, men problematisk angrep på normaliseringspedagogikkens manglende stilling i anerkjent internasjonal vitenskapelig publisering. Hovedkilden til litteraturgjennomgangen er et søk i en rekke vitenskapelige databaser på stikkordet "reading difficulties". Myrberg påpeker i sin argumentasjon at et av normaliseringspedagogens sentrale navn, Frank Smith, ikke har publisert på feltet i perioden 1985–1997. Her oppstår det en kategorifeil som er typisk for kontroversen på feltet. Smith er svært kritisk til i det hele tatt å snakke om problemer (difficulties) i læringsprosesser. Det andre kaller elever med vansker forstår Smith (1986b) bl.a. som en viktig korreksjon for hvilken kurs den etablerte norm i skolen må dreie inn på. Elvene defineres ikke som et problem, men som en viktig del av skolens videre utvikling. Slik blir det problematisk å angripe normaliseringspedagogene gjennom å referere til den internasjonale publiseringsaktiviteten på felter som "reading difficulties".

Forskerne i den normaliseringspedagogiske tradisjonen støtter tesen om inkommensurabilitet, at de to tradisjonene tilhører grunnleggende forskjellige paradigmer (f.eks. Smith 1986a). En slik kontroversforståelse kan knyttes til vitenskapsteoretikeren Richard Bernstein (1987). Han hevder at den positivistiske enhetsvitenskapen som er modellert etter naturvitenskapen tenderer til å se sitt gjenstandsområde som testbart og uavhengig av teori. Når naturen er på et visst vis så er våre data slik vi finner dem og teoriene er systematisering av gitte data. I humanvitenskapen er kriteriet på en god teori heller forståelsen av betydning og intensjon enn forklaringer i en deduktiv logikk. I dette mønstret er det også et poeng at medisinen tendensielt alltid har rettet seg inn mot å avsløre den skjulte natur som ligger til grunn for handlinger og ytringer, mens pedagogikken har villet betrakte mennesket som uferdig, formbart og utviklingsdyktig (Foucault 1988).

Jeg vil her ikke ta stilling til om de to posisjonene er fullt ut inkommensurable, men på bakgrunn av en gjennomgang av forskningsoversikter og sentrale enkeltbidrag, både internasjonalt og i Skandinavica, har jeg overfor argumentert for at den svenske debatten er forankret i to vitenskapelige tradisjoner som medfører en betydelig og grunnleggende forskjell i måten å tenke om fenomenet vansker med lesing og skriving. Med to fortolkningstradisjoner på feltet lese- og skrivevansker som i en slik grunnleggende forstand tenderer mot å være inkommensurable er det viktig å gi rom for faktorer eksternt til forskning og pedagogisk forsøksvirksomhet når en i lys av velferdsstatens virkemåte skal undersøke endringer i innflytelse for de to posisjonene i den svenske debatten.

Den velferdsstatlige arena og dens aktører

Den svenske utviklingen fra 1970-tallet kan kort sammenfattes som innføringen av en radikal normaliseringsreform i spesialpedagogikken som fra slutten av 1980-tallet stadig sterkere utfordres av et biologisk fundert dysleksikonsept. I tråd med den konstruksjonistiske teoridannelsen i studiet av sosiale avvik som spesifikke lese- og skrivevansker vil jeg argumentere for at dysleksikonseptet har fremgang fordi det realiserer sosiale goder for en rekke av de involverte aktørene på det spesialpedagogiske delfeltet spesifikke lese- og skrivevansker. At aktørene oppnår goder gjennom dysleksikonseptet referer ikke til et handlingsbegrep som ser de ulike aktørene som eksplisitt kalkulerende mellom ulike alternativer der de velger det som gir mest effekt. At noe fremstår som gunstig for en aktørgruppe viser hen til at gruppen har et sett av disposisjoner og preferanser som favoriserer visse løsninger fremfor andre. Dette betyr at det er ingen grunn til å forstå aktørene som kynikere som er ute etter å maksimere sine egne interesser uten hensyn til konsekvensene. Det er ikke noe forsøk på å skissere en konspirasjonsteori slik det er blitt hevdet av skeptikere til de kritiske analysene av feltet (Lundberg 1997:4). Hensikten med analysen er i tråd med det konstruksjonistiske grunnperspektivet å synliggjøre en del sosiale mekanismer som får betydning for hvilken tolkning av lese- og skrivevansker som vinner anerkjennelse.

Bygner vi med de rammede selv så poengterer representanten for klientforeningen FMLS i riksdagsdebatten at Skolöverstyrelsens politikk på 1970- og 1980-tallet med nedbygging av spesialklasser har vært ugunstig for dyslektikerne. Han mener at en da ikke forsto at ”vi faktisk fungerar lite annorlunda och måste bli tagna på allvar i det här hänseendet. Därför samarbetar FMLS med bl.a. Dyslexiföreningen för att återuppbygga de här raserade strukturerna i skolan” (side 31 i den stenograferte høringen fra Riksdagens utdanningskomité 8.2.1994). Ønsket

om å bli tatt på alvor imøtekommes best av en biologisk fundert diagnose. I en intervjuundersøkelse av voksne dyslektikere i Norge der diagnostisering av dysleksi lenge har vært vanlig var det en fellesnevner for alle at de hadde hatt en positiv vendepunktserfaring med å få diagnosen (Solvang 1994), et funn som også refereres av FMLS i riksdagsdebatten. Særlig er fjerningen av en mistanke om evneveikhet sentral. At de egentlig er dumme er en angst folk med spesifikke lese- og skrivningsvansker eller deres foreldre har levd med helt frem til diagnosen, som på en entydig måte slår fast at det ikke foreligger noen svak begavelse. Denne evnen til frigjøring fra evneveikheten er svakere til stede i normaliseringspedagogikken som ser betegnelser som dysleksi som selvforsterkende avviksstempling.

At barna deres ikke er dumme er viktig også for foreldrene. Dysleksidiagnosen fritar dem i tillegg for ansvar ved å avkrefte at det er foreldrene som har gjort noen feil i stimulering og skaping av sosial trygghet for barnet. Særlig for middelklasseforeldre blir det påtrengende å finne en årsak utenfor eget ansvarsområde (Coles 1987), noe som også understøttes av representanten for den svenske foreldreforeningen på feltet. Hun mente folk fra lavere sosiale lag var vant til å håndtere svake prestasjoner i bruk av skriftspråket, og at aktiviteter i yrke og fritid er lite preget av bruk av skriftspråket. For middelklassen er det omvendt, literaliteten er en nøkkelferdighet, og vansker med denne blir et alvorlig avvik som krever en god forklaring, og de krever aktiv innsats for korreksjon av avviket.

Også i skolen kan det pekes på sosiale årsaker til at det biologiske dysleksikonseptet er å foretrekke. For det første unngår læreren at det stilles spørsmål ved undervisningen. Når problemet forankres i hjernen på den enkelte elev skyldes det ikke læresituasjon og lesepdagagogikk, noe som gir undervisningen kun et ansvar for å gjøre noe med vanskene, ikke for at de har oppstått. Det er ikke bare den enkelte lærer som har interesse av å forankre vanskene biologisk, det er også av interesse for skolen som et system. Skolen søker stabilitet gjennom foretrekke en forklaringsmåte som ikke stiller grunnleggende spørsmål ved dens virkemåte (Bühler-Niederberger 1991). I sin *Rapport till regeringen 1996* diskuterer Handikappombudsmanen fordeler og ulemper ved diagnostisering av elever og referer til en intervjuundersøkelse blandt rektorer der det finnes en klassisk diagnoseskepsis, men der flertallet er av en annen oppfatning.

Flertallet intervjuade rektorer menar dock att det är viktigt att få en diagnos på elevens problem. Lärarna får bekräftelse på att det inte är deras undervisning det är fel på och skolan kan sätta in rätt åtgärder. Enligt rektorerna har attityderna till en diagnos förändrats hos föräldrar. Medan föräldrar tidigare ofta var rädda för att få en stämpel på sitt barn genom en diagnos, ser man idag en diagnos som ett kvitto som berättigar till stödåtgärder (side 86).

Denne holdningen trenger ikke tolkes inkvisitorisk. Den er i beste forstand et

uttrykk for at det er viktig for alle parter å få avklart karakteren til en elevs adferd som blir definert som en problem i skolen, og på denne måte hjelpe eleven på riktig måte, alt i tråd med et grunnlag i en medisinsk tankegang. I et mere kritisk lys er situatene en svært tydelig indikator på de sosiale mekanismene som gjør den biologisk funderte individdiagnostiseringen til et viktig redskap for at både lærere og foreldre skal oppnå en best mulig situasjon i forhold til fordeling av ansvar og tildeling av spesialressurser (Nelkin & Tancredi 1989).

Økonomi er også et moment som trekkes frem i diskusjonene om hvorfor dysleksikonseptet vinner terreng. Et første moment er de generelle budsjettnedskjæringene i skolen. Dette skaper blant annet større klasser, noe som gjør læreren mindre tolerant overfor elever som opptrer annerledes og ressurskrevende. Det blir påtrengende for læreren å få problemdefinert elevene på en slik måte at de kan flyttes ut av klassen, eller at det kan komme inn en ekstra lærer. For å få til en slik manøver blir det viktig med en entydig indikator for at eleven har vansker slik at læreren kan få aksept for ekstra ressurser. Alternativer i tråd med det normaliseringspedagogiske konseptet blir vanskelige både fordi læreren har en presset arbeidssituasjon som i liten grad tillater reformtenkning og fordi det er langt vanskeligere, om i det hele tatt mulig, å få ekstra ressurser uten å blinke ut visse elever som har vansker.

Det er ikke bare på mottagersiden at dysleksikonseptet viser seg best egnet for ressuroverføring. Målsettingen for velferdspolitikken er å gi de som har behov for det muligheten til å kunne bli selvstendige borgere, noe som impliserer et behov for å kunne identifisere hvem som har behov for slik hjelp og støtte. Den medisinske inspirerte diagnosen gir muligheten til eksakt måling av karakter og grad av vansker, en får en skala som tydelig kan skille mellom de som har krav på spesiell ressurstilgang og de som ikke har det. Vi har å gjøre med en særlig incentivstruktur i forholdet mellom velferdsstaten, profesjonene og klientene som favoriserer fortolkninger som vektlegger individorientert problemidentifisering og nøyaktig målbarhet (Stone 1984). I denne sammenheng er det ikke tilfeldig at det er sosialmyndighetene som har gitt klare støtte til dysleksibevegelsen, mens utdanningsmyndighetene har vært mer skeptiske. Sosialdepartementet har helse og sykdom som et av sine sentrale emnefelt der medisinen er den dominerende kunnskapstypen, mens utdanningsmyndighetene har læring som arbeidsfelt der pedagogikken har den dominerende posisjon.

Normaliseringens problem og mulighet

Kontroversen om lese- og skrivevansker kan også forstås i lys av genrelle kjennetegn ved normaliseringsreformene på funksjonshemmedefeltet. Normaliseringspe-

dagogikken er sterkt influert av et radikalt anti-diagnostisk syn knyttet til ideen om at generell forebygging er den eneste riktige vei å gå i arbeidet med skolens utfordringer (DsU 1986: 13). En slik radikal normaliseringspedagogisk posisjon innebærer at lese- og skrive læringen ikke skal definere problemsituasjoner, men arbeide ut fra at alle elever i en inkluderende skole skal komme gjennom læreprosessen i sitt eget tempo. Resultatene av et slikt prosjekt er lite synlige, særlig om det er vellykket på egne premisser. Elevene går gjennom systemet og lærer å lese på et visst tidspunkt uten å ha blitt gjenstand for problemdefinering og påfølgende løsning. En radikal konsekvent normaliseringspedagogikk tenderer slik til å unndra seg relevanse for feltet spesifikke lese- og skrivevansker, men kan ha stor betydning for alle grupper av elevers mulighet til å oppnå tilfredsstillende ferdigheter i lesing og skriving. Et tilsvarende poeng finner vi argumentert for hos normaliseringspedagogene selv. Bengt Persson (1995) refererer et funn av Emanuelsson og Sonnander der andelen elever i et årskull som hadde en målt IQ på under 70 (1,5%) ble undersøkt. En tredjedel av disse hadde aldri fått spesialpedagogikk i noen fase av skolegangen. Persson tolker dette resultatet til at en stor del av de lavt begavede elevene har fått en så god og kompetent undervisning i sin ordinære klasse at det aldri har blitt utløst noe behov for spesialpedagogikk. Denne mulige suksessen til en ikke-diagnostiserende pedagogikk har vanskelig for å komme til syne i debatten som sentrerer rundt elever som er blitt definert som problematiske. Dette representerer et synliggjøringsparadoks i diskusjonen av normaliseringspedagogiske tilnærminger det er viktig å ha med i videre debatt og forskning.

Diagnoser har også en avklarende betydning for den enkelte, der det blir gitt en prognose om sannsynlige årsaksforhold (Bury 1982), mens de samme diagnosene i normaliseringsideologien er kritisert for å representere en negativ selvreproduserende avviksstempling. I studiet av sosiale fenomeners ambivalens er det viktig å fokusere på relasjonene mellom ulike fortolkningsmåter for å oppnå en dypere forståelse av de sosiale mekanismene på felter preget av tvetydighet (Levine 1985). I tråd med dette perspektivet er det viktig å peke på hvordan de ulike tradisjonene for fortolkning av lese- og skrivevansker er relatert til hverandre. En fellesnevner er anerkjennelsen av at det foreligger et problem. Dysleksikonseptet har som poengtert ført an i definisjonen av lese- og skrivevansker som et individrelatert problem og objekt for profesjonelt arbeid. Gitt en problembasert struktur i velferdsstaten, hvordan kunne så de sterke normaliseringspedagogiske reformene i det hele tatt få fotfeste? En del av svaret er at reformidéene i startfasen levde opp til den problembaserte logikk. Normaliseringspedagogikken var klart synlig så lenge den var en reformbevegelse fordi den da arbeidet mot et definert problem, en uheldig diagnostiserende og segregerende praksis. Når reformene ble gjennomført tenderte de mot

å usynliggjøres i velferdsstatens problemlogikk, de sto etterhvert igjen kun med en ideologisk forankring. Den ideologiske basen kan også ha gitt normaliseringspedagogene en affinitet til profesjonsautoritær gjennomføring med liten mulighet for nyansering og respons på foreldrenes og skolens krav til praktisk problemløsning. En gruppe som dysleksibevegelsen spilte så opp til kravet om problemorientering og kunne vinne gjennomslag. Utviklingen på feltet lese- og skrivevansker kan slik forstås i lys av en problemorientert velferdsstatsstruktur som generer et syklisk mønster der normaliseringsbestrebelsler og segregering vil avløse hverandre strukturert av en problemlogikk i velferdsstatens virkemåte.

Styrken til de to forklaringsmåtene henger også sammen med politiske konjunkturer. Problemlogikken kan knyttes opp mot velferdsstatens tre utviklingsfaser: etablering, samfunnsdomierende posisjon og den nyliberale kritikkens fase (Sandvin & Söder 1996). I den svenske velferdsstatens viktigste etableringsfase på 1950- og 1960-tallet ble mye av innsatsen sentrert rundt veldefinerte problemkategorier. Etableringen skjedde også samtidig med sterke positivistiske strømninger i forskning og vitenskap. I velferdsstatens dominansfase på 1970-tallet hadde venstreradikale perspektiver en innflytelsesrik posisjon i den offentlige debatt og politikkkutforming. Dette klimaet banet vei for de normaliseringspedagogiske reformidéene. Det nyliberalistiske klimaet som ble etablert på 1980-tallet har satt spørsmålsteget ved den grunnleggende universelle tenkemåten om velferdsstaten og har igjen skapt rom for problemidentifiserende tenkemåter som med klare kriterier kan sortere ut de elevene som har behov av særlige tiltak. Disse utviklingsfasene gir forskjellig tolkningsrom der det vil variere hvordan objektene for velferdsstatlig innsats blir definert.

Problemorientering og relasjonell nøytralitet som grunnprinsipper på den velferdsstatlige arena

Diskusjonen av dysleksidebatten har pekt på mulige fortrinn ved de biologiske forklaringene og mulige svakheter ved normaliseringsreformene og de sosiale forklaringsmåtene i forhold til sosiale interesser. Slik belyser dysleksidebatten for det første dilemmaer i normaliseringsreformene, og for det andre de sosiale betingelsene for debatten mellom biologisk og sosialt funderte forklaringsmåter. Normalisering har vært et hovedanliggende i politikken for funksjonshemmede og andre avvikergupper, men støter stadig på et problem med usynliggjøring, og velferdsstatens krav om målbare størrelser for fordeling av hjelp. Individorienterte og diagnostiserende tenkemåter vinner dermed frem. Analysen av dysleksidebatten viser at normaliseringstenkningen er avhengig av to støttepunkter for å holde på sin posisjon. Den må definere de biologisk funderte alternativene som problemgenererende

og holde frem sin egen tenkning som en bedre løsning. For det andre kan tenkningen finne støtte gjennom ideologisk å overbevise om at den representerer en riktig forståelse av den menneskelige læreprosessen.

Det andre aspektet ved debatten er spørsmålet om sosiale eller biologiske forklaringer på sykdomstilstander. Her viser de sosiale forklaringsmåtene i dysleksidebatten seg å være problematiske fordi de plasserer ansvar hos sosiale aktører. Dette er en kjent problemstilling i studiene av både fremveksten av biologiske forklaringer på avvik (Conrad & Schneider 1992) og i studier av kontroverser mellom biologiske og sosiale forklaringsmåter (Brante & Norman 1995). Slik blir det et iverksettingsproblem når problemer med antatt sosiale årsaksforhold skal løses. Løsningene er enten på et så generelt plan at det krever omfattende samfunnsmessig endring for å bedre situasjonen, eller så fokuserer de på personlig ansvar på en slik måte at de skaper skyldfølelse som kan forårsake handlingslammelse hos de som kan gjøre noe for å bedre situasjonen.

Oppsummert, så viser analysen av dysleksidebatten til en tese om at velferdsstatens aktører er vevd inn i en problemlogikk influert av en relasjonelt nøytral medisinsk tenkemåte. Dette legger føringer på hvordan konkurrerende biologiske og sosiale forståelsesformer vinner støtte og anerkjennelse. Biologiske forklaringer møter stor interesse og får støtte på grunn av sin relasjonelt nøytrale karakter, mens sosiale forklaringer møter liten interesse fordi de plasserer ansvar hos de involverte aktører som foreldre og lærere. Mulighetene for å gjennomføre normaliseringsreformer vil også struktureres av problemlogikken, særlig gjennom dens krav om hvordan behov best kan identifiseres. Dette kravet oppfylles best av individorienterte og diagnostiserende tenkemåter. Normaliseringsreformer med anti-diagnostisk profil må problemrelatere sine alternativer (til eks uheldig sykeliggjøring og stigmatisering) for å vinne frem. ■

Noter

¹ Begrepene läs- og skrivsvårigheter, ordblindhet, specifikke läs- og skrivsvårigheter og dyslexi tenderer til å overlape hverandre i debatten som undersøkes. De tre siste peker entydig mot vansker som ikke er knyttet til andre funksjonshemminger som psykisk utviklingshemming eller tap av syn og hørsel. Dysleksibegrepet blir i mange sammenhenger forbeholdt vansker som kan knyttes til særlige vansker i avkodingsferdigheter, som igjen antas å ha en biologisk forankring. I min sosiologiske diskusjon definerer jeg undersøkelsesobjektet til som en debatt om spesifikke lese- og skrivevansker, det vil si vansker med skriftspråket som ikke er knyttet til andre funksjonshemminger. Som analysen vil vise er ikke dette valget uproblematisk. Selve defineringen av en problemkategori er et nøkkelpunkt til å forstå debatten. Det er ikke enighet om vi kan snakke om et entydig og identifiserbart fenomen.

² Oversikt over intervjupersoner:

Forskere og pedagogfaglige representanter for feltet: Ulla Britt Bladini, Kerstin Dominkovic, Ingemar Emanuelsson, Curt von Euler, Ingvar Lundberg og Bo Sundblad Sentrale byråkrater:

Mona Lansjord, Mats Myrberg og Inger Claesson Westberg.

Allmenn- og spesialpedagoger med et særlig engasjement og erfaring:

Karin Dahl, Britta Ericsson, Bertil Persson, Toini Prim, Lena Rask og Margret Rudqvist.

Talspersoner og aktivister for de rammede selv:

Birgitta Fredriksson, Torbjørn Lundgren, Elisabet Resle-gård og Jan Strid.

³ Begrepene om normaliseringspedagogikk og normaliseringspedagoger er ikke hentet fra debatten, men er en sammenfattende betegnelse som er konstruert av meg for å gi et navn til denne grupperingen som er fundert på tenkemåter fra humanistisk pedagogikk og utviklingspsykologi.

Litteratur

Bernstein, Richard J. (1987) [1983] *Bortom objektivisme og relativisme. Vetenskap, hermeneutik och praxis*. Göteborg: Röda Bokförlaget.

Bettelheim, Bruno & Karen Zelan (1991) [1981] *On Learning to Read: The Child's Fascination with Meaning*. London: Penguin Books.

Bladini, Ulla-Britt (1990) *Från hjälpskolelärare till förändringsagent: Svensk speciallärutbildning 1921–1981 relaterad till specialundervisningens utveckling och förändringar i speciallärarens yrkesuppgifter*. Göteborg Studies in Educational Sciences nr 76, Göteborgs Universitet.

Bladini, Ulla-Britt (1994) *Läs- och skrivsvårigheter - ordblindhet - dyslexi: En historisk belysning av några special-*

pedagogiska frågeställningar som aktualiserats genom 90-talets dyslexidebatt. Specialpedagogiska rapporter nr 2, Institutionen för specialpedagogik, Göteborgs universitet.

Burte, Thomas & Helena Norman (1995) *Epidemisk masspsykos eller reell risk?: En sociologisk studie av kontroversen kring elöverkänslighet*. Stockholm: Symposion.

Bury, Michael (1982) "Chronic Illness as Biographical Disruption". *Sociology of Health and Illness* 4: 167–182.

Bühler-Niederberger, Doris (1991) *Legasthenie: Geschichte und Folgen einer Pathologisierung*. Opladen: Leske und Budrich.

Carrier, James G. (1979) "Misrecognition and Knowledge". *Inquiry* 22:321–42.

Carrier, James G. (1983) "Masking the Social in Educational Knowledge: The Case of Learning Disability Theory". *American Journal of Sociology* 88:948–974.

Coles, Gerald (1987) *The Learning Mystique: A Critical Look at "Learning Disabilities"*. New York: Pantheon Books.

Conrad, Peter & Joseph W. Schneider (1992) [1980] *Deviance and Medicalization: From Badness to Sickness*. Philadelphia: Temple University Press.

DsU 1986: 13. *Specialpedagogik i skola och lärutbildning*. Stockholm: Utbildningsdepartementet.

Emanuelsson, Ingemar (1982) "Skolan som riskfaktor i läs- og skrivutvecklingen". I: *Hälsa i skolan*, nr 12, s 22–29.

Emanuelsson, Ingemar (1983) *Verksamhet bland elever med svårigheter eller arbete med elevers svårigheter. En kunskapsöversikt*. Stockholm: Skolöverstyrelsen.

Elbro, Carsten (1995) "Linjer i forskningen i læsevanskeligheter". *Specialpedagogik* nr 6.

Euler, Curt von (1995) "Läs- og skrivsvårigheter i tvärvetenskapligt, internasjonelt perspektiv". I: Jacobson, Christer & Ingvar Lundberg (red.): *Läsutveckling og dyslexi: Frågor, erfarenheter og resultat*. Stockholm: Liber Utbildning.

Foucault, Michel (1988) "Technologies of the Self". I: Martin, Luther H, Huck Gutman, Patrick H. Hutton (red.): *Technologies of the Self. A Seminar with Michel Foucault*. London: Tavistock.

Goodman, Kenneth S. (1979) "The Know-More and the Know-Nothing Movements in Reading. A Personal Response". *Language Arts* 56:657–663.

Handikappombudsmanen (1995) *Rapport till regeringen 94/95*. Stockholm: Handikappombudsmanen.

Handikappombudsmanen (1997) *Rapport till regeringen 1996*. Stockholm: Handikappombudsmanen.

Hegarty, Seamus (1991) "Towards an Agenda for Research in Special Education". *European Journal of Special Needs Education* 6:87–99.

Høien, Torleiv & Ingvar Lundberg (1991). *Dyslexi*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.

Levine, Donald N. (1985) *The Flight from Ambiguity: Essays in Social and Cultural Theory*. Chicago: The University of Chicago Press.

Lundberg, Ingvar (1997) "Olika forskningsperspektiv på

dyslexi". *Socialmedicinsk tidskrift*, nr 1, s 4–8.

McMullin, Ernan (1987) "Scientific Controversy and its Termination". I: H. Tristram Engelhardt jr. & Arthur L. Caplan (red.): *Scientific Controversies: Case Studies in the Resolution and Closure of Disputes in Science and Technology*. London: Cambridge University Press.

Myrberg, Mats (1997) "Att möta och förebygga läs- och skrivsvårigheter. En forskningsöversikt". Bilaga 3 i SOU 1997:108. Att lämna skolan med rak rygg.

Nelkin, Dorothy og Laurence Tancredi (1989). *Dangerous Diagnostics: The Social Power of Biological Information*. New York: Basic Books.

Persson, Bengt (1995) *Specialpedagogiskt arbete i grundskolan: En studie av förutsättningar, genomförande och verksamhetsinriktning*. Specialpedagogiska rapporter nr. 4. Mölndal: Institutionen för specialpedagogik, Göteborgs universitet.

Pumfrey, Peter D. & Rea Reason (1991) *Specific Learning Difficulties (dyslexia): Challenges and Responses*. London: Routledge.

Riddick, Barbara (1996) *Living With Dyslexia. The Social and Emotional Consequences of Specific Learning Disabilities*. London: Routledge.

Rosenqvist, Jerry (1993) "Country Briefing: Special Education in Sweden". *European Journal of Special Needs Education* 8:59–74.

Sandvin, Johans & Mårten Söder (1996) "Welfare State Reconstruction". I: Tøssebro, Jan, Anders Gustavsson & Guri Dyrendahl (red.): *Intellectual Disabilities in the Nordic Welfare States*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.

Shaywitz, Sally (1996) "Dyslexia". *Scientific American*, November 1996, s. 78–84.

Shaywitz, Sally E., Michael D. Escobar, Bennet A. Shaywitz, Jack M. Fletcher & Robert Makugh (1992) "Evidence that Dyslexia May Represent the Lower Tail of a Normal Distribution of Reading Ability". *The New England Journal of Medicine* 326: 145–150.

Skrtic, Thomas M. (1991) *Behind Special Education: A Critical Analysis of Professional Culture and School Organization*. Denver: Love Publishing Company.

Sleeter, Christine E. (1986) "Learning Disabilities: The Social Construction of a Special Education Category". *Exceptional Children* 53: 46–54.

Sleeter, Christine E. (1995) "Radical Structuralist

Perspectives on the Creation and Use of Learning Disabilities". I: Skrtic, Thomas M. (red.): *Disability and Democracy. Reconstructing (special) Education for Post-modernity*. New York: Teachers College Press.

Smith, Frank (1986a) *Läsning*. Stockholm: Almqvist & Wiksell Lärmedel.

Smith, Frank (1986b) *Insult to Intelligence: The Bureaucratic Invasion of Our Classrooms*. New York: Arbor House.

Solvang, Per (1994). *Biografi, normalitet og samfunn: En studie av handikappedes veier til utdanning og arbeid i Skandinavia*. Bergen: Sosiologisk institutt/Senter for samfunnsforskning (SEFOS), Universitetet i Bergen.

SOU 1997:108. Att lämna skolan med rak rygg – om rätten till skriftspråket och om förskolans och skolans möjligheter att förebygga och möta läs- och skrivsvårigheter.

Stanovich, Keith E. (1990) "A Call for an End to the Paradigm Wars in Reading Research". *Journal for Reading Behaviour* 22: 221–31.

Stanovich, Keith E. (1994) "Annotation: Does Dyslexia Exist?". *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines* 35:579-595.

Stone, Deborah (1984) *The Disabled State*. Philadelphia: Temple University Press.

Sundblad, Bo (1995) "Dyslexi?" *KRUT*, 79: 82–88.

Säljö, Roger (1997) "Tal, skrift och sociokulturell dynamik". Bilaga 2 i SOU 1997:108. Att lämna skolan med rak rygg – om rätten till skriftspråket och om förskolans och skolans möjligheter att förebygga och möta läs- och skrivsvårigheter.

Söder, Mårten (1989) "Disability as a social construct: The labelling approach revisited". I: *European Journal of Special Needs Education*, vol. 4, nr. 2, side 117–129.

Tomlinson, Sally (1988) "Why Johnny Can't Read: Critical Theory and Special Education". *European Journal of Special Needs Education* 3: 45–88.

Tønnesen, Finn Egil (1995) "On Defining Dyslexia". *Scandinavian Journal of Educational Research* 39: 139–156.

Vygotski, Lev Semenovic (1978) *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

ABSTRACT

Velferdsstatens problemlogikk i lys av en debatt om dysleksi

PER SOLVANG

The Scandinavian welfare state represents a dilemma between problem identification and normalization. In the article, this dilemma is discussed through the case of learning disabilities in reading and writing. This issue is debated both internationally and in Scandinavia. A tradition based in biology makes the concept of dyslexia essential. As opposed to this, a tradition based in the humanities stresses social conditions as the cause of the problems. In Sweden, a highly visible controversy between these positions has emerged since the 1980s onwards. The debate in Sweden between 1975 and 1995 is analysed through documents produced by the debate and through interviews with people involved in it. During the first part of the period, normalization reforms were implemented on all levels of the educational system. Towards the end of the eighties, this process was challenged by the "dyslexia movement" calling for a restoration of a special educational programme to which students are assigned on the basis of diagnoses. In analysing this development, a strong tendency to support the "dyslexia movement" appears very clearly among both parents, grown-up clients, the educational system and the welfare state itself. The final conclusion identifies an inherent logic in the welfare state that structures the possibilities for developing permanent normalization practices.

Tro och vetande i debatten om Sveriges ekonomiska tillväxt:

Samhällsvetenskapens objektivitetsproblem i åskådlig form*

AV WALTER KORPI

Samhällsvetenskapen bygger på vetande, inte på tro – så tror de flesta av oss. I Sverige har sedan mitten av 1980-talet tongivande professorer i nationalekonomi hävdats, att den så kallade ”svenska modellen” med höga skatter och en stor offentlig sektor minskar den ekonomiska tillväxten. De har därför rekommenderat att denna modell i grunden förändras. Statsministrar och finansministrar av olika politisk färg i Sveriges regeringar har uppenbarligen trott att det måste finnas vetenskapliga fakta bakom sådana rekommendationer och har i stora stycken följt dem. I sitt handlande måste politiker ofta vägledas av tro och värderingar. På forskare har vi dock andra förväntningar. Så till exempel säger *Professorernas Hederskodex*: ”Professorn skall ... i den offentliga debatten och eljest klargöra vad som är belagt och vad som endast är hypotetiskt. Rågången mellan vetenskap å ena sidan och pseudovetenskap och värderingar å den andra sidan skall hållas så tydlig som möjligt”.¹ De samhällsforskare, som i sin egenskap av forskare kommer med politiskt relevanta diagnoser och råd ställs därför inför ett problem, det så kallade objektivitetsproblemet. Bygger deras råd på vetenskapliga fakta eller på värderingar och tro? Debatten om Sveriges ekonomiska tillväxt åskådliggör samhällsvetenskapens objektivitetsproblem.

Objektivitetsproblemet uppstår när forskarna uttalar sig om förhållanden, där det finns intressekonflikter mellan olika kategorier av medborgare och där forskarnas egna värderingar och intressen kan påverka deras slutsatser. Gunnar Myrdal (1958, s 4) har sammanfattat dessa problem i ett par frågor: ”Vilket samband finns det

WALTER KORPI är professor i sociologi och verksam vid Institutet för social forskning, Stockholms universitet. Korpi har skrivit ett stort antal böcker och artiklar om bland annat den svenska välfärdsstaten, socialpolitik och ojämlikhet. En betydande del av Korpis forskning har varit inriktad på internationella jämförande studier.

mellan att vilja förstå och att vilja förändra samhället? Hur kan sökandet efter verklig kunskap förenas med moraliska och politiska värderingar?” Myrdals frågor pekar på det allvarliga men sällan diskuterade dilemma som möter många forskare när deras resultat och bedömningar används i samhällelig verksamhet.

I samhällsdebatten kan forskarna medverka i rollen som neutrala experter eller som förespråkare för vissa åtgärder. I praktiken flyter dessa två roller dock ihop. Att forskarnas roller som experter och förespråkare för en viss politik är svåra att åtskilja beror på att politiska åtgärder sällan baseras på vad Sen (1970, s 59) kallar grundläggande värderingar, som gäller under alla förhållanden, utan oftare på icke-grundläggande värderingar som bara gäller under vissa omständigheter. Som experter uttalar sig forskarna om förutsättningarna för eller om konsekvenserna av olika politiska åtgärder. Även om forskarna inte uttryckligen tar ställning till något handlingsalternativ kan deras bedömningar av sakläget indirekt få konsekvenser för beslutsfattandet eftersom de därigenom påverkar vår bild av vilka konsekvenser olika handlingsalternativ kan få.²

Objektivitetsproblem finns i naturvetenskaperna och självklart i alla samhälls- och beteendevetenskaper. Inom biologi och genetik liksom inom sociologi och psykologi kan man bli påpekade på diskussionen om betydelsen av ras, arv och miljö som klassiska områden, där forskarnas värderingar kan spela en stor roll för deras slutsatser.³ Problemen tenderar dock att bli mera komplicerade i samhällsvetenskaperna, eftersom samhällsforskarna själva lever i och är aktörer i sitt studieobjekt, samhället. Åtminstone tre omständigheter är av betydelse för omfattningen av objektivitetsproblemen inom en samhällsvetenskaplig disciplin: ett forskningsområdes relevans för intressekonflikter mellan olika samhällsgrupper, graden av teoretisk pluralism inom disciplinen och de empiriska analysernas roll i forskningsprocessen. Utan att gradera olika discipliner efter risken för objektivitetsproblem kan man ändå hävda att på viktiga forskningsområden inom nationalekonomi kan riskerna inte negligeras. Detta återspeglar att nationalekonomi i stor utsträckning handlar om fördelning av knappa värden (goden) mellan medborgarna och är den enda samhällsvetenskap inom vilken en sammanhängande teori ansats kan sägas dominera samt att inom disciplinen har formaliserade teoretiska analyser länge haft en högre status än empiriska studier.

Vi kan utan vidare slå fast att *såväl i Sverige som internationellt finns det många synnerligen kvalificerade forskare i nationalekonomi med en mycket god utbildning i statistisk teknik*. Trots detta finns det ändå anledning att då och då undersöka det empiriska underlaget för de ställningstaganden som ekonomer gör i frågor av samhällspolitisk relevans. Också en del ekonomer har från tid till annan påpekat, att uttalanden från deras kollegor i sådana frågor ofta vilar på mycket lösa grunder

(till exempel Stigler 1965; Rivlin 1986; Krugman 1994). Vanligen accepteras detta dock som något oundvikligt – ungefär som dåligt väder. Eftersom ekonomers uttalanden i samhällsfrågor har kommit att få en så viktig politisk roll är det dock såväl ur demokratisk som ur vetenskaplig synvinkel viktigt att här försöka upprätthålla forskarnas intellektuella ansvar. Detta gäller inte minst i Sverige, där ekonomi-professorer länge fungerat som politiska rådgivare och där inrättandet av det så kallade nobelpriset i ekonomi på 1960-talet påtagligt höjt nationalekonomernas prestige såväl utom som inom landet.

Allmänna etiska diskussioner biter föga på forskarnas praktik. Ett mera effektivt försök att höja forskarnas intellektuella ansvar kan vara att vi på utvalda områden granskar hållbarheten i det faktaunderlag, som anförts av vetenskapligt framstående forskare till stöd för deras samhällspolitiska uttalanden. Utan att riskera annat än sitt intellektuella anseende bör dessa forskare anfordras, att *inför en vetenskaplig publik* motivera hur av dem anförda fakta stöder deras uttalanden.⁴ Syftet med denna artikel är att göra en sådan fallstudie. Artikeln diskuterar hållbarheten i det empiriska underlag som universitetsanknutna nationalekonomer fört och fortfarande för fram till stöd för vad man kan kalla *sklerosdiagnosen*, som grovt sammanfattat säger att en välfärdsstat med höga skatter och en stor offentlig sektor förvrider och förkalkar marknadens styrprocesser och därigenom minskar den ekonomiska tillväxten. Som empiriskt stöd för denna diagnos har man främst angett, att Sverige sedan omkring 1970 allvarligt har halkat efter andra jämförbara länder i ekonomisk tillväxt.

Sedan 1970-talet har västländerna, givetvis också Sverige, drabbats av allvarliga ekonomiska svårigheter. Mot bakgrund av denna utveckling är det förstående att forskare likaväl som politiker försökt att analysera bakgrunden till problemen. I diskussionen av dessa försök har jag två utgångspunkter. Den första är att de universitetsanknutna nationalekonomer som deltagit i den här diskussionen har haft en moralisk integritet och inte har talat mot bättre vetande. Den andra är att politiska åtgärder självklart kan minska den ekonomiska tillväxten, liksom från att det har funnits och finns olika slag av effektivitetsproblem i uppbyggnaden av den svenska välfärdspolitiken och vårt skattesystem. Frågan här är alltså *om de nationalekonomer som förfäktat sklerosdiagnosen har haft ett tillräckligt empiriskt underlag för sin uppfattning i de fakta de framfört till stöd för diagnosen.*

Vi skall här börja med att kort skissera bakgrunden till de objektivitetsproblem som möter forskare som studerar fördelningsprocesserna i samhället och som deltar i den samhällspolitiska debatten. Efter en karakteristik av sklerosdiagnosens genombrott i den svenska samhällspolitiska debatten diskuteras sedan osäkerheten i tillväxtsiffrorna och problemen med de belegg som förts fram till stöd för skleros-

diagnosen. Därefter redovisas en ny jämförande analys av tillväxten i västländerna. Slutligen diskuterar jag den bredare bakgrunden till objektivitetsproblemen i samhällsforskningen och villkoren för att förbättra situationen.

Marknad, politik och fördelningskonflikter

Objektivitetsproblemen i samhällsforskningen aktualiseras i studiet av hur materiella och andra värden (goden) fördelas mellan medborgarna. Inom samhällsvetenskaperna kan man – mycket grovt – skilja mellan två olika ansatser eller perspektiv på dessa fördelningsprocesser. Den ena är en *perfekt konkurrensmodell*, där fördelningsprocessen ses som en tävlan mellan på det hela taget jämspelta parter. Den andra är en *konfliktmodell*, där denna process ses som en konflikt mellan aktörer som kan ha mer eller mindre olika maktresurser till sitt förfogande för att hävda sina intressen. Med maktresurser avses här en aktörs förmåga att belöna eller bestraffa andra aktörer (Korpi 1985a). I moderna västerländska samhällen utgör marknaderna och den demokratiska politiken de institutionella sfärer eller sektorer av samhället, där dessa fördelningsprocesser till stor del äger rum. Marknad och demokratisk politik spelar dock olika roller i dessa två fördelningsmodeller.

Inom nationalekonomisk forskning, där det neoklassiska paradigmet kommit att dominera, är konkurrensmodellen central. Den grundläggande tankemodellen är här den perfekta marknaden, där ingen aktör har så mycket makt att den kan påverka priserna. Det neoklassiska antagandet är alltså, att skillnaderna i maktresurser mellan aktörerna är så små att de på det hela taget kan negligeras.⁵ I den neoklassiska teoribildningen lyser begreppet makt med sin frånvaro. Detta är en avgörande förutsättning för slutsatsen, att den självreglerande marknaden där pris-systemet är vägledande för var aktörerna skall satsa sina resurser, kommer att resultera i en sådan fördelning att ingen aktör kan få det bättre utan att åtminstone någon annan får det sämre (Pareto-optimalitet). Det finns marknadsimperfectioner som gör att det kan behövas offentliga ingripanden för att till exempel bygga vägar och det behövs rättsystem som garanterar äganderätt mm. Därutöver antas dock politiska och andra utifrån kommande ingripanden i marknadsprocesserna förvrida marknads styrsystem och därigenom minska ekonomisk effektivitet och tillväxt. Politiska ingrepp antas alltså vara förknippade med betydande kostnader i form av minskad effektivitet. Mycket grovt sammanfattat kan man säga att det neoklassiska synsättet därför vanligen leder till rekommendationen: *Så mycket marknadslösningar som möjligt — politiska ingrepp bara då det är oundvikligt!*

I ett bredare samhällsvetenskapligt perspektiv utgår analyser av fördelningsprocesserna från antagandet, att de maktresurser som aktörerna förfogar över för att

hävda sina intressen kan vara mer eller mindre olika. I detta perspektiv framstår den neoklassiska modellen av den perfekta marknaden som ett specialfall, där aktörerna är ungefär jämspelta. Därutöver kan det dock finnas många situationer där skillnader i aktörernas utgångsresurser är stora. Det är därför fruktbart att anta, att de maktresurser av olika slag som aktörerna har för att hävda sina intressen kan vara mer eller mindre ojämnt fördelade (Korpi 1985a, 1987).

I samhällseliga fördelningskonflikter struktureras aktörernas möjligheter att använda sina resurser av samhällets institutioner, främst marknad och politik. En grundläggande skillnad mellan marknad och demokratisk politik handlar om vilka typer av maktresurser medborgarna kan använda inom dem för att hävda och tillgodose sina intressen. På marknaderna handlar det om ekonomiska resurser av olika slag, det vill säga pengar, egendom, aktier mm. På den perfekta marknaden antas skillnaderna i dessa resurser mellan aktörerna vara försumbara, men på reellt existerande marknader är de ekonomiska resurserna vanligen mer eller mindre ojämnt fördelade mellan medborgarna. Denna ojämna fördelning utgör grunden för den socio-ekonomiska skiktningen i samhället. De "bättre situerade" samhällslagren har förhållandevis större ekonomiska resurser än vad de "sämre ställda" har.

I demokratisk politik är medborgarnas viktigaste resurs rätten att rösta i val och att organisera sig för gemensamt handlande med likasinnade. Den demokratiska rösträtten är lika fördelad mellan medborgarna enligt regeln en person, en röst. Skillnaden mellan marknad och demokratisk politik kan grovt uttryckas så, att på marknaden röstar vi med riksbankens sedlar och med aktier, som är ojämnt fördelade mellan socialgrupperna, medan vi i politiken röstar med valsedlar av vilka varje individ har en och ingen har mer än en.

Före den politiska demokratins införande var också rätten att rösta och antalet röster knutna till individens förmögenhet eller inkomster och därmed till den socio-ekonomiska skiktningen i samhället. Det demokratiska genombrottet har alltså – åtminstone i princip – brutit sambandet mellan socio-ekonomisk ställning och möjligheterna att genom politiken påverka fördelningsprocessen. På marknaderna är detta samband dock fortfarande starkt. Denna omständighet har lett till, att vi i västländerna har fått en ökande spänning mellan marknad och demokratisk politik. De kategorier av medborgare, vars ekonomiska resurser är förhållandevis svaga, har slutit sig samman i politiska och fackliga organisationer för att genom politiken försöka påverka förutsättningarna för och utfallet av fördelningsprocesserna på marknaderna. Resultaten har blivit bland annat lagar om arbetsrätt, minimilöner, socialpolitik och arbetsmarknadspolitik samt ökande skattenivåer och en växande offentlig sektor. Fördelningskonflikterna i samhället har alltså resulterat i politiska åtgärder för att modifiera och utjämna den fördelning av inkomster och väl-

färd som marknadsprocesserna annars skulle ha skapat.

I produktionen av varor och tjänster har marknadslösningar på det hela taget demonstrerat en enastående flexibilitet när det gäller att effektivt samordna de myriader av beslut som medborgarna fattar i sitt dagliga liv. Här framstår den sovjetiska planekonomin och dess sammanbrott i en mörk relief. Nationalekonomer utbildas till att se valet mellan marknad och politik i första hand som en fråga om effektivitet, där tumregeln är att politik tenderar att minska effektiviteten. Diskussionen ovan visar att i de västerländska demokratierna är valet mellan marknad och politik också en fördelningsfråga, som handlar om vilka typer av maktresurser som kan påverka fördelningsprocesserna. Dominansen för det neoklassiska paradigmet kan leda till att man bortser från möjligheten, att politiska ingrepp på marknaderna inte nödvändigtvis behöver resultera i minskad effektivitet och tillväxt. I stället för att anta att sådana ingripanden i allmänhet får negativa konsekvenser bör detta göras till en empirisk fråga. *Forskningens syfte bör vara att försöka precisera under vilka omständigheter politiska ingrepp i marknadsprocesserna leder till olika grader av negativa eller positiva effekter.*

Inom nationalekonomin har under de senaste decennierna den empiriska forskningen tenderat att komma i andra hand medan de mest ansedda nationalekonomiska tidskrifterna domineras av teoretiska modeller i matematisk form, något som framhållits som en allvarligt begränsning av bl a Leontief (1982).⁶ Matematiska modeller och simuleringar har i stor utsträckning använts för att "belägga" de politiska ingripandenas negativa inverkan på ekonomisk effektivitet. Men analyser av den typen är närmast att likna vid tankeexperiment, där de antaganden forskarna gör i stor utsträckning bestämmer utfallet. Sådana övningar kan vara mycket fruktbara för att utveckla och precisera *hypoteser* för empirisk prövning. Tvärtemot vad åtminstone en del ekonomer synes anse kan de dock inte ersätta en empirisk prövning av hypoteser.

Sklerosdiagnosens politiska genombrott

I Sverige etablerades sklerosdiagnosen redan i mitten av åttiotalet bland annat efter en serie artiklar av professor Assar Lindbeck i Dagens Nyheter 1985. De universitetsanknutna nationalekonomer som stött sklerosdiagnosen har fått mycket stor uppmärksamhet i tidningar och TV. Från näringslivshåll har *Studieförbundet Näringsliv och Samhälle (SNS)* i sina årliga rapporter hävdad uppfattningen, att Sverige sedan 1970 halkat efter andra jämförbara länder i ekonomisk tillväxt. Man har också satsat på mycket omfattande annonskampanjer för att föra ut detta budskap. Sklerosdiagnosen sammanfattades bl a i rubriker som "*Välfärdsstaten - ett*

hot mot sysselsättning och tillväxt” (Henrekson m fl 1994, s 8) och *”Suedeosclerosis – en särskilt elakartad form av Eurosclerosis*” (Ståhl & Wickman 1993).

Sklerosdiagnosen har fått ett mycket kraftigt genomslag i den offentliga debatten. Den kom att accepteras av ledande politiker i alla de större partierna och blev en central del av den intellektuella grundvalen för politikernas ändrade syn på välfärdsstatens konsekvenser. Kjell-Olof Feldt, finansminister i den socialdemokratiska regeringen 1982-1990, upprepar i sina memoarer gång på gång att ”det grundläggande problemet (i Sverige) var den låga tillväxten av produktionen och bristen på effektivt utnyttjande av de ekonomiska resurserna” (Feldt 1991, s 432, se också s 254, 286–7, 296, 304, 336, 382, 391 och 429). Politiker i olika partier använde sklerosdiagnosen som ett centralt argument för förslag till viktiga politiska åtgärder. I den av Feldt signerade finansplanen 1989/90 sägs det bland annat: ”Den ekonomiska tillväxten har under de senaste åren varit förhållandevis svag. BNP-tillväxten har under 1980-talet uppgått till ca 2% per år vilket är lägre än i OECD-området som helhet. ... Den svenska produktivitetstillväxten har ... varit lägre än genomsnittet för de västeuropeiska länderna.” Bakom denna svaga tillväxt pekade regeringen bland annat ut skattesystemet som en central del av problembilden och förde fram en ”skattereform som stimulerar arbete, sparande och tillväxt. ... Skattereformen är den enskilda åtgärd som har störst inverkan på den ekonomiska utvecklingen framöver. ... Skattereformen utgör därmed ett mycket viktigt inslag i regeringens politik för en ökad produktivitet och tillväxt.”⁷ I sin regeringsförklaring våren 1990 sade statsminister Ingvar Carlsson att ”Sveriges ekonomi står inför allvarliga problem” och nämnde särskilt att ”tillväxten ... ligger på en låg nivå.” Han sade vidare att ”skattereformen ... leder till en effektivare resursanvändning och ökad tillväxt.”⁸

Inför valrörelsen 1991 hävdade Carl Bildt och Bengt Westerberg i programmet ”Ny start för Sverige” att den låga ekonomiska tillväxten var Sveriges grundproblem. Hösten 1991 sade Carl Bildts fyrpartiregering i sin regeringsförklaring: ”Den andra stora uppgiften för regeringen blir att bryta den ekonomiska stagnationen och att lägga grunden för en ny period av tillväxt, företagande och utveckling i Sverige. I det nya Europa som nu växer fram får inte vårt land vara en nation som halkar efter.” Den nya regeringens mål angavs vara ”att för vårt land återvinna den ledande ställning bland de utvecklade länderna vi en gång hade. ... Det innebär att Sverige mot mitten av 1990-talet måste komma upp i en varaktig ekonomisk tillväxt på minst samma nivå som i jämförbara europeiska länder.”⁹ Tesen om den svenska eftersläpningen i tillväxt kommer också mycket ofta fram på ledar- och debattsidor bland annat i Dagens nyheter och i Svenska dagbladet. Där har den av ett stort antal politiker, näringslivsföreträdare, forskare, journalister och andra ta-

gits som utgångspunkt för mer eller mindre långtgående förslag till omläggningar av ”den svenska modellen.”¹⁰ I valrörelsen 1998 var påståendet om att Sverige efter 1970 halkat efter andra jämförbara länder ett viktigt inslag.

Även om den stora majoriteten av universitetsanknutna nationalekonomer inte offentligt tog ställning till sklerosdiagnosen instämde, så gott som alla som tog ställning fram till början av nittioalet, i diagnosen.¹¹ Bland samhällsforskarna var jag länge på det hela taget ensam om att ifrågasätta diagnosen. Denna samstämmighet bland de ekonomer som yttrade sig i debatten synes av politikerna ha tolkats så att dessa talade för en enad ekonomkår. Så till exempel skrev Carl Bildt (1991): ”Med undantag för Korpi själv finns det inte en enda av de många ekonomer som deltagit i denna debatt som ens försökt förneka att Sverige halkat efter andra länder under de två senaste decennierna och alldeles speciellt sedan mitten av 1980-talet. Det finns fullt tillräckligt stöd i den debatten för min tes att det nu kan anses vara en konsensus bland nationalekonomer att vi faktiskt har halkat efter, och att Korpi i denna del är ute i ogjort väder.”

Stor osäkerhet i tillväxtsiffrorna

När vi skall granska faktaunderlaget för sklerosdiagnosen möter vi åtminstone tre viktiga problem. Det handlar om tillförlitligheten i tillväxtsiffrorna, om urvalet av länder samt om metoder för jämförelser. I den svenska tillväxtdebatten har man oftast varit omedveten om hur stor osäkerheten i tillväxtsiffrorna egentligen är och har använt skillnader på en tiondels procent som avgörande belägg. När jag före datoriseringens genombrott började samla in olika länders tillväxtsiffror upptäckte jag snabbt, att när man skulle komplettera sammanställningen med uppgifter från en ny årgång av OECD:s publikationer hade siffrorna för de tidigare åren mycket ofta förändrats. Detta återspeglar att nationalräkenskaperna successivt revideras. Min sammanställning av förändringarna visar att skillnaden mellan den högsta och den lägsta siffran på procentuell årlig tillväxt av BNP per invånare i OECD-länderna i genomsnitt kan vara storleksordningen *en procentenhet* (Korpi 1992, s 45-48). Eftersom den årliga tillväxten i regel har rört sig om 2–4 procent kan osäkerheten i tillväxtsiffrorna alltså vara ungefär en tredjedel av publicerade siffror.¹²

En blick på hur tillväxtsiffrorna för Sverige har förändrats i de fortlöpande publikationerna från SCB och OECD bör stämma till eftertanke (Tabell 1). För till exempel år 1970 angav SCB:s första siffra, publicerad 1971, den procentuella tillväxten av BNP per invånare till 3,7. Året därpå höjdes siffran till 4,0 men sänktes sedan till 3,2. Därefter följer dock en serie revideringar uppåt som slutar med 5,5 i publikationen från 1981. Denna siffra framstår i efterhand klart som det svenska

rekordet i tillväxt under efterkrigstiden, mer än dubbelt så hög som genomsnittet för åren 1960–89. Det märkliga här är att medan denna rekordtillväxt pågick märktes tydligen ingenting särskilt i Sverige. De publicerade siffrorna för 1970 var faktiskt under många år lägre än för år 1969, något som illustrerar att det kan vara oklart när en konjunkturtopp egentligen infaller. Det dröjde faktiskt ett decennium innan rekordtillväxten upptäcktes. Skillnaden mellan den högsta och den lägsta publicerade siffran för årlig tillväxt var i procentenheter 1,1 för 1969, 3,0 för 1970, 1,0 för 1972, 1,7 för 1975, 0,7 för 1983, och 1,3 för 1986.

Tabell 1: Tillväxt av BNP per invånare i Sverige under åren 1969, 1970, 1972, 1975, 1982 och 1986 enligt siffror publicerade under de därpå följande åren. (%. Högsta och lägsta siffran markerad med fetstil)

Tillväxt under åren					
1969	1970	1972	1975	1982	1986
5.0	3.7	2.3	0.4	0.4	0.9
4.3	4.0	2.3	0.5	0.8	0.8
4.2	3.2	2.4	0.4	0.8	2.0
4.6	3.6	2.4	0.5	0.8	2.0
4.4	3.9	2.4	2.1	0.8	2.0
4.3	3.9	1.4	1.8	0.8	2.1
4.3	3.9	1.4	1.8	1.1	
4.3	4.1	1.8		1.1	
3.9	4.1	1.9		1.1	
3.9	6.2	1.9			
4.3	5.5				
4.3	5.5				

Källa: SCB, OECD.

För att jämföra BNP-nivåerna i olika länder brukar man ofta använda en gemensam valuta, USA-dollar. Ett problem här är att sedan början av sjuttioalet har dollarkursen skiftat kraftigt och att olika valutor kan ha olika köpkraft. För att komma ifrån dessa problem har man inom OECD sedan 1985 i stället börjat använda köpkraftspariteter vid jämförelserna.¹³ Skleroshypotesens förespråkare har på ett ofta bokstavstroende sätt använt rangordningar mellan länder baserade på köpkraftspariteter för att belägga den svenska eftersläpningen och har inte heller här varit medvetna om osäkerheten i underlaget. Den enda revidering av siffrorna som hittills gjorts ledde till drastiska omkastningar i rangordningen bland länderna enligt de första beräkningarna (Tabell 2). För till exempel år 1989 ändras rangordningen för 13 av de 18 länderna när vi jämför publikationen från 1992 med den

från 1991. Så till exempel föll Norge ned från 4:e till 14:e plats, Storbritannien från 12:e till 15:e plats samt Finland, Nederländerna och Japan med två placeringar. Samtidigt steg Frankrike från nia till femma, Danmark från elva till åtta, och Österrike från 16:e till 10:e plats. Slutsatserna av diskussionen blir att *oberoende av vilka typer av jämförelser vi gör finns det mycket stor osäkerhet i sifferunderlaget. Vi kan därför inte lita på att små sifferskillnader mellan länderna återspeglar någon verklig skillnad mellan dem.*¹⁴

Tabell 2. Rangordning av 18 OECD-länder efter BNP per invånare för år 1989 före och efter revidering.

Rang	Före revidering	Efter revidering
1	USA	USA
2	Kanada	Schweiz
3	Schweiz	Kanada
4	Norge	Tyskland
5	Japan	Frankrike
6	Sverige	Sverige
7	Finland	Japan
8	Tyskland	Danmark
9	Frankrike	Finland
10	Australien	Österrike
11	Danmark	Australien
12	Storbritannien	Belgien
13	Italien	Italien
14	Nederländerna	Norge
15	Belgien	Storbritannien
16	Österrike	Nederländerna
17	Nya Zeeland	Nya Zeeland
18	Irland	Irland

Källa: OECD, *National Accounts, 1991 och 1992.*

Vilka länder kan anses jämförbara med Sverige när vi skall belysa frågan om effekterna av "den svenska modellen" på tillväxt? Här måste utgångspunkten vara att vi ser landjämförelserna som en form av ett "naturligt experiment," dvs vi försöker att genom jämförelser mellan länder dra slutsatser om orsaker, i det här fallet huruvida "den svenska modellen" har negativt påverkat vår tillväxt. Den metodologiska ansats som statsvetare och sociologer utvecklat för sådana kausala analyser brukar kallas "val av de mest jämförbara fallen" (Lijphart 1975). Detta innebär att vi i princip skall välja länder som är så lika Sverige som möjligt i alla andra avseenden än, i första hand, välfärdsstatens utbyggnad och skattetrycket. Därigenom kan

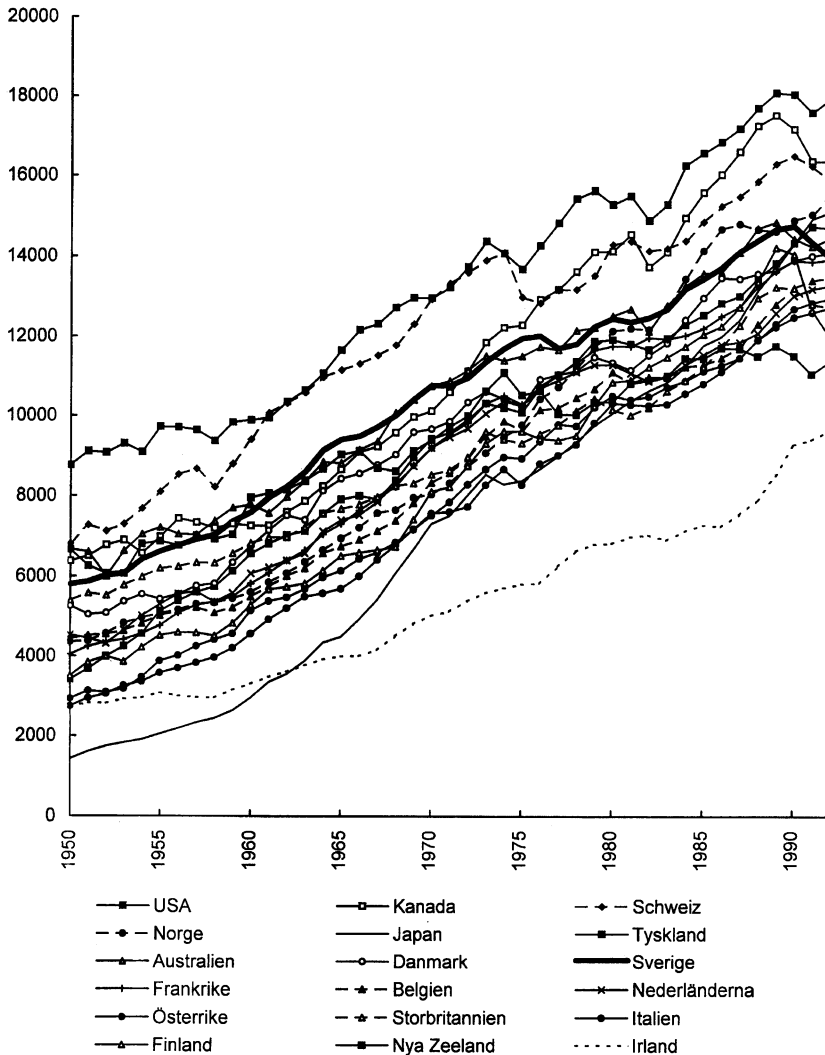
man försöka minska inflytandet av andra, ur den här aktuella synvinkeln ”störande” faktorer på tillväxtsiffrorna.¹⁵ Sådana överväganden leder till att vi bör studera de 18 mest utvecklade OECD-länderna som under efterkrigstiden haft en obruten politisk demokrati och som har en viss minimistorlek. Dessa länder är Australien, Belgien, Danmark, Finland, Frankrike, Irland, Italien, Japan, Kanada, Nederländerna, Norge, Nya Zeeland, Schweiz, Sverige, Storbritannien, Tyskland, USA och Österrike. Bland de europeiska länderna bortser vi alltså från Grekland, Portugal, Spanien och Turkiet, eftersom övergången från diktatur till demokrati i dessa länder under den här relevanta perioden kan ha haft avsevärda ekonomiska konsekvenser av ett slag som inte funnits i de andra länderna. Kravet på en viss minimistorlek utesluter Island och Luxemburg, eftersom dessa extremt små ekonomier kan påverkas mycket kraftigt av speciella faktorer – Island av sillens och torskens vandring i Nordatlanten, Luxemburg av EU-organens lokalisering och av schabloner för att uppskatta tillväxten i banksektorn.

För att vi skall kunna dra kausala slutsatser om möjliga effekter av ”den svenska modellen” på ekonomisk tillväxt måste vi så långt som möjligt försöka hålla övriga för tillväxten relevanta faktorer under kontroll. En i den internationella forskningen välkänd faktor, som påtagligt påverkar den procentuella tillväxten av BNP per invånare, är BNP-nivån i utgångsläget. Mindre rika länder, som börjar från en låg utgångsnivå tenderar att få en högre procentuell tillväxt än rikare länder, som börjar från en högre utgångsnivå. Detta statistiska samband mellan utgångsnivå och procentuell tillväxt har - med en delvis missvisande term – kallats ”upphinnareffekten” (*catch-up*). I internationell forskning har den länge erkänts vara viktig.

Dowrick (1996) visar till exempel att det bland de 24 medlemsländerna inom OECD fanns ett klart negativt samband ($r = -0.62$) mellan nivån på BNP per invånare 1973 och den procentuella tillväxten under perioden 1973-1992. Detta innebär alltså att ungefär en tredjedel av skillnaderna i procentuell tillväxt under perioden kan härledas till skillnaderna i utgångsnivån. Enligt Dowrick (1996, s 1777) är det därför viktigt att man ”i jämförelser av relativa tillväxttal tar hänsyn till utgångsnivån.” I Sverige har denna regel följts av Agell, Lindh och Ohlsson (1994) medan andra svenska deltagare i tillväxtdebatten – mot bland utländska forskare etablerad praxis – förnekat dess betydelse (Hansson & Henrekson 1991; Henrekson 1992, 1996).¹⁶

För att ge läsaren en överblick över den långsiktiga utvecklingen av BNP per invånare i de OECD-länder, som är mest jämförbara med Sverige, kan vi se på förändringar i BNP per invånare (i termer av köpkraftspariteter och 1985 års internationella priser) som finns tillgängliga för perioden 1950-92¹⁷ (figur 1). Vi ser här att USA, Kanada och Schweiz ligger högre än de andra länderna medan Irland kom-

Figur 1: BNP per invånare 1950–92 i 18 OECD-länder (köpkraftspariteter)

Källa: Penn World Tables, version 5.6.

mer en bra bit under dem.¹⁸ Däremellan ligger en tät klunga av 14 länder, bland dem Sverige, i ett ormbö med linjer som slingrar sig om varandra. Skillnaderna mellan länder är alltså förhållandevis små och det är svårt att urskilja trender från cykliska variationer orsakade av konjunktursvängningar, som inte alltid slår igenom samtidigt i alla länder. Detta understryker att man bör vara mycket försiktig med jämförelser baserade på små observerade skillnader. Eftersom skillnaderna i

tillväxttakt mellan de rikaste länderna är förhållandevis små kan jämförelser dem emellan påverkas av vilka år man väljer för att börja och sluta periodberäkningarna. Allmänt sett har dock tillväxttakten i dessa länder avtagit efter den första så kallade oljeshocken 1973.

För Sveriges del finns det ett markerat brott i tillväxten efter 1990, när BNP sjunker under en treårsperiod - 1991, 1992 och 1993. Man kan diskutera om denna nedgång är en följd av "den svenska modellen" eller om det finns särskilda faktorer som har påverkat fallet. Sklerosdiagnosen blev dock allmänt accepterad långt före detta fall och baserades på då siffror fram till 1990. Jag tar upp möjliga förklaringar till fallet efter 1990 senare i artikeln.

Håller sklerosdiagnosen och Lindbeckrapporterna?

Som ovan nämnts har förespråkarna för sklerosdiagnosen under mer än ett decennium hävdad att Sverige fram till 1970 hade en högre eller minst lika hög ekonomisk tillväxt som andra jämförbara länder, men att vi från och med 1970 fått en allvarlig eftersläpning i tillväxt, orsakad av välfärdsstaten, skattetrycket och den offentliga sektorn. Hur stämmer dessa påståenden med tillgängliga fakta?

När sklerosargumentationen var intensivast mot slutet av åttiotalet och i början av nittiotalet kunde man slå upp en tabell över procentuell tillväxt av real BNP per invånare sedan 1960 i *OECD Historical Statistics* och finna följande information (tabell 3).¹⁹ Tabellen visar mycket riktigt att Sverige både under perioden 1973-79 och 1979-89 låg under OECD-medelvärdet (-0,4 respektive -0,3).²⁰ Men tabellen visar också att vi hade *samma eftersläpning i förhållande till OECD-medelvärdet redan 1960-68 och 1968-73*. Detta stämmer inte med sklerosdiagnosen att eftersläpningen kommit först fr o m 1970-talets början. För perioden 1979-89 ser vi också att tillväxten i Sverige (1,8) var ungefär lika hög som tillväxten i USA (1,8), Tyskland (1,7), Frankrike (1,6), Belgien (1,9), Danmark (1,8), Schweiz (1,7), Australien (1,7), EG (1,9) och samtliga europeiska OECD-länder (1,7) men högre än i Nederländerna (1,0). Under perioden 1973-79 var tillväxten i Sverige lägre (1,5) men fortfarande på ungefär samma nivå som i USA (1,4), Storbritannien (1,5), Danmark (1,6) och Australien (1,5) samt högre än i Schweiz (-0,1). Eftersom tillväxten har varit under OECD-genomsnittet också i flera andra rika länder, som inte haft någon "svensk modell" är det inte möjligt att dra kausala slutsatser om bakgrunden till att också Sverige här har legat under detta genomsnitt. Redan denna synnerligen enkla fem-minuters "research" – att slå upp relevant tabell i en skrift som borde vara tillgänglig för alla Sveriges ekonomer och ekonomiredaktörer – gör att argumenten för sklerosdiagnosen framstår i en tveksam dager.

Tabell 3: Real BNP per invånare 1960–1989 (årlig tillväxt, %)

Medelvärde	60–68	68–73	73–79	79–89	60–89
USA	3.1	2.0	1.4	1.8	2.1
Japan	9.1	7.1	2.5	3.5	5.4
Tyskland	3.1	4.0	2.5	1.7	2.7
Frankrike	4.2	4.5	2.3	1.6	3.0
Storbritannien	2.4	3.0	1.5	2.1	2.2
Italien	5.0	3.9	3.2	2.3	3.5
Kanada	3.6	4.1	2.9	2.1	3.0
Österrike	3.6	5.4	3.0	2.0	3.2
Belgien	3.9	5.3	2.1	1.9	3.1
Danmark	3.8	3.3	1.6	1.8	2.6
Finland	3.3	6.5	1.9	3.2	3.5
Grekland	6.7	7.8	2.6	1.1	4.1
Island	2.8	5.9	4.6	1.5	3.3
Irland	3.8	3.5	3.3	2.5	3.2
Luxemburg	2.1	4.9	0.7	2.9	2.6
Nederländerna	3.5	3.7	1.9	1.0	2.3
Norge	3.6	3.3	4.4	2.5	3.3
Portugal	5.7	8.9	1.3	2.1	4.1
Spanien	6.4	5.7	1.1	2.1	3.7
Sverige	3.6	3.1	1.5	1.8	2.5
Schweiz	2.7	3.4	-0.1	1.7	1.9
Turkiet	3.2	3.4	2.9	1.9	2.7
Australien	3.0	3.5	1.5	1.7	2.3
Nya Zeeland	1.4	3.4	-0.2	1.1	1.3
Totalt EEC	3.8	4.2	2.1	1.9	2.9
Totalt OECD-Europa	3.7	4.0	2.0	1.7	2.7
Totalt OECD	3.9	3.5	1.9	2.1	2.8
Skillnad					
Sverige-OECD	-0.3	-0.4	-0.4	-0.3	-0.3

Källa: OECD Historical Statistics, 1991, Table 3.2 (mina fetstilsmarkeringar)

Det främsta empiriska belegget för sklerosdiagnosen har varit och förblir jämförelser av den procentuella tillväxten av BNP eller BNP per invånare mellan, på den ena sidan, Sverige och, på den andra sidan, medelvärdet för alla OECD-länderna, de europeiska OECD-länderna eller EG-länderna (till exempel Bergman m fl 1990a; Bergman m fl 1991 a; Henrekson m fl 1992, Henrekson m fl 1994; Henrekson 1996; Lindbeck 1997).²¹ Som jag många gånger påpekat lämpar sig sådana jämförelser dock inte som underlag för kausala slutsatser om effekterna av ”den

svenska modellen” på vår ekonomiska tillväxt (Korpi 1985b, 1990, 1992). Detta beror på den ovan diskuterade ”upphinnareffekten.” Den alternativa tolkningen av skillnaden i procentuell tillväxt mellan Sverige och OECD-genomsnittet är, att de länder som i likhet med Sverige har en utgångsnivå betydligt över OECD-genomsnittet tenderar att få en lägre procentuell tillväxt än medelvärdet för hela OECD.

I Sverige har professor Assar Lindbeck länge varit en tongivande förespråkare för sklerosdiagnosen. Under hans ledning producerade den så kallade Ekonomikommissionen den klart mest ambitiösa skrift som byggt på sklerosdiagnosen.²² I medierna fick kommissionens rekommendationer större uppmärksamhet än kanske någon annan samhällsvetenskaplig skrift under efterkrigstiden. De siffror som där används för att belägga sklerosdiagnosen återkommer också i den senaste publikationen från Lindbeck (1997). Eftersom kommissionens empiriska underlag inte ifrågasatts av någon nationalekonom, ledarskribent eller ekonomijournalist finns det anledning att här granska de fakta på vilka kommissionens 113 reformförslag vilar.

Ekonomikommissionen anser sig kunna belägga att Sverige på grund av ”den allmänna ekonomiska, sociala och politiska miljön” haft en sämre produktivitetstveckling än vad man haft i andra utvecklade länder och därigenom ”förlorat sin position i ranglistan över världens rikaste länder” (Ekonomikommissionen 1993: 11). I en engelsk sammanfattning av rapporten hävdar författarna att ”Sveriges problem framför allt beror på förvridna marknader, föråldrade institutioner och förstelnade beslutsmekanismer, som inte har befrämjat en positiv långsiktig ekonomisk utveckling” (Lindbeck m fl 1993, s 220). Kommissionens viktigaste belägg för denna sklerosdiagnos handlar om förändringar i Sveriges rangordning bland OECD-länderna i termer av BNP per invånare (köpkraftspariteter). Från 1970 till 1991 hade Sverige i rangordningen bland OECD-länderna ”glidit ned” från tredje till tolfte plats. Från att ligga 8 procent över OECD-genomsnittet har Sverige hamnat 6 procent under snittet, ett fall med 14 procentenheter (tabell 4). Kan detta fall, som Ekonomikommissionen gör, antas vara orsakad av ”den svenska modellen?” Här brister ett par länkar i bevisföringen.

Kommissionens diagnos om att en process av förvridning, föråldring och förstelnad drabbat de svenska marknadsmekanismerna får oss att tro att en *gradvis* förändring i tillväxttakten lett till vårt fall i rangordningen mellan 1970 och 1991. Det är därför förvånande att kommissionen inte publicerat eller tycks ha uppmärksammat siffrorna för de mellanliggande åren i den tabell ur vilken man hämtat sin information om läget 1970 och 1991.²³ Dessa siffror visar att från 1970 fram till 1990 följer den svenska utvecklingen av BNP per invånare nära den för OECD totalt (figur 2). Den övervägande största delen av det svenska fallet kommer alltså under det sista året i serien, 1991. *Frånvaron av en gradvis försämring talar alltså*

Tabell 4. BNP per invånare som procent av OECD-genomsnittet; hänsyn är tagen till faktisk prisnivå (köpkraftspariteter).

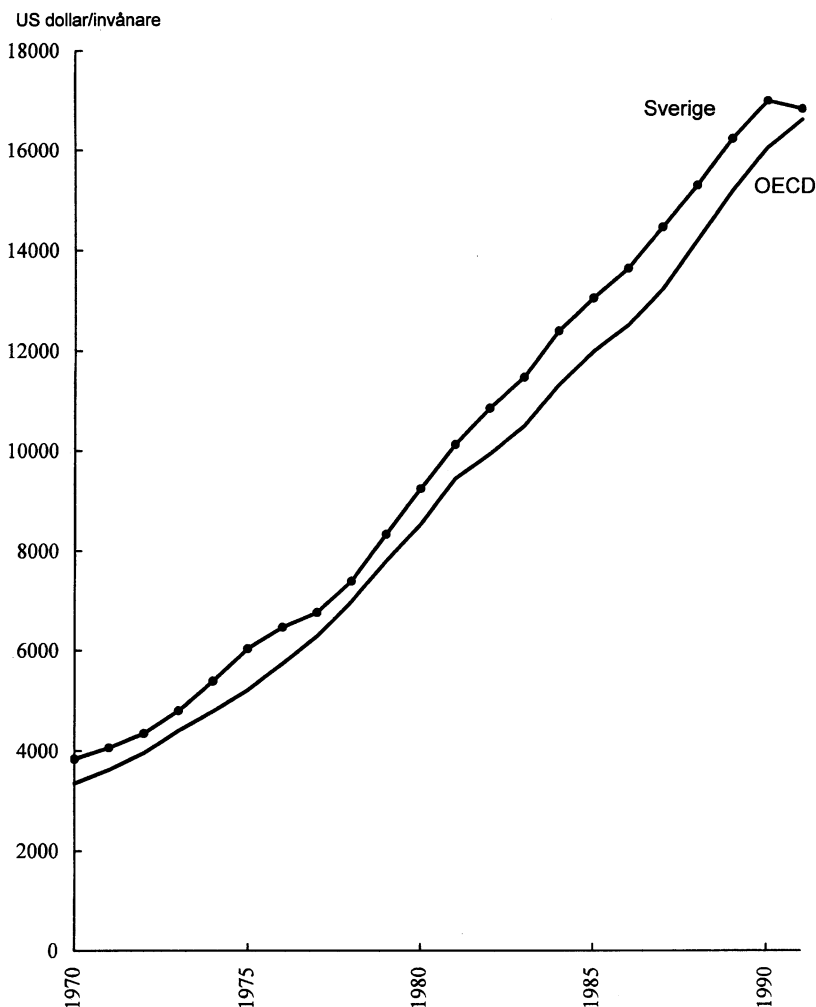
1970			1991		
Rangordning		Index	Rangordning		Index
1	Schweiz	145	1	USA	125
2	USA	141	2	Schweiz	122
3	Luxemburg	108	3	Luxemburg	120
3	Sverige	108	4	Tyskland	110
4	Tyskland	105	5	Kanada	108
5	Kanada	102	5	Japan	108
6	Nederländerna	101	6	Frankrike	103
7	Danmark	100	7	Danmark	99
7	Frankrike	100	8	Belgien	98
8	Australien	99	9	Österrike	97
9	Nya Zeeland	98	9	Island	97
10	Storbritannien	93	10	Italien	95
11	Belgien	90	11	Norge	95
12	Österrike	86	12	Sverige	94
13	Italien	85	13	Nederländerna	93
14	Finland	82	14	Australien	91
15	Japan	80	15	Finland	90
16	Norge	77	16	Storbritannien	88
17	Island	75	17	Nya Zeeland	78
18	Spanien	64	18	Spanien	72
19	Irland	50	19	Irland	65
20	Portugal	42	20	Portugal	52
21	Grekland	41	21	Grekland	44
22	Turkiet	17	22	Turkiet	20

Källa: Ekonomikommissionen, s 13.

mot kommissionens sklerosdiagnos, där föråldring och förstelning ingår som viktiga element. En alternativ tolkning här är att det inträffat något i Sverige under åren omkring 1990 som lett till en kraftig nedgång.

Men redan en blick på kommissionens egen tabell borde ha lett till frågor. Tabellen visar ju att mellan samma år som Sverige "gled ned" med 14 procentenheter var fallet till exempel för Schweiz 20, USA 19, Nederländerna och Australien 8 samt Storbritannien 5 procentenheter. Också länder som inte är kända för att lida av någon svensk modell har alltså glidit ned mot OECD-medelvärdet. Detta borde ha fått kommissionens ledamöter att tänka efter innan de ställde sin diagnos. Diagrammet ovan gör det också möjligt att förstå varför inte bara Sverige utan också flera andra rika länder glidit ned i förhållande till OECD-medelvärdet. Dessa rika länder låg 1970 över OECD-genomsnittet. Även om länderna fram till 1991 skulle

Figur 2. BNP per invånare (köpkraftspariteter) 1970–1991 i Sverige och OECD.

Källa: OECD, National Accounts 1993.

ha bevarat *samma absoluta* avstånd till OECD-medelvärdet skulle det relativa avståndet till detta medelvärde ändå *procentuellt minska*. Detta beror på att OECD-medelvärdet 1991 var närmare fyra gånger högre än vad det var 1970. Av samma skäl finner vi också att länder, som 1970 låg under OECD-genomsnittet, tenderar att minska det procentuella avståndet till detta genomsnitt, det vill säga att "glida upp." Detta gäller till exempel Portugal som "stigit" med 10 procentenheter, Irland med 15 och Spanien med 8 enheter. Återigen har sklerosdiagnosens talesmän alltså

baserat sina slutsatser på jämförelser av procentuell tillväxt utan att notera att procenträkningarna baseras på olika utgångsnivåer.²⁴

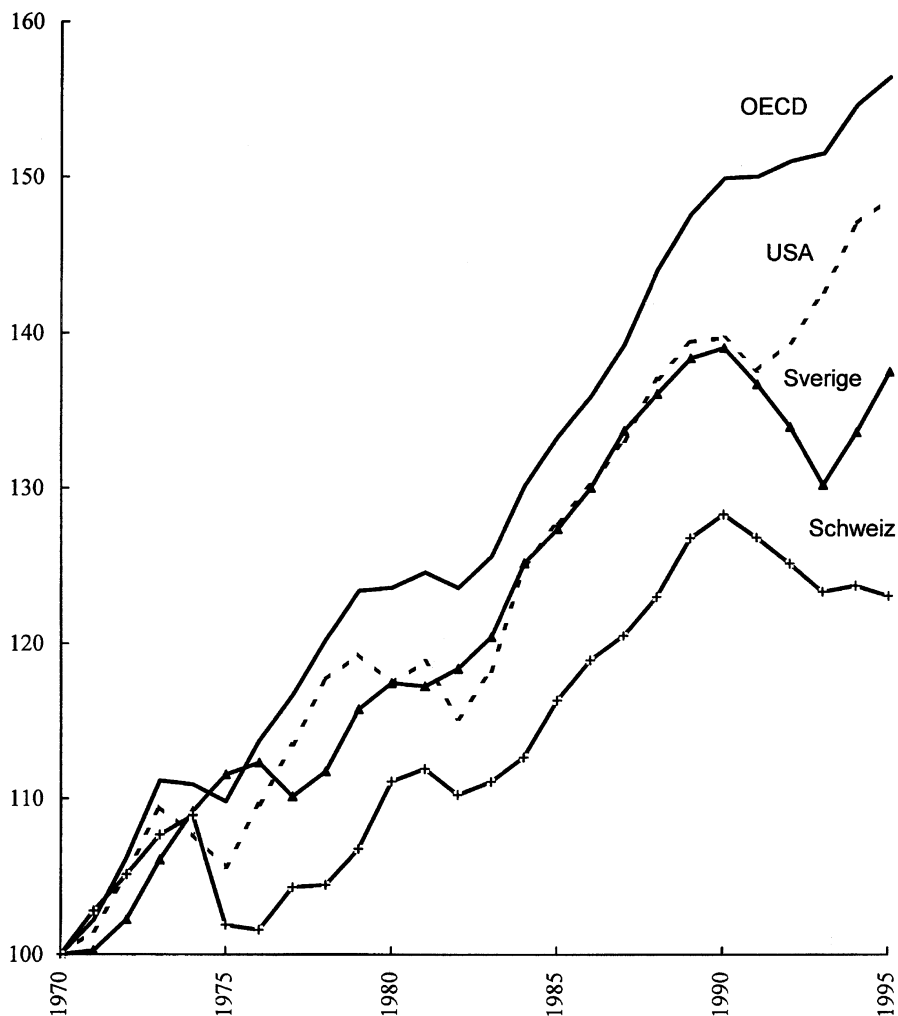
I sin senaste skrift har professor Assar Lindbeck (1997) utvärderat vad han kallar "det svenska experimentet" och kommit till slutsatsen att dess effekter på tillväxten har varit klart negativa. Medan Sverige under lång tid och fram till omkring 1970 hade en tillväxt som mycket väl kunde mäta sig med den i andra västländer har tillväxten därefter varit påtagligt dålig. Hudvudskälet till försämringen efter 1970 är att "det bara är ungefär från denna tid som Sveriges institutioner och politik har avsevärt skilt sig från dem i de andra OECD-länderna" (Lindbeck 1997, s 1284). En granskning av OECD-statistiken om tillväxt visar att Lindbecks empiriska argument inte håller.

Som visats i tabell 3 ovan låg Sverige, som Lindbeck säger, under OECD-medelvärdet i tillväxt 1973–79 och 1979–89. Vad Lindbeck inte noterat är dock att Sveriges procentuella eftersläpning i förhållande till OECD-medelvärdet var lika stor redan under åren 1960–68 och 1968–73. Trots att Sverige alltså, enligt Lindbeck, fick en från andra länder avvikande välfärdsstat först efter omkring 1970, visar sig eftersläpningen i förhållande till OECD-medelvärdet redan under decenniet dessförinnan.²⁵ Att den antagna orsaksfaktorn här kommer ett decennium *efter* effekterna strider uppenbarligen mot logiken i kausala förklaringar, där orsak skall föregå verkan.

I sina försök att belägga den svenska eftersläpningen försummar Lindbeck att ta systematisk hänsyn till den så kallade upphinnareffekten. Han använder här ett diagram som visar den procentuella ökningen av BNP per invånare 1970–95 i OECD, OECD-Europa och Sverige. "Medan BNP per invånare ökade med omkring 60 procent mellan 1970 och 1995 i OECD var motsvarande ökning 37 procent i Sverige" (Lindbeck 1997, s 1284). Från samma OECD-tabell där Lindbeck hämtat dessa informationer kan den intresserade se att också till exempel USA och Schweiz under samma period tydligen har "halkat efter" OECD-genomsnittet i ungefär samma grad som Sverige (figur 3). Eftersom vare sig USA eller Schweiz ju är kända för att ha någon "svensk modell" blir det alltså inte möjligt att tolka diagrammet i kausala termer på det sätt som Lindbeck gjort. Den alternativa tolkningen här är att dessa länders förhållandevis höga utgångsnivå gett en lägre procentuell tillväxt. Eftersom Lindbeck försummat att ta hänsyn till den så kallade upphinnarfaktorn kan hans försök till belägg för eftersläpningstesen inte accepteras.

I *The Economic Journal*, en av de mest ansedda tidskrifterna inom disciplinen, publicerades en serie artiklar om objektivitetsproblemen i ekonomisk forskning med anknytning till den svenska tillväxtdebatten. Utgångspunkten var min artikel "Eurosclerosis and the Sclerosis of Objectivity: On the Role of Values Among Eco-

Figur 3. BNP per invånare 1970–1995 i OECD, Sverige, Schweiz och USA (index 100=1970)

Källa: OECD, *National Accounts* 1996.

conomic Policy Experts.” Debatten avslutades av Steve Dowrick, professor i nationalekonomi vid Australian National University i Canberra, som bland annat skrivit en serie artiklar om jämförande tillväxtanalyser i *American Economic Review* (Dowrick & Ngyuen 1989; Dowrick & Quiggin 1994, 1997). Därmed är Dowrick den inom detta område mest meriterade nationalekonom som tagit ställning i den

svenska tillväxtdebatten. Efter att ha tagit del av den svenska debatten och efter en analys av komparativa data om tillväxt i OECD-länderna först för 1950–92 och därefter för 1973–92 kommer Dowrick (1996, s 1777–78, min kursivering) till följande slutsats: ”Allt sammanvägt förefaller en rimlig slutsats vara att åtminstone fram till 1990 finns det ingenting i Sveriges tillväxt som antyder en avsevärd eftersläpning. ... Detta innebär en svår utmaning till förespråkarna för ‘eftersläpnings-tesen.’ Det ankommer på dem att förklara, varför Sveriges BNP-tillväxt genomgående var rimlig under fyrtio år och bara visar en markerad nedgång efter 1990.”

Detta till synes klara underkännande av sklerosdiagnosen har bland en del svenska ekonomer blivit föremål för tolkningsförsök i annan riktning. Så till exempel skriver Lindbeck (1997, s 34): ”[Dowrick] förefaller att tala om perioden 1950–1990 snarare än om perioden efter 1970 som har varit i fokus för min artikel (lik-som i den svenska diskussionen).” Den av Lindbeck implicerade tankegången är att eftersom Sverige enligt hans uppfattning hade en extra snabb tillväxt 1950–70 kommer detta att kunna väga upp en eftersläpning 1970–90 om man ser på hela perioden 1950–90. Som ovan visats låg Sverige dock redan före 1970 under OECD-genomsnittet i procentuell tillväxt. Någon sådan uppvägning är därför inte möjlig. Dowrick tar helt avstånd från Lindbecks tolkning. Han skriver: ”Mina kommentarer avser klart tidsperioden efter 1973. Denna tolkning förstärks av min kommentar i följande stycke att ‘Sveriges BNP-tillväxt genomgående var rimlig under fyrtio år och bara visar en markerad nedgång efter 1990.’ ”²⁶

En avsevärd del av försöken att empiriskt belägga sklerosdiagnosen har byggt på vad man kanske kan kalla en vårdslös hantering av siffror (Korpi 1992). Ett exempel får här räcka. I rapporten från SNB konjunkturråd 1990 med titeln ”I framtidens bakvatten?” anförts som stöd för sklerosdiagnosen en tabell som visar tillväxten av BNP per invånare under sex tidsperioder mellan 1870 och 1988 för fyra länder: Sverige, USA, Västtyskland och Storbritannien (tabell 5). Vid rubriken ”Sverige först i täten och sedan i kön” sammanfattar författarna tabellen så här: ”Sverige ligger högst i tillväxtligan under all tidsperioder fram till 1970-talets bör-

Tabell 5. BNP per capita i fyra länder 1870–1988, genomsnittlig årlig procentuell förändring.

	1870– 1895	1896– 1914	1920– 1939	1948– 1973	1974– 1981	1982– 1888
Sverige	1.69	2.37	3.17	3.26	1.00	2.31
USA	1.95	1.81	0.84	2.23	1.42	3.22
Västtyskland	1.36	0.77	3.96	5.44	2.26	2.42
Storbritannien	0.82	0.78	1.38	2.49	0.93	3.06

Källa: Bergman m.fl 1990a:15 (mina fetstilsmarkeringar).

jan. Därefter hamnar Sverige i kön” (Bergman m fl 1990a, s 15).

Den som med erfarenheter av att rätta studentuppsatser kontrollerar om författarnas sammanfattning stämmer med siffrorna i tabellen finner överensstämmelse bara för två av de sex tidsperioderna. När jag påpekade detta fick jag ett svar där författarna, de fyra professorerna Lars Bergman, Ulf Jacobsson, Mats Persson och Hans Tson Söderström, menade att de begått ett korrekturfel. ”Korrekturfelet är att vi angav att Sverige under samtliga fyra delperioder mellan 1870 och 1973 låg *högst* i tillväxt i en grupp av länder. Av vår egen tabell framgår klart att det skulle stått *högt* (etta eller tvåa)” (Bergman m fl 1991 b, s 372, kursiv i originalet).

Men frågan är om korrekturfelet var begränsat till en enda bokstav. Om man bland 40 tävlande kommer tvåa kan man säga sig ha kommit högt. Bland fyra tävlande har däremot tvåan eller trean kommit så nära mitten det är möjligt. Man kan därför undra om det inte fanns tryckfel också i den kursiverade rubriken ”*Sverige först i täten och sedan i kön.*” Den borde kanske lyda ”*Sverige först i mitten och sedan i mitten.*”

Vårdslöshet av den här graden bland i övrigt säkert omdömesgilla professorer pekar på att sklerosdiagnosens företrädare ofta varit så övertygade om att de haft rätt att de inte brytt sig om att försöka *pröva* detta som en hypotes. I stället har man sökt siffror som *illustrerar* diagnosens prediktioner. Man har tydligen inte heller behövt bekymra sig om att andra ekonomer kan komma att granska sifferunderlaget för slutsatserna. Här skulle en större grad av teoretisk pluralism kunna pressa forskarna till att verkligen pröva sina egna favorithypoteser mot alternativa hypoteser och att låta goda empiriska analyser fälla utslaget.

Har Sverige halkat efter?

Som ovan nämnts blev sklerosdiagnosen accepterad i Sverige redan under andra halvan av 1980-talet, dvs betydligt *före* den ekonomiska kris som kom efter 1990 med sjunkande BNP och hög arbetslöshet. Vi har sett att det underlag som sklerosdiagnosens förespråkare fört fram inte håller för deras slutsatser. Ett annat sätt att pröva den hypotes som förespråkarna anser vara bekräftad är att jämföra tillväxten av BNP per invånare i Sverige och i de 17 övriga OECD-länder som är mest lika Sverige för att därigenom minska problemen med att tolka resultaten i kausala termer (Lijphart 1975). Frågan blir då vilka tidsperioder vi skall välja. Idealt skulle man välja tidsperioder mellan två klara konjunkturtoppar för respektive land. I praktiken blir detta svårt eftersom konjunkturtopparna kan förflyttas i samband med revideringarna av nationalräkenskaperna och dessutom inte alltid är synkroniserade mellan länderna. Ett alternativ blir då att inte försöka bestämma en enda pe-

riod som ”den rätta” utan att se på medelvärdet för ett antal rimliga perioder.

Man kan här utgå från OECD:s uppdelning i konjunkturcyklerna 1968–73 samt 1979–89. Med alternativa utgångspunkter i de sex åren 1968–73 kan man sedan beräkna tillväxten fram till olika slutpunkter under de sex åren 1984–89. Bland de första åren ingår alltså 1970, som sklerosdiagnosen genomgående har byggt på. Lindbeck (1997, s 1285–1286) hävdar nu att åren mot slutet av 1980-talet inte lämpar sig för att belysa eftersläpningstesens eftersom Sverige då hade en överhettad konjunktur med en mycket låg arbetslöshet. Detta är något förvånande eftersom Lindbeck sedan 1985 varit en centralgestalt i etablerandet av eftersläpningstesens. Detta gjordes som ovan nämnts med en sådan framgång, att Carl Bildt 1991 kunde hänvisa till att han inte sett ”en enda av de många ekonomer som deltagit i denna debatt som ens har försökt förneka att Sverige har halkat efter och *alldeles speciellt sedan mitten av 1980-talet*” (min kursivering). Också den socialdemokratiska regeringen med Kjell-Olof Feldt och Ingvar Carlsson slog fast att åttiotalet var ett eftersläpningens decennium. Faktum här är dock att så gott som alla västländer under andra halvan av 1980-talet var inne i en lång och intensiv högkonjunktur. I ett jämförande perspektiv är detta alltså inte något unikt för Sverige.²⁷

En sådan uppdelning ger oss sammanlagt 36 olika tidsperioder, för vilka tillväxten av BNP per invånare kan beräknas (här i 1990 års priser och växelkurser). Genom att i enkla regressionsekvationer för varje land ta med utgångsårets nivå av BNP per invånare kan vi beräkna den förväntade tillväxten under perioden (givet utgångsnivån) och på det sättet ta hänsyn till upphinnareffekten.²⁸ Sedan kan vi jämföra denna förväntade procentuella tillväxt med den faktiskt observerade siffran för tillväxten. För varje land får vi på det sättet 36 skillnader mellan den observerade och förväntade tillväxten under en tidsperiod.

Medelvärden av dessa skillnader mellan observerad och förväntad procentuell tillväxt av BNP per invånare för de 18 länderna visar att åtminstone Norge, Japan och Finland under dessa år haft en högre tillväxt än vad man skulle vänta sig givet utgångsnivån (tabell 6). På samma sätt kan man hävda att i varje fall Nya Zeeland samt kanske också Nederländerna, USA, Australien och Storbritannien haft en tillväxttakt under den förväntade. Med en genomsnittlig skillnad på bara -0,1 procent mellan den observerade och förväntade tillväxten kommer Sverige här i en stor mellankategori av länder där också ingår Italien, Österrike, Kanada, Västtyskland, Danmark, Irland, Belgien, Frankrike och Schweiz. Mot bakgrund av osäkerheten i BNP-siffrorna synes tillväxten i dessa länder ha varit den förväntade givet utgångsnivån. Resultatet här talar alltså klart emot sklerosdiagnosen.

Eftersom skillnaderna mellan länder är förhållandevis små spelar valet av tidsperioder här en inte helt obetydlig roll. För sjuttioalet har OECD och andra tagit

Tabell 6. Genomsnittlig skillnad mellan observerad och (givet utgångsnivån) förväntad tillväxt av BNP per invånare från åren 1968–73 till åren 1984-89 i 18 OECD-länder (%).

Norge	1.4
Japan	0.9
Finland	0.8
Italien	0.4
Kanada	0.3
Österrike	0.3
Danmark	0.0
Irland	0.0
Västtyskland	0.0
Belgien	-0.1
Sverige	-0.1
Frankrike	-0.2
Schweiz	-0.3
Australien	-0.5
Storbritannien	-0.5
USA	-0.5
Nederländerna	-0.6
Nya Zeeland	-1.2

Källa: OECD, *National Accounts 1996*.

1973, året för den första oljechocken, som brytpunkt. Eftersläpningstesens förespråkare är de enda som valt 1970 som utgångsår. Det synes dock inte finnas några allmängiltiga skäl att välja just 1970 som det ”rätta” utgångsåret för beräkningarna. Som ovan visats var det länge oklart om konjunkturtoppen kom 1969 eller 1970. Efter nedgången under 1971 och 1972 (de s k ”förlorade åren” med åtstramningspolitik) framstår därefter 1973 som en ny konjunkturtopp före nedgångsperioden som började efter oljekrisen mot slutet av det året.

Eftersläpningstesens förespråkare har aldrig gett en tillfredsställande motivering till varför de valt just 1970 till utgångspunkt. Man kan kanske förmoda att deras val är empiriskt bestämt. Som man kan vänta sig blir nämligen för Sveriges del skillnaderna mellan de observerade och förväntade värdena störst (-0,3) när 1970 tas som utgångsår. Detta återspeglar främst att man då börjar medelvärdesberäkningen med 1971, ett år med närmast nolltillväxt. Ändå är den här observerade skillnaden så pass liten att den troligen faller inom de beräkningstekniska felmarginalerna.

Eftersom den svenska BNP-tillväxten i ett jämförande perspektiv under 40-årsperioden 1950–90 genomgående varit normal blir det enligt Dowrick en ”svår utmaning” för sklerosdiagnosens förespråkare att förklara den kraftiga nedgången i BNP åren 1991–93 som ett resultat av en, som man skulle förvänta sig, gradvis på-

gående försteltningsprocess. Flera av dess talesmän har dock räknat in dessa år som stöd för sin diagnos (Lindbeck 1997; Gylafson m fl 1997). För andra forskare finns det dock anledning att fråga sig om inte åtgärder och händelser under åren omkring decennieskiftet kan bidra till att förklara detta kraftiga avbrott i den svenska BNP-utvecklingen.

Under 1990 kom en internationell konjunkturavmattning, som dock på grund av Sovjetunionens sammanbrott fick delvis olika genomslag i de europeiska länderna. Den tyska återföreningen ledde till att Tyskland och dess närmaste grannar kunde bevara en fortsatt hög ekonomisk aktivitet under ytterligare några år. Slutet för den för Finland särskilt viktiga sovjethandeln ledde till en svår situation för en av Sveriges viktigaste handelspartner. Till den kraftiga nedgången i Sverige bidrog också våra egna politiska åtgärder. Avregleringen av bankerna ledde under till att hushållen åren 1987-89 lånade som aldrig förr med en sparkvot på -4,7 respektive -4,6 under åren 1988 och 1989.²⁹ Den därpå följande skattereformen ledde till att hushållen började betala av sina lån så att sparkvoten stiger och ligger på omkring 8 procent efter 1992. Denna kraftiga ökning av sparkvoten med över 12 procentenheter på tre år bidrog till att dränera den inhemska efterfrågan under den internationella konjunkturdgången. Därtill kommer att prioriteringen av målen för den ekonomiska politiken ändrades 1990-91 från full sysselsättning till låg inflation, något som ledde till vad Calmfors (1993, s 54) kallat Thatcherism med en aktiv arbetsmarknadspolitik. Som ett led i detta knöts kronan 1991 till ECU med en fast växelkurs, vilket bidrog till att minska den svenska exporten och ledde till en valutakris hösten 1992. Det förefaller alltså att flera viktiga politiska beslut under åren omkring decennieskiftet kan bidra med förklaringar till den ekonomiska och arbetsmarknadsmässiga katastrofen 1991-93. De som vill ta nedgången till stöd för sklerosdiagnosen måste därför anta det som Dowrick beskriver som en svår utmaning.

”Jag kan inte bevisa men tror ändå”

De svenska ekonomer, som inte begränsat sig till sina snävt vetenskapliga uppgifter utan i den samhällspolitiska debatten har förfäktat sklerosdiagnosen, kan med Joseph A. Schumpeters högtidliga ord sägas ha ”hörsammat sin medborgerliga plikt och sin önskan att tjäna sitt land och sin tidsålder” (Schumpeter 1949, s 346). I detta företag har de varit framgångsrika och deras argument har använts av regeringar av olika politisk färg som motiv för att på viktiga områden lägga om politiken (Lindbeck 1997, s 1313). Titeln på den engelska versionen av Ekonomikommisionens rapport, *Turning Sweden Around*, återspeglar en del av den svenska po-

litiska verkligheten. Ur vetenskaplig synvinkel devalveras värdet av denna prestation dock av, att dess empiriska underlag närmast lämpar sig för metodundervisningen som varnande exempel på hur man inte skall göra kausala analyser. Att det bland sklerosdiagnosens förespråkare också ingår medlemmar i vetenskapsakademins nobelpriskommitté i ekonomi visar, att dessa problem inte hänger ihop med bristande allmän kompetens utan att orsakerna måste sökas på annat håll.³⁰

Det är här viktigt att observera att den argumentation som sklerosdiagnosen bygger på har förts fram av samhällsforskare åtminstone sedan debatten om 1834 års ”nya” engelska fattigvårdslag (Polanyi 1944). I Sverige kommer argumenten fram bl a på det tidiga 1920-talet, då skatterna bara utgjorde någon enstaka procent av BNP men den store ekonomhistorikern Eli F. Heckscher (1921, s 55) redan varnade för deras allvarliga negativa effekter. Mot slutet av 1930-talet hävdade Gustav Cassel och Gösta Bagge, båda välrenommerade ekonomiprofessorer, att med en skatteinivå på 15 procent av BNP var beskattningens yttersta gräns på väg att överskridas. Ett decennium senare höjde den engelska ekonomen Colin Clark (1945) detta tak till 25 procent. Sedan början av 1980-talet har svenska ekonomer upprepat samma teoretiska argument som Cassel och Bagge använde (Lundberg 1985:8-12). Samma argument återkommer också i alla andra västländer, oavsett deras nivå på beskattningen och storlek hos den offentliga sektorn. Det har hävdats att de negativa effekterna av politiska ingripanden kommer att utlösas först med långa fördröjningar men, som Erik Lundberg (1985, s 3) noterar, kan sådana påståenden ”inte beläggas och tillhör snarast önsketänkandets metafysik.”

Sklerosdiagnosen har alltså blivit vad man skulle kunna kalla en kretsloppstes, där teoretiska argument återkommer generation efter generation utan att vi kommit många tuffjät närmare en bestämning av under vilka förhållanden dessa negativa effekter kan väntas uppträda och ur stora de är. En retorik av det här slaget är inte något ovanligt inom samhällsvetenskapen (Hirschman 1996). För alla samhällsforskare bör detta vara ett memento. Förekomsten av sådant vetenskapligt kretsloppstänkande pekar på att vi här har ett exempel på samhällsforskningens grundläggande objektivitetsproblem. Avvägningen mellan marknad och politik är inte bara en effektivitetsfråga utan också en fördelningsfråga. Där möts motsättningarna mellan samhällets stora intressegrupper, och balansen mellan marknad och demokratisk politik styr deras möjligheter att påverka utfallet av fördelningsprocessen.³¹

För samhällsforskare, som rör sig i kraftfälten mellan olika intressegrupper, blir objektivitetsproblematiken brännande. Här aktualiseras frågan om vilken betydelse man här kan ge det som professor Mats Persson (1996, s 614) kallat mjuka data, ”svårkvantifierade insikter och intuition som kanske grundar sig på åratals erfaren-

heter snarare än på några väldefinierade tester utförda här och nu.” Jag håller med Mats Persson om att forskarens intuition och erfarenhet med nödvändighet måste spela en kompletterande roll både inom forskningen och i den allmänpolitiska debatten. Frågan här är i stället när intuition och erfarenhet övergår i tro. Persson (1996, s 615) hävdar att forskarsamhällets medlemmar ”inte kommer att acceptera några påståenden med mindre än att dessa är underbyggda av seriösa och kvalificerade empiriska studier.” Den svenska tillväxtdebatten ger tyvärr rika exempel på motsatsen. Här kommer vi in på vad man skulle kunna kalla forskarsamhällets sociologi och socialpsykologi.

Också inom forskarsamhället, där idédebatten borde flöda fritt, är den dock påverkad av såväl inre som yttre utomvetenskapliga faktorer, påverkningar som kan verka likriktande. Professor Lars Calmfors (1996, s 236) har påpekat att det bland svenska ekonomer finns ”en ohälsosam tendens till likriktning i fråga om det ekonomiskt-politiska tänkandet. Denna risk är förmodligen särskilt stor i Sverige, där alla känner alla och det därför finns starka drivkrafter till att uppnå en samsyn (‘bli en i gänget’).” Calmfors pekar här på en åsiktskonformism inom ekonomkåren men också på den centrala roll som Studieförbundet Näringsliv och Samhälle (SNS) spelat genom att föra ihop politiker, ekonomer, journalister och näringslivsrepresentanter. I en sådan miljö kan ”svårkvantifierade insikter och intuition” lätt bli homogeniserade och börja leva ett eget liv, åtskilda från kvalificerade empiriska studier. Som Mats Persson (1996, s 611, 612) påpekar är spridningen av insikter och intuition av det här slaget ”ofta baserad på övertalning forskarkollegor emellan” och man tränar ”upp sin intuition genom utbildning i nationalekonomi.”

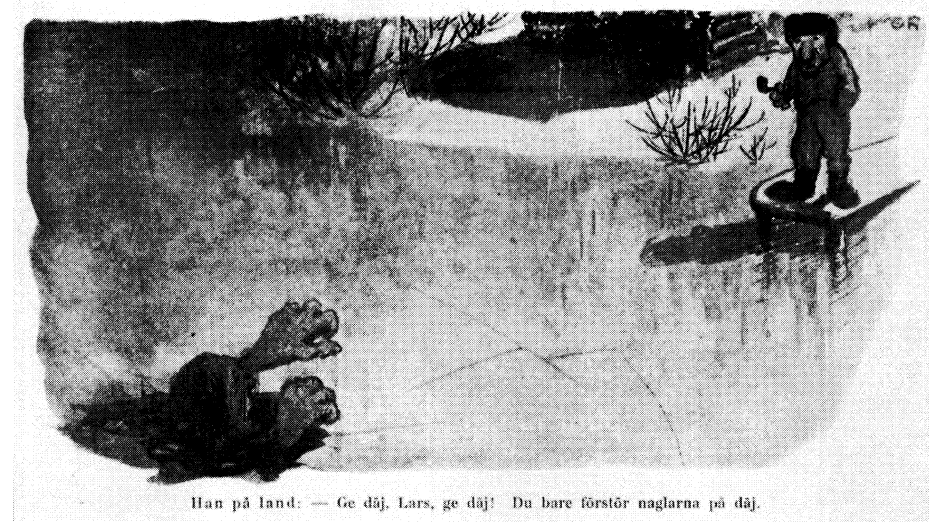
I den debatt som anordnades med utgångspunkt i diskussionen om den svenska sklerosdiagnosen sade professor Mats Persson, att han inte kunde empiriskt bevisa sklerosdiagnosen men att han ändå tror att den är sann. Han sammanfattade därmed på ett utmärkt sätt det samhällsvetenskapliga objektivitetsproblemet, nämligen gränsdragningen mellan vetande och tro. Många ekonomer vid universiteten och i finansdepartementet synes ha uppfattat de samhällspolitiska recept, som skrivits ut på grundval av sklerosdiagnosen, som rimliga och i stort sett önskvärda. Också de som noterat bristerna i det empiriska underlaget för diagnosen har kunnat säga sig, att även om diagnosen var fel så blev receptet ändå på det hela taget rätt. Men att komma rätt med fel argument löser inte samhällsvetenskapens objektivitetsproblem. Fortfarande återstår det att belägga att man verkligen kommit rätt. Som medborgare har vi också rätt att kräva att experterna har ett ordentligt underlag för de diagnoser utifrån vilka de samhällspolitiska recepten skrivs ut.

Här kan det vara nyttigt att belysa objektivitetsproblemet i ljuset av ett antagande om att samhällsforskarna är rationella aktörer, dvs utifrån samma grundantagandet

som görs i all ekonomisk forskning. Rationalitetsbegreppet bör dock här utvidgas till att inte enbart omfatta handlingsmål knutna till materiell egennytta utan att också inbegripa andra mål som kan vara bestämda av värderingar och normer. Den av Calmfors påtalade åsiktskonformismen i dessa frågor kan förstås utifrån en rationalitetsansats. Det har nog inte behövts mer än ett ögonmått av *benefit-cost* kalkyl för att se var belöningarna i den här strukturen har funnits, såväl inom professionen som i medierna och det omgivande samhället. För den som velat understödja sklerosdiagnosen har kravet på investeringarna i empiriska analyser uppenbarligen inte varit betungande. Medierna har stått öppna för deras budskap. Med en förståelsefull omvärld har de utan kostnader kunnat tillåta sig korrekturfel och annat som i andra sammanhang skulle ha framstått som uppseendeväckande fadäser. I det här sammanhanget måste vi också räkna med sociologiska och socialpsykologiska processer som skapar gruppptryck och som kräver ett avsevärt motstånd för att kunna brytas (Asch 1951; Korpi 1964). Den minoritet som varit benägen att ifrågasätta den dominerande synen har fått räkna med inte bara vetenskapligt grundade motargument utan har också löpt en klar risk att "bli en utanför gäng-et." De professionella och personliga kostnaderna av att ifrågasätta kan därför bli betydande.

Kan och vill samhällsforskarna i praktiken verkligen begränsa det här diskuterade objektivitetsproblemet? Dessa frågor skall här bara antydningvis diskuteras. Gunnar Myrdal (1958) hävdade som bekant att objektivitetsproblemet bör hanteras genom att samhällsforskarna offentliggör sina värderingar. Sådana självbekännelser kan vi dock både ha och mista. Den ovan skisserade rationalitetsansatsen pekar på att inom de områden av samhällsforskningen, där fördelningskonflikterna är centrala, kräver samhällsvetenskapliga framsteg en kombination av två faktorer – teoretisk pluralism och empiriskt arbete. I forskningen som ligger i kraftfältet av samhällets fördelningskonflikter är empiriskt arbete nödvändigt men inte tillräckligt. Detta beror på att våra empiriska observationer alltid är mer eller mindre osäkra. Om empiriska data inte granskas och ifrågasätts från olika teoretiska perspektiv kan vi lätt få en konsensus, där empirin används för att illustrera det alla redan tror sig veta i stället för att verkligen pröva hypoteser. Den historiska erfarenheten av kretsloppstesens pekar på att vi under överskådlig tid, kanske t o m längre än så, knappast kommer fram till långtgående, empiriskt välbelagda teorier om effekterna av olika avvägningar mellan marknad och politik. På dessa områden behöver frånvaron av teoretisk pluralism, alltså det faktum att en enda teoretisk ansats har fått dominans, därför inte nödvändigtvis vara ett uttryck för vetenskapliga framsteg. Den alternativa hypotesen här är att ett sådant konsensus återspeglar ett samhällsvetenskapligt objektivitetsproblem.

Figur 4. "Nytt från Askersund."

Om vi på områden centrala för samhällets fördelningskonflikter finner teoretisk pluralism i kombination med empiriskt arbete behöver forskarnas värderingar inte vara ett hinder för samhällsvetenskapliga framsteg.³² I stället kan forskarnas värderingar driva dem till att utifrån sina olika teoretiska utgångspunkter sträva efter att få fram mer och bättre empiriskt underlag till stöd för sina favorithypoteser. Om den empiriska bevisningen får falla avgörandet mellan på det här sättet verkligen konkurrerande teorier kommer samhällsforskningen att gradvis kunna begränsa och precisera omfattningen av vår okunskap. Diskussionen om sklerosdiagnosen ovan pekar på att vi ännu är långt från en sådan situation. Trots att de empiriska beläggen för denna diagnos nog måste betraktas som minst sagt svaga har diagnosen så gott som enhälligt stötts av alla de ekonomer som deltagit i den offentliga debatten.

Som utomstående betraktare måste man också fråga sig hur starka drivkrafterna inom en profession kan vara att förändra en situation, som med avseende på materiella och symboliska belöningar förefaller relativt gynnsam. Objektivitetskravet är en värdering som kan delas av alla utan att bjuda till handling. Här finns det en hel del oroande tecken. Det är till exempel betänkligt att man bland svenska ekonomer och ekonomijournalister på det hela taget tycks ha ignorerat eller omtolkat den slutsats som professor Steve Dowrick kommit till när det gäller hållbarheten i det empiriska underlaget för den svenska sklerosdiagnosen. Till skillnad från de svenska ekonomer som deltagit i diskussionen har Dowrick som en av sina specialiteter

just jämförande tillväxtanalyser. Att man här viftar bort eller på minst sagt förvånande sätt omtolkar hans slutsatser inger betänkligheter.

I den samhällsvetenskapliga forskningen med anknytning till intressekonflikter mellan olika intressegrupper handlar objektivitetsproblemet om hur vi skall veta, när de insikter och uppfattningar som forskarna förvärvat sig genom utbildning och kollegiala nätverk lämnat kopplingen till empiri och övergått till att bli föreställningar om verkligheten som bestyrks genom att det får ett gensvar från kollegor och det omgivande samhället. Det faktum, att såväl sklerosdiagnosen som de därpå grundade recepten har funnits i ett kretslopp som sträcker sig över mer än ett århundrade utan att någon forskare ännu kunnat stödja dem med hållbar empiri, anger objektivitetsproblemet allvar. Att sklerosdiagnosen fortsätter att spela en central roll i debatten kan tyda på att den utgör en variant av den retorik som mycket länge förekommit i den fördelningspolitiska argumentationen (Hirschman 1996). Den som frågar efter det empiriska underlaget till en sådan retorik kommer lätt i en situation som signaturen O.A. för länge sedan beskrev under rubriken "Nytt från Askersund" (figur 4).³³ Är inte detta en realistisk bild av möjligheterna att på det är området försöka lösa samhällsvetenskapens objektivitetsproblem? ■

* Denna artikel bygger på Korpi (1996) och på mitt anförande vid konferensen "Objektivitetsproblemet i ekonomisk vetenskap" anordnad i riksdagshuset den 27 november 1997 av Riksbankens Jubileumsfond och av projektet "etisk reflektion i ekonomisk teori och praktik" vid Teologiska institutionen, Uppsala universitet. Jag vill tacka en anonym granskare för nyttiga synpunkter på manuskriptet. Artikeln ingår i ett forskningsprogram stött av Riksbankens jubileumsfond och Socialvetenskapliga forskningsrådet.

Noter

¹ Professorers hederskodex, antagen av styrelsen för Sveriges Professorers Förening 1993-09-10.

² Enligt den här givna definitionen är till exempel vårdslöshet inte objektivitetsproblem, eftersom slarv kan väntas visa sig i slumpmässiga fel utan någon entydig bias.

³ Ett aktuellt exempel på detta är den debatt som följt av R. Herrensteins och C. Murrays bok "The Bell Curve" (till exempel Goldberger och Manski, 1995).

⁴ Detta därför att i en redovisning inför en vetenskaplig publik kan forskare vanligen inte tillåta sig argumentation på dagspressnivå.

⁵ I begränsad utsträckning, som till exempel i analyser av monopol, går man dock utanför detta antagande.

⁶ Här utgör de ekonomer, som forskar om arbetsmarknad och inkomstfördelning, klara undantag.

⁷ Proposition 1989/90: 150, s 16 samt 2-3.

⁸ Regeringsförklaringen den 7 mars 1990. Den låga tillväxten kopplas alltså ihop med skattesystemet såväl i finansplanen som i regeringsdeklarationen och i den debatt som föregick skattereformen. Som Agell (1996) påpekat användes dock inte sklerosargumentationen av de ekonomer som utvärderade skattereformen.

⁹ Regeringsförklaring den 4 oktober 1991, s 4.

¹⁰ T ex 102 höga chefer i näringslivet (DN-Debatt 23/2 1997) och socialdemokratiska politiker (DN-Debatt 8/9 1997).

¹¹ Den första mera utförliga kritiken kom från Agell, Lind och Ohlsson (1994, 1997).

¹² Detta gäller åtminstone på kort sikt. En del av förändringarna kan bero på att vissa poster vid revideringen flyttas mellan näraliggande år. En okulärbesiktning av förändringarna tyder dock inte på att detta skulle vara någon huvudförklaring. På längre sikt kan revideringarna

antas leda till förbättringar, något som dock är svårt att belägga. Erfarenheterna visar att så länge nationalräkenskaperna revideras så förändras siffrorna.

¹³ I princip definierar man då en korg av varor och tjänster och ser efter hur mycket denna korg kostar i olika länders valutor. Relationen mellan dessa priser bestäms sedan de olika ländernas nivåer.

¹⁴ Osäkerheten i det statistiska underlaget blir ändå mycket större när vi försöker beräkna förändringar i arbetsproduktivitet. Detta beror på att vi då inte bara får en stor osäkerhet i täljaren (BNP-måttet) utan också i nämnaren (antalet arbetade timmar). Eftersom dessa sifferserierna hämtas från olika statistiska underlag, var och en med sina egna fel, kan feLEN gå åt olika håll i täljare och nämnare och därför förstöras. Uppskattningarna av förändringar i arbetsproduktivitet blir därför betydligt osäkra än siffrorna om förändringar i BNP per invånare, där invånarantalet är förhållandevis exakt. Eftersom argumenten för sklerosdiagnosen i huvudsak har förts i termer av BNP per invånare begränsar jag mig här till detta mått.

¹⁵ Den här ansatsen pekar på svårigheterna att dra kausala slutsatser om man jämför alla möjliga länder, så olika som till exempel Botswana och USA, Nepal och Sverige.

¹⁶ Man kan ta hänsyn till utgångsnivån bli genom regressionsanalyser. En grövre metod är att jämföra Sverige med en grupp västeuropeiska länder som i stort sett har haft samma utgångsnivå som Sverige, främst Danmark, Frankrike, Nederländerna, Schweiz, Storbritannien och Tyskland.

¹⁷ Källa: Penn World Tables, version 5.6

¹⁸ Den höga nivån av BNP per invånare i Schweiz återspeglar delvis att en betydande del av de sk gästarbetarna inte räknas in i befolkningen men däremot bidrar till att höja BNP.

¹⁹ OECD, Historical Statistics, 1991.

²⁰ I OECD-publikationerna görs en perioduppdelning efter internationella konjunkturtoppar med periodisering 1960–68, 1968–73, 1973–79 samt 1979–1989.

²¹ Eftersom i dessa länder BNP tenderar att öka med befolkningstillväxt och Sveriges befolkningstillväxt under den här aktuella perioden varit lägre än OECD-genomsnittet bör man här jämföra BNP per invånare.

²² I kommissionen ingick också Torsten Persson, Olof Peterson, Agnar Sandmo, Birgitta Swedenborg och Niels Thygesen.

²³ OECD National Accounts 1993, Volume 1, Table 3, s 146–7.

²⁴ Ekonomikommisionens andra försök att belägga

sklerosdiagnosen bygger på att ökningen av arbetsproduktiviteten (BNP per anställd) i Sverige har varit lägre än i OECD och i OECD-Europa 1970–1991. För en kritik av detta, se Korpi (1996).

²⁵ Lindbeck (1997, s 1283) alluderar också till vad sklerosdiagnosens förespråkare hävdar vara Sveriges "guldålder" med kanske världens snabbaste tillväxt under perioden 1870-1950. Man hänvisar här till estimat av ökningen av BNP i förhållande till antalet arbetade timmar. Som ovan visats är beräkningarna av BNP-ökningen mycket osäkra också under de senaste decennierna, då nationalräkenskaperna förfinats. Försöken att beräkna BNP och antalet arbetade timmar i västländerna för år 1870 måste givetvis i stort sett bli sk informerade gissningar. Här är vi på något mindre osäker mark om vi i stället försöker uppskatta "produktivitetsökningen" i termer av BNP per invånare, eftersom antalet invånare kan bestämmas med mycket större noggrannhet än antalet arbetade timmar. En sådan beräkning visar att Sverige under perioden 1870-1950 kommer in i en klunga av länder bestående av Kanada, Finland, Norge, USA, Schweiz och Danmark (Korpi 1992, s 32). Något tillförlitligt empiriskt underlag för tesen om en specifik svensk "guldålder" finns inte.

²⁶ I e-post till mig 1997-11-19, kursiv i originalet.

²⁷ I Sverige var arbetslösheten 1987-90 enligt AKU inte heller lägre än vad vi haft till exempel 1964-66, 1969-70 och 1975-77. Den genomsnittliga arbetslösheten 1968-73 var 2,2 procent och 2,3 procent 1984-89.

²⁸ För de 18 länderna och för vart och ett av de 36 tidsperioderna estimeras alltså ekvationen $Y_i = a + b X_i + e$, där Y_i är ett lands procentuella tillväxt under perioden, X_i är BNP per invånare för utgångsåret och e en slumpvariabel. De estimerade värdena används sedan för att beräkna den förväntade procentuella tillväxten under perioden för varje land. Skillnaden mellan iestimerade och faktiska värden (residualerna) visas i tabell 6.

²⁹ Hushållens sparkvot anger sparandet som andel av hushållens disponibla inkomster under året.

³⁰ Bland medlemmar i denna kommitté som tagit ställning för skleroshypotesen ingår professorerna Assar Lindbeck, Torsten Persson och Ingemar Ståhl.

³¹ På områden där intressekonflikterna är mindre kan objektivitetsproblemen också väntas minska i betydelse.

³² Hur en sådan situation skall kunna uppnås kan inte här diskuteras.

³³ Ur *Karikatyren* av Oskar Andersson (Stockholm 1921).

Referenser

- Agell, Jonas. (1996) "Why Sweden's Welfare State Needed Reform." *The Economic Journal* 106 (439):1760-71.
- Agell, Jonas, Thomas Lindh, & Henry Ohlsson. (1994) "Tillväxt och offentlig sektor." *Ekonomisk Debatt* 22:373-85.
- Agell, Jonas, Thomas Lindh, & Henry Ohlsson. (1997) "Growth and the Public Sector: A Critical Review Essay." *European Journal of Political Economy* 13 (1):33-52.
- Asch, Solomon E. (1951) "Effects of Group Pressure Upon the Modification and Distortion of Judgements." I *Groups, Leadership, and Men*, Harold Guetzkow (red.) Pittsburgh: Carnegie Press.
- Bergman, Lars mfl. (1990a) *I Samtidens Bakvatten?* Stockholm: SNS.
- Bergman, Lars, Ulf Jakobsson, Mats Persson, & Hans Tson Söderström. (1990b) "Sveriges tillväxt." *Ekonomisk Debatt* 18:660-5.
- Bergman, Lars mfl (1991a) *Sverige vid vändpunkten*. Stockholm: SNS.
- Bergman, Lars, Ulf Jakobsson, Mats Persson, & Hans Tson Söderström. (1991b) "Eftersläpning eller faktafel." *Ekonomisk Debatt* 19 (3):272-3.
- Bildt, Carl. (1991) "Sverige halkar efter ekonomiskt 1991." *Svenska Dagbladet*, 1991-07-21.
- Calmfors, Lars. (1993) "Lessons from the Macroeconomic Experience of Sweden." *European Journal of Political Economy* 9 (1):25-72.
- Calmfors, Lars. (1996) "Nationalekonomernas roll under det senaste decenniet – vilka är lärdomarna?" Sid. 225-54 i *Ekonomerna i debatten – gör de någon nytta?*, Lars Jonung (red.) Stockholm: Ekerlids.
- Clark, Colin. (1945) "Public Finance and Changes in the Value of Money." *Economic Journal* 55:371-89.
- Dowrick, Steve. (1996) "Swedish Economic Performance and Swedish Economic Debate: A View from Outside." *Economic Journal* 106 (439):1772-79.
- Dowrick, Steve & Duc-Tho Nguyen. (1989) "OECD Comparative Economic Growth 1950-1985: Catch-up and Convergence." *American Economic Review* 79:1010-30.
- Dowrick, Steve & John Quiggin. (1994) "International Comparisons of Living Standards and Tastes: A Revealed-Preference Analysis." *American Economic Review* 84 (1):332-41.
- Dowrick, Steve & John Quiggin. (1997) "True Measures of GDP and Convergence." *The American Economic Review* 87 (1):41-64.
- Ekonomikommisionen, SOU, 1993:16. (1993) *Nya villkor för ekonomi och politik. Ekonomikommisionens förslag*. Stockholm: Betänkande av Ekonomikommisionen.
- Feldt, Kjell-Olof. (1991) *Alla dessa dagar: i regeringen 1982-1990*. Stockholm: Norstedt.
- Goldberger, Arthur S. & Charles F. Manski. (1995) "Review article: The Bell Curve, by Herrnstein and Murray." *The Journal of Economic Literature* 33 (2):762-76.
- Gylfason, Thorvaldur, ed. (1997) *I otakt med omvärlden: Svensk ekonomi i ett internationellt perspektiv*. Stockholm: SNS.
- Hansson, Pär & Magnus Henrekson. (1991) "Den svenska tillväxten: Blir vi omsprungna eller bara upphunna?" *Ekonomisk Debatt* 18 (3):261-6.
- Heckscher, Eli F. (1921) *Gammal och ny ekonomisk liberalism*. Stockholm: Norstedt.
- Henrekson, Magnus. (1992) *Sveriges tillväxtproblem*. Stockholm: SNS.
- Henrekson, Magnus. (1996) "Sweden's Relative Economic Performance : Lagging behind or Staying on Top?" *Economic Journal* 106 (439):1749-59.
- Henrekson, Magnus mfl. (1992) *Tillväxt utan gränser*. Stockholm: SNS.
- Henrekson, Magnus mfl. (1994) *Välfärdsland i ofärdstid*. Stockholm: SNS.
- Hirschman, Albert O. (1996) *Den reaktionära retoriken: konsten att argumentera mot alla samhällsförändringar*. Stockholm: Ordfront.
- Korpi, Walter. (1964) *Social Pressures and Attitudes in Military Training*. Stockholm: University of Stockholm.
- Korpi, Walter. (1985a) "Power Resources Approach vs. Action and Conflict: On Causal and Intentional Explanation in the Study of Power." *Sociological Theory* 3 (2):31-45.
- Korpi, Walter. (1985b) "Economic Growth and the Welfare State: Leaky Bucket or Irrigation System?" *European Sociological Review* 1 (2):97-118.
- Korpi, Walter. (1987) "Maktens isberg under ytan." I *Maktbegreppet*, Olof Pettersson (red.) Stockholm: Carlsson.
- Korpi, Walter. (1990) "Halkar Sverige efter? Vår ekonomiska tillväxt och produktivitet i jämförande belysning." *Ekonomisk Debatt* 18 (5):421-32.
- Korpi, Walter. (1992) *Halkar Sverige efter? Sveriges ekonomiska tillväxt 1870-1990 i jämförande belysning*. Stockholm: Carlssons.
- Korpi, Walter. (1996) "Eurosclerosis and the Sclerosis of Objectivity: On the Role of Values among Economic Policy Experts." *Economic Journal* 106 (439):1727-46.
- Krugman, Paul R. (1994) *Peddling Prosperity. Economic Sense and Nonsense in the Age of Diminished Expectations*. New York: Norton.
- Leontief, Wassily. (1982) "Academic Economics." *Science* 217:104-7.
- Lijphart, Arend. (1975) "The Comparable-Cases Strategy in Comparative Research." *Comparative Political Studies* 8 (2):158-77.
- Lindbeck, Assar. (1997) "The Swedish Experiment." *Journal of Economic Literature* 35 (September 1997): 1273-319.
- Lindbeck, Assar, Per Molander, Torsten Persson, Olof Peterson, Agnar Sandmo, Birgitta Swedenborg, & Niels Thygesen. (1993) "Options for economic and political reform in Sweden." *Economic Policy* 17:219-64.
- Lundberg, Erik. (1985) "The Rise and Fall of the Swedish Model." *Journal of Economic Literature* 23:1-36.
- Myrdal, Gunnar. (1958, 1970) *Objectivity in Social Research*. London: Duckworth.
- OECD. 1993. *National Accounts. Main Aggregats, 1960-1991, Volume 1*. Paris: OECD Social Policy Studies.
- Persson, Mats. (1996) "Professorn i politiken." S 33-

46 | *Ekonomerna i debatten – gör de någon nytta?*, Lars Jonung (red.) Stockholm: Ekerliids.

Polanyi, Karl. (1944) *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon.

Rivlin, Alice M. (1987) "Economics and the Political Process." *American Economic Review* 77:1–10.

Schumpeter, Joseph. (1949) "Science and Ideology."

American Economic Review March, vol. 39:345–59.

Sen, Amartya K. (1970) *Collective Choice and Social Welfare*. Cambridge: Holden-Day, Inc.

Stigler, George J. (1965) "The Economist and the State." *American Economic Review* 55:1–18.

Ståhl, Ingemar & Kurt Wickman. (1993) *Suedosclerosis – en särskilt elakartad form av eurosclerosis*. Stockholm: Timbro.

ABSTRACT

Faith and Facts in the Debate on Sweden's Economic Performance: The Problem of Objectivity in the Social Sciences Illustrated

WALTER KORPI

When social scientists enter the public debate as policy experts, they are confronted with problems of objectivity discussed a generation ago by Gunnar Myrdal. Problems of objectivity are likely to be especially severe in areas related to distributive conflicts. Here the balance between politics and markets cannot be seen as only a question of economic efficiency but is also of relevance for distributive outcomes. In Sweden prominent economists have long argued that the "Swedish Model" of high taxes and a large public sector has made Sweden lag behind other comparable countries in terms of GDP growth since 1970. Their arguments have been widely accepted by leading policy makers and the media. The empirical bases for this claim are examined and found seriously wanting, a situation illustrating problems of social science objectivity long ignored in the sociology of science.

Emotioner och identitetsutveckling

En analys av narkotikakarriärer

AV ODD LINDBERG

Inledning

Syftet med föreliggande artikel är att analysera individers processer in i, och i ett narkotikabruk.¹ I artikeln granskas vilken betydelse erfarenheter av känslor såsom trygghet, otrygghet, skam och skuld har för narkotikabrukarens initiering in i ett narkotikabruk, samt för hur den fortsatta processen gestaltar sig.² Jag kommer också att granska vilken betydelse erfarenheter av sådana känslor har för individens självuppfattning och känsla av tillhörighet till olika grupper, såsom narkotikabrukare eller icke narkotikabrukare. Detta innebär att jag undersöker om personer som involveras i ett narkotikabruk ser sig själva som narkomaner och identifierar sig själva i den gruppen, eller om de försöker hålla fast vid identiteter och sociala band som förknippas med andra relationer utanför narkotikagruppen. I detta sammanhang undersöks om känslor av skam kan försvaga de sociala banden till familj och andra som inte är involverade i narkotikabruk. Frågan är således hur det kommer sig att vissa individer tidigt blir involverade i narkotikabruk och involveras allt djupare in i narkotikakulturen och avlägsnar sig från sociala band utanför denna kultur, medan andra under lång tid kan använda narkotika och bibehålla sociala band till konventionella grupper och sammanhang? I denna artikel försöker jag att förklara dessa olika karriärer med hjälp av sociologiska och socialpsykologiska begrepp och teorier.³ Jag vill utifrån en empirisk studie försöka visa att begrepp som identitet, trygghet, otrygghet, skam, skuld, sociala band, ritualer och kulturellt kapital kan tillämpas på detta område (Collins 1988; Giddens 1991; Retzinger 1991; Layder 1997; Scheff 1997).

ODD LINDBERG är filosofie doktor i socialt arbete vid Högskolan i Örebro. Han disputerade 1998 på en avhandling om narkotikabrukarens livshistorier. Lindberg har tidigare bland annat arbetat med utvärderingsforskning gällande sociala rehabiliteringsprogram för narkotikabrukare

Problemet

Det saknas skandinaviska studier av narkotikabrukares känslomässiga erfarenheter relaterade till specifika händelser under livskarriären och av dessa erfarenheters inflytande på den fortsatta livskarriären. Den skandinaviska narkotikaforskningen har inte i någon större omfattning ägnat sig åt frågan hur känslomässiga upplevelser, som skapas i olika interaktioner, påverkar individers livskarriärer och känslor av tillhörighet. Begrepp hämtade från emotionernas sociologi kan tillhandahålla fruktbara bidrag till sådana analyser. Frågan är, som antytts i inledningen, om specifika känsloupplevelser kan relateras till olika typer av involvering in i ett narkotikabruk och förklara olika karriärer? Jag skall i denna artikel visa att vissa personer söker sig till nya sammanhang där interaktionen i den ”nya” gruppen medför andra och mer eftersträvansvärda känslor, medan andra inte upplever ett sådant behov. Vissa individer har vidare en förmåga att bibehålla sociala band till mer konventionella grupper, medan andra saknar denna förmåga. En anledning kan vara att känslor av tillhörighet eller avsaknaden av sådana känslor knyts till vad individen fått med sig från familjen, utbildningen och vistelser i olika konventionella grupper. Resurser som språk, idéer och tankar, eller vad Collins (1988) benämner kulturellt kapital kan vara av betydelse i detta avseende.⁴

Flera författare menar att narkotikabrukare successivt utvecklar en narkomanidentitet (Becker 1973; Ramström 1983; Eriksson 1987). Andra hävdar att individen visar upp olika identiteter i olika sammanhang och att några identiteter är viktigare för individen än andra (Collins 1988; Charon 1995; Layder 1997). Synsätten står inte i konflikt med varandra. Men frågan är om personer som involveras i ett narkotikabruk har förmågan att visa upp olika identiteter i olika sammanhang eller om de successivt utvecklar en narkomanidentitet som är dominerande oberoende av vilket sammanhang de ingår i? Om individer har en förmåga att visa upp olika identiteter i skilda sammanhang är frågan om någon eller några identiteter är viktigare för individens självuppfattning än andra?

Collins (1988) menar att ritualer kan producera en social effekt som kan ha stor betydelse för det identitetskapande projektet. Ritualer kan producera vad han benämner som emotionell energi vilket yttrar sig i bland annat glädje, entusiasm och stolthet. Omgärdas narkotikabruket av sådana ritualer? Vilken betydelse kan de i så fall ha för individernas känsla av tillhörighet till narkotikagruppen, för deras karriärer och för deras benägenhet att avbryta eller fortsätta?

Intervjuerna

De intervjuer som jag genomfört har en biografisk karaktär. Totalt har jag intervjuat 17 personer, 11 män och 6 kvinnor i åldrarna 18 till 52 år. Intervjuerna genomfördes mellan hösten 1994 och våren 1997. Fördelningen mellan män och kvinnor speglar andelen narkotikabrukande män och kvinnor i Sverige, ca 70 procent män och 30 procent kvinnor (Nordengren & Tunving 1997). Urvalet kan beskrivas som teoretiskt i den mening att jag successivt under forskningsprocessen kontaktat respondenter i syfte att försöka fånga så många olika aspekter av fenomenet som möjligt (Glaser & Strauss 1967; Strauss 1987; Merriam 1994). När intervjuerna var genomförda transkriberades de och skickades till respondenterna för översyn och kommentarer. Jag genomförde sedan ytterligare en intervjuomgång med 12 respondenter. Syftet med den andra intervjun var att jag skulle få möjlighet att fördjupa mig inom vissa teman som introducerades vid det första intervjutillfället. Men jag introducerade också nya frågor efter uppslag från den första intervjun. Ett antal telefonintervjuer har också genomförts med flera av respondenterna. Avsikten var dels att klargöra vissa uttalanden i intervjun, dels att få kompletterande information kring teman som tidigare diskuterats. Några av de intervjuade har även lämnat kommentarer till mina analyser. Totalt uppgår det empiriska materialet som utgjort underlag för analysen, till ca 350 sidor skriven text.

Jag har vid alla intervjuerna använt mig av en intervjuguide som delats in i tidsperioderna före, under och efter narkotikabruket. I guiden var frågorna organiserade utifrån ett antal teman som jag sökt behandla under intervjun.

I mina intervjuer med de personer som varit involverade i narkotikabruk har jag tillsammans med respondenten rekonstruerat individernas livshistorier (Ehn, 1992). Min utgångspunkt har varit att försöka fånga individernas beskrivningar av det som varit, till exempel uppväxtförhållanden och processen i narkotikabruk, samt på vilket sätt dessa erfarenheter haft betydelse för den fortsatta livshistorien. Som Öberg (1997) påpekar kan biografier ses som identitetskonstruktioner där den berättelse som konstrueras tillsammans med intervjuaren formar en bild, eller ett flertal bilder, av vem individen är och hur hon har kommit att bli den hon är.

Det är inte oproblemiskt att försöka fånga individers retrospektiva beskrivningar av känsloupplevelser. Jag strävade under intervjuerna efter att återföra individerna till specifika händelser i livskarriären. Jag försökte få respondenterna att genom att förflytta sig tillbaka till situationen, dels beskriva situationen, dels personerna i situationen och de känsloupplevelser som väcktes i interaktionen. Om man skall fånga individens unika biografi och identitetsutveckling har jag som Layder (1997) föreslår, försökt föra individen tillbaka till viktiga händelser i livskarriären och de känslomässiga upplevelser som dessa händelser genererat.

Efter transkriberingen placerades intervjuerna i ett dataprogram för att underlätta analysen av det mycket omfattande empiriska materialet.⁵ Analysen kan ses som en process som utgörs av flera teoretiska tolkningsramar som jag successivt försökt länka ihop till ett sammanhållet teoretiskt resonemang. Utgångspunkten för de första stegen i analysen var begreppet karriär. Sedan tillfördes begreppen trygghet, otrygghet, skam, skuld, och sociala band. I det sista steget tillfördes begreppen ritualer, kulturellt kapital och emotionell energi. Jag har således successivt försökt placera in och tolka de ursprungliga idéerna om företeelsen inom ramen för en ny uppsättning av idéer. Jag har i analysarbetet efter hand fört in nya begrepp som jag anser kan ge fördjupad förståelse av individers narkotikakarriärer. Min ambition har varit att rekontextualisera eller nybeskriva ett fenomen inom ramen för nya teoretiska sammanhang (Danemark, Ekström, Jacobsen & Karlsson 1997).

Låt mig nu mer ingående presentera de teoretiska begrepp som jag använt som analysverktyg.

Begreppet karriär

För att förstå individers identitetsutveckling måste man enligt Layder (1997) granska såväl subjektiva (inre) som objektiva (yttre) aspekter av individens livskarriär. Han säger att begreppet karriär är särskilt lämpligt för analyser av specifika sociologiska problem, där en grupp individer förväntas genomgå en stegvis process, till exempel narkotikabrukare.⁶

Den objektiva karriären som innebär en serie av förflyttningar i tid och rum, har sin förankring i den historiska innebörden av begreppet. Denna karriär kan beskrivas genom att det till exempel inom en organisation eller ett socialt system finns en serie av formella eller informella steg eller positioner. En tvångsomhändertagen narkotikabrukande ungdom kan, fram till en tvångsplacering på institution, genomgå olika steg från placering på häktet till inläggning på barnpsykiatrisk avdelning och senare till ett behandlingshem. Den objektiva karriären representerar mer eller mindre identifierbara positioner i levnadsbanan, och dessa positioner kan sägas utgöra landmärken i individens liv. Den subjektiva karriären är de innebörder och de känsloupplevelser som individen tillskriver olika passager eller händelser. Karriären utvecklas i fortlopande interaktion mellan individen och den sociala omgivningen. En omhändertagen ungdoms förflyttningar i olika steg ger upphov till olika erfarenheter, känsloupplevelser och tolkningar i mötet med såväl organisationens rutiner som olika yrkesgrupper. Man kan säga att individens unika biografi, de händelser som hon erfår under livskarriären och de grupper i vilka hon interagerar påverkar individens självuppfattning. Som Layder (1993) påpekar rör sig

individens under sin livstid mellan ett flertal olika kontexter som påverkar och påverkas av individen. En sådan utgångspunkt innebär att karriärer bör förstås och förklaras i relation till individens specifika historia (Abrams, 1982; Layder, 1993, 1997).

Jag har använt mig av begreppet karriär som ett "sensitizing concept". Begreppets funktion är att tillhandahålla en teoretisk orienteringsmöjlighet inför analysen av det empiriska materialet. Karriärbegreppet syftar på ett visst tankeinnehåll. Med begreppet menar jag att det **existerar ett dynamiskt förhållande mellan individers handlingar och de privata betydelse och innebörder som dessa handlingar genererar** (Layder 1993,1997). Det är denna dynamik som såväl Layder (1993,1997) som Barley (1993) hänvisar till, när de talar om karriärbegreppets subjektiva och objektiva dimension. Detta påpekade även Hughes (1937).

Relationen mellan individens subjektiva och objektiva livserfarenheter uttrycks i begreppet karriär, vilket innebär individens handlingar och aktiviteter i tid och rum samt de innebörder och känslor erfarenheter som dessa tillskrivs av individen. Med begreppet karriär menas också att utvecklingen av jaget är länkad till en kedja av händelser i livet som innebär övergångar till något nytt. Avgörande för dessa övergångar kan vara kritiska ögonblick i individens liv; t.ex. svåra äktenskapliga problem, stopp för avancemang inom yrket eller att bli utsatt för sexuella övergrepp. Det är i sådana ögonblick, hävdar Layder (1997), som personer frågar sig vem de är, vad de har blivit, och vad de vill. Detta innebär att jag inte ser individens identitetsutveckling och individens sociala handlingar som en direkt respons på omgivningens utsagor och handlingar. Individens upplevelser, handlingar och självuppfattning måste ses i relation till individens unika karriär (Layder 1997).

Teorier och begrepp utgör begränsningar men de ger oss samtidigt en möjlighet att analysera den sociala verkligheten. Genom att använda mig av ett etablerat begrepp som en orienteringsmöjlighet in i det empiriska materialet, har jag också utnyttjat en befintlig och ackumulerad kunskap inom forskningsfältet (Danemark, et al 1997).

De teoretiska begreppen

Identiteter

Som tidigare nämnts menar flera författare att narkotikabrukare successivt utvecklar en narkomanidentitet (Becker 1973; Ramström 1983; Eriksson 1987). Problemet är att dessa analyser tenderar att bli något deterministiska. Författarna diskuterar inte individens eventuella förmåga att visa upp olika identiteter i olika sammanhang. De diskuterar heller inte frågan om att vissa identiteter kan vara viktiga

vid vissa tillfällen och andra är viktiga under långa perioder i livsprocessen. Författarna diskuterar inte frågan om individen har en hierarki av mer eller mindre framträdande roller vilka innehåller identiteter som befinner sig i toppen av hierarkin och där några befinner sig i botten. Narkotikabrukarens identitetsutveckling diskuteras slutligen inte i relation till individens olika mellanmänskliga möten och de känslomässiga innebörder som tillskrivs dessa interaktioner.

Det normala tillståndet hos en frisk individ är en stabil självuppfattning. Neurotiskt beteende kan med ett sådant perspektiv tolkas som ett försvar mot ett hot riktat mot det egna jaget. Alltså existerar ett jag. Collins (1988) menar att jaget faktiskt finns och att det spelar en viktig funktion. Individens förmåga till roll-distansering anger att det kan existera ett verkligt eller sant jag, eftersom distanseringen är ett tecken på att individer inte låter sig bli fullständigt fångade i sina roller. Collins (1988) ansluter sig till den ansats som förespråkar många olika situationsbestämda jag, samtidigt som han inte utesluter ett metajag eller "dirigentjag". Det är möjligt att det existerar ett inre och yttre skikt av jag. Det yttre skiktet består av åtskilliga situationsbestämda jag. Det inre av dirigentjaget.

Även Layder (1997) anser att det existerar ett "kärnjag", samt ett antal aspekter av kärnjaget eller ett antal "satellitjag". Detta innebär att vi kan presentera olika aspekter av kärnjaget för olika åhörare. En individ kan ses som ett unikt kluster av personlighetskaraktäristika med specifika beteenden, vilket hjälper oss att skilja individen från andra. När vi å andra sidan talar om vem en person är i termer av identitet, så kan den variera beroende på i vilken social kontext individen interagerar. Individen kan således presentera olika versioner av sig själv beroende på "publiken". Men det existerar också en dynamik mellan det sätt på vilket individen önskar att presentera sig för andra och de förväntningar och krav de andra har på hennes beteende.

Att se en individ som bestående av ett kärnjag samt ett antal perifera jag eller aspekter av kärnjaget tillåter oss att förstå individens motsägelsefulla handlingar och upplevelser (Layder 1997). För det första är individen en historiskt framväxande emotionell varelse som ibland kan fjärma sig från sitt verkliga jag, till exempel vid mentalsjukdom. För det andra innebär synsättet att även om det finns ett sammanhängande jag, kan det också innehålla motsägelsefulla impulser, önskningar, uppfattningar och beteenden. En källa till sådana motsägelsefulla spänningar kan vara svårigheter att hantera de upplevelser som umgänge i radikalt olika grupper kan medföra. För det tredje kan fenomenet självbedrägeri inkorporeras i perspektivet. Vid självbedrägeri kan individen vara både medveten och omedveten om att hon bedrar sig själv. Hon kan vara omedveten om motiven till sina handlingar och därför sägas sakna medvetenhet om de underliggande motiven. Å andra sidan kan per-

soner bedra sig själva genom att faktiskt känna till de underliggande motiven till handlingen, men välja att ignorera motiven och tro på något mer tilltalande. I det senare exemplet måste personen "göra sig av med" självbedrägeriet genom att övertyga sig själv om att hon inte är ansvarig för de handlingar hon faktiskt gjort sig skyldig till. Existensen av satellitjag eller aspekter av kärnjaget tillhandahåller givna möjligheter att åstadkomma en sådan psykologisk uppdelning. Personen kan hävda för sig själv att handlingar som gjorts under inflytande av ett satellitjag inte är en del av individens verkliga jag. Enligt resonemanget ovan skulle det vara möjligt för narkotikabrukare att hålla en narkomanidentitet på avstånd eller förflytta den långt ned i hierarkin av identiteter. Individerna skulle med stöd av diskussionen ovan sålunda kunna hålla fast vid mer centrala och allmänt accepterade roller.

Trygghet och otrygghet

Vår grundläggande trygghet, men också motsatsen otrygghet, har grundats i den tidiga barndomen (Giddens 1991; Bergström 1996). Trygghet och tillit är rotade i våra erfarenheter av närhet, kontinuitet, stabilitet och beroende i vardagens sociala relationer, i familjen, i arbetet, i skolan och i närsamhället. I sådana relationer får vi bekräftat att vi kan lita på de personer vi möter och är beroende av; att normerna som vi har förvärvat är stabila och delas av andra samt att oförutsedda hot inte plötsligt uppstår. Instabila och opålitliga sociala relationer, där vi gång på gång känner oss övergivna och avvisade, skapar en misstro som kan fördjupas. Oförutsedda anonyma processer som gör sitt intrång i vardagslivet, som stör stabiliteten och rubbar det vi tagit för givet, tvingar oss att upptäcka att vi är direkt beroende av någonting som vi inte förstår och har kontroll över. Detta kan skapa en varaktig oro och osäkerhet som kan leda till ett sammanbrott av grundtryggheten (Ekström 1994).

Den ontologiskt otrygga individen, visar upp en eller fler av följande karakteristika (Giddens 1991). För det första saknar individen en konsistent känsla av biografisk kontinuitet. Individen saknar förmågan att konstruera en sammanhängande berättelse om sig själv. Individen kan vidare misslyckas med att uppnå en varaktig uppfattning av att vara levande, eller att vara levande bland andra levande. Giddens använder sig, i syfte att exemplifiera sitt påstående, av ett citat från Kafka som han hämtat från Laing (1965:108): "There has never been a time in which I have been convinced from within myself that I am alive". Brist på sammanhang i den egna livsberättelsen är ofta ledmotivet i sådana känslor. Detta innebär att tiden uppfattas som bestående av en serie separata ögonblick som är avskilda från de följande på ett sådant sätt att det är omöjligt att upprätthålla en kontinuerlig livsberättelse.

Oron kring att vara utplånad, begravad eller krossad av inkräktande händelser är ofta motsvarigheten till ovan nämnda känslor, det vill säga att inte vara levande

*Jfr
Kafka*

bland levande. I en omgivning full av förändringar, är individens tankar hela tiden sysselsatta av den växande oro som är en konsekvens av de risker individen ser mot den egna existensen (Giddens 1991). Slutligen klarar hon inte att upprätthålla en tilltro till den egna integriteten. Individen känner sig moraliskt tom beroende på att hon saknar värmen från en kärleksfull självaktning. Laing (1976) säger i detta sammanhang om den otrygga individen:

Individen kan under normala existensvillkor känna sig mer överklig än verklig, i bokstavlig mening mera död än levande; otryggt avskild från världen i övrigt, så att hans identitet och självständighet hela tiden är ifrågasatt. Han kan sakna upplevelsen av kontinuitet i tiden. Han kanske saknar en dominerande känsla av personligt inre sammanhang. Han kan känna sig mer substanslös än substantiell, ur stånd att tänka sig att det "ämne" han är gjord av är äkta, bra eller värdefullt. Och han kan förnimma att hans jag delvis är skilt från kroppen (Laing 1976:39).

Layder (1997) menar att den ontologiskt otrygga individen inte känner sig verklig, och erfar känslor av att inte ha något värde. Detta leder till ett ständigt ifrågasättande av den egna identiteten. Känslor och upplevelser av tillit och trygghet, menar han, handlar inte i första hand om på vilket sätt vi upplever förtroende och tillit till andra utan på vilket sätt vi upplever tillit och trygghet till oss själva.

En person med en relativt stabil upplevelse av den egna identiteten har en känsla av biografisk kontinuitet. Denna biografiska kontinuitet är möjlig att förstå och behärska genom självreflektion och även i större eller mindre omfattning kommunicera den med andra. Individen upplever meningsfullhet och sammanhang i tillvaron. Hon känner att hon har kontroll över och kan styra sitt liv. Det finns också tillräckligt med självaktning för att upprätthålla en känsla av att det egna jaget är levande i en värld av levande individer (Giddens 1991). Layder (1997) understryker individens erfarenheter av kontinuitet i tid och rum under livskarriären som en förutsättning för känslor av trygghet. Trygghet är inte något som man har eller inte har, utan det är alltid frågan om mer eller mindre. Känslor av den egna personen som en enskild och oberoende individ är av avgörande betydelse för om, och på vilket sätt, individen skall klara av det sociala livet.

När det gäller frågan om vilka ungdomar som påbörjar ett experimentellt narkotikabruk som sedan övergår till ett regelbundet bruk, så lyfts ofta otrygga uppväxtförhållanden och känslor av underlägsenhet fram som en avgörande faktor (Tannenbaum 1938; Nygren 1978; Sarnecki 1985). Inom narkotikaforskningen saknas det dock studier som närmare granskar hur situationer eller händelser som utlöser dessa känslor kan påverka individens sociala band och känslor av tillhörighet till olika grupper. Likaså saknas det studier av narkotikabrukare som undersöker om trygga uppväxtförhållanden kan generera en förmåga att parallellt med narkotikabruket bibehålla sociala band till grupper utanför narkotikamiljöerna.

Skuld, skam och sociala band

Skuld är en oro som skapas ur rädslan för överträdelser av normer och värderingar (Giddens 1991). Skulden genereras ur individens tankar kring handlingar som inte svarar upp mot omgivningens normativa förväntningar. Skuld handlar om saker som gjorts eller inte gjorts och reaktionen kan bli att gottgöra eller sopa igen spåren efter ens handlingar. Termen skam refererar till en familj av emotioner som har specifika karakteristika (Retzinger 1991). De olika emotionerna som inryms i termen innehåller en skala från känslor av lättare obehag i vissa sociala situationer och förlägenhet, till mer intensiva former som förnedring och kränkning. Skam påverkar identiteten mer direkt än skuld därför att känslan av skam innebär en oro kring den egna livsberättelsens tillräcklighet. Det är genom denna livsberättelse som individen strävar efter att upprätthålla en sammanhängande biografi. Känslor av skam skapas ur känslan av individuell otillräcklighet. Skam måste förstås i relation till jagets integritet medan skuld skapas genom känslan (eller tankar) av att ha handlat fel.

Skammen har en mer frätande inverkan på tillitens rötter än skuld (Giddens 1991). Skam och tillit är länkade till varandra eftersom erfarenheten av skam kan hota eller förstöra tilliten. Om andras uppfattning, till exempel i ord eller handling, inte överensstämmer med de uppfattningar som individen trodde att andra hade, kan detta äventyra de tillitsfulla relationer som tidigare har byggts upp. Den tillit som barn utvecklar till omgivningen, som en del av erfarenheten av en kontinuerlig och sammanhängande livsvärld, skapar förväntningar på den egna livsvärlden. Om sådana förväntningar störs, kan resultatet bli att tilliten förloras. Skammens beskaffenhet eller karaktär innebär att den alltid involverar jaget i relation till en annan person eller andra personer. Detta sker även om skammen är ett resultat av våra fantasier. Vi kan till exempel inbilla oss att andra har en avvisande inställning till oss trots att så inte är fallet. Resultatet kan likväl bli att vi upplever skamkänslor. Med referens till Lynd (1958) hävdar Giddens (1991) att skamkänslorna leder till att: "Vi blir främlingar i en värld där vi trodde vi hörde hemma" (Lynd 1958:46, i Giddens 1991:66). Vi blir oroliga därför att vi upptäcker att vi inte kan lita på de existentiella frågorna, det vill säga vem är jag och var hör jag hemma? Det är sådana frågor vi ställer oss när det inträffar kritiska händelser i livskarriären (Layder 1997). Svensson (1996) illustrerar just avsaknaden av känsla av tillhörighet på ett mycket tydligt sätt i sin avhandling. Han beskriver två narkotikabrukarens semester i Portugal på följande sätt.

När de kom ned till stranden stirrade alla människor på deras tatueringar så att de inte vågade bada. Det är exempel på hur mötet med den andre leder till en känsla av skam, av att inte höra dit (Svensson 1996:378).

Typiskt för skammen är att jaget bedöms som underlägset, till exempel mindre vackert och intelligent. Jaget undrar om det är tillräckligt dugligt. Jaget upplever en hjälplöshet i att inte kunna kontrollera situationen och reaktionen blir att dra sig undan. Ett typiskt försvar mot skammen är att individen försöker fly från erfarenheterna av skam för att slippa uppleva smärtan som avvisningen innebär. Enligt Retzinger (1991) skapas, bibehålls, förstörs och återskapas sociala band mellan människor genom interaktion. Känslor, speciellt stolthet och skam, spelar i denna process viktiga roller.

Känslor av stolthet och skam är länkade till kvaliteten av individens sociala band (Scheff, 1997). Skamkänslor innebär en negativ självvärdering och stolthet en positiv. Dessa känsloupplevelser hjälper också människan att tolka den situation som hon befinner sig i. Författaren hävdar att vuxna i princip befinner sig i ett tillstånd av antingen skam eller stolthet, men tillståndet är ofta omärkbart. Skam ses som en dynamisk social process och den uppträder såväl inom individen som mellan individer. Det finns ett antal ord i vårt vardagsspråk som återkommer i specifika kontexter och som är länkade till skam. Dessa ord är: obehaglig, osäker, ängslig, spänd, tom, förvirrad, obetydlig, värdelös, otillräcklig, dum, löjlig, enfaldig, konstig, oförmögen, svag, underlig, idiotisk, rastlös, chockad, ensam, lösryckt, alienerad och låg självkänsla (Scheff 1997:233). Om individen skall känna skam så måste jaget (self) acceptera andras bedömning. I skammen kan de sociala banden inte förnekas. Såväl jaget som andra är involverade i skapande av skam. Att erfara skam är en smärtsam och negativ känsla.

Begreppet sociala band är abstrakt och inte enkelt att precisera. Det indikerar något som händer mellan individer, det vill säga något relationellt. Scheff (1997) menar att det finns två system i mellanmänskliga relationer som är avgörande för hur det sociala samspelet utvecklas. Dessa är kommunikationssystemet och emotions-systemet. Det är framförallt verbala symboler och relationens emotionella betydelse som är avgörande för hur de sociala banden utvecklas mellan individer eller grupper. När det gäller att skapa eller bibehålla sociala band, spelar känslan av stolthet en viktig roll. Stabila sociala band kan oftast förklaras med ömsesidigt förtroende och tillit som vuxit fram mellan människor. Känslor av skam å andra sidan signalerar ett hot mot dessa band. Människans grundläggande drivkraft är att få uppleva intellektuell och emotionell samhörighet med andra människor. Scheff (1997) lägger stor vikt vid emotionernas koppling till socialt samspel. Han hävdar att kvaliteten på individers sociala band till familjen under uppväxten är av betydelse för individens fortsatta utveckling. Människors behov av sociala band är fundamentalt och individens främsta drivkraft är att forma och bibehålla sociala band. "The theory suggests that the extent to which children become effective and res-

possible adults depend on the quality of their social bonds” (Scheff 1997:73). Handlingar som kan försvaga eller förstöra de sociala banden är bland annat fysiskt våld eller återkommande hot från föräldrarna mot barnet. Scheff (1997) beskriver sociala relationer i termer av alienation och solidaritet. Dynamiken i sociala relationer förklaras av de känslor som åtföljs av upplevelser av solidaritet respektive alienation med familjen. Solidaritet är länkad till känslor av stolthet och balans mellan individens och gruppens behov. Barnets upplevelser av alienation knyts till känslor av skam och uppslukning eller separering. Uppsukning innebär att konformiteten överbetonas och separering att individuella behov ges för stort utrymme. Eftersom individen ständigt värderar sig själv i relation till andra leder denna självvärdering till känslor av stolthet eller skam. Känslor av skam och stolthet reglerar de sociala bandens tillstånd. Känslor och kvaliteten på de sociala banden är produkter av våra sociala relationer, eller snarare, de är våra sociala relationer. Stabila sociala band innebär att individer förstår och identifierar sig med varandra och instabila sociala band innebär missförstånd och avvisande. “...if bonds are not being built, maintained, or repaired, they are being damaged” (Scheff 1997:76).

Enligt flera författare (Heitun 1985; Gomberg 1988; Potter-Efron & Efron 1993) finns det tecken som tyder på att drogbrukares tidiga erfarenheter av skam och skuld-känslor har betydelse för att förklara deras debut i narkotikabruk. Individer försöker fly från ett antal negativa känslor, däribland skamkänslor. Som tidigare nämnts saknas dock skandinaviska studier av relationen mellan händelser och individens känslomässiga erfarenheter samt om och i såfall på vilket sätt dessa påverkar individens sociala band och känslor av tillhörighet till olika grupper.

Ritualer och kulturellt kapital

Det finns en diskussion som förs bland annat av Harding & Zinberg (1977) där författarna menar att kontrollerat bruk av illegitima preparat som hasch, hallucinogener och opiater är möjligt. Argumentet som lyfts fram är, att de ritualer och sanktioner som växer fram i dessa grupper kan likställas med de som existerar under konsumtion av alkohol. Med kontrollerat bruk menar författarna att drogintaget inte skall påverka arbete, studier, sociala relationer och fritidsaktivitet i negativ riktning. Författarna är inte explicita vad beträffar definitionen på en ritual, men hävdar att bruket av narkotika är omgärdat av vissa ceremonier. Ritualerna, som är något olika beroende på vilken drog som intas, innehåller val av social miljö, att det finns erfarna i gruppen som kan hjälpa till vid snedvändning, och sättet att administrera drogen. Ritualerna skiljer sig inte mycket från de ritualer som existerar bland så kallade junkies (gatunarkomaner, min översättning) men däremot sanktionerna. Om man tillhör en grupp kontrollerade brukare skall man inte använda pre-

paratet för ofta, inte ta drogen tillsammans med narkomaner, eftersom detta indikerar att man förlorat kontrollen, och man skall inte bli beroende. Om man överträder dessa regler blir man utesluten ur gruppen. Författarna hävdar också att samtalet som förs bland de kontrollerade brukarna inte enbart fokuserar handlingarna kring drogintaget och drogupplevelsen utan också andra viktiga aspekter av vardagslivet som familj, arbete och fritidsaktiviteter. Harding & Zinberg (1977) hävdar att sanktionerna faktiskt fungerar bättre än samhällets kontrollåtgärder.

Författarna diskuterar framför allt de rituella handlingarna och inte vilken känslomässig effekt som ritualerna skapar. Framförallt Collins' (1988), men även Layders' (1997) diskussion kring interaktionsritualer, är i detta avseende mer fruktbar. De menar att ritualer, förutom att de innehåller specifika handlingar som kan betraktas som en ceremoni, också medför en känslomässig upplevelse som kan skapa en social effekt. Collins (1988:188) föreslår följande ingredienser som ingående i en ritual:

- En grupp individer, minst två, som är tillsammans. Individerna fäster uppmärksamheten på samma handling och de är medvetna om att alla andra är uppmärksamma på samma handling. Gruppen har ett gemensamt fokus.
- De delar en gemensam sinnesstämning. De som deltar måste ta del i en gemensam känslomässig situation, vilket kan innebära såväl negativa som positiva känslor.
- Ritualer producerar heliga objekt vilka symboliserar medlemskap i gruppen. Dessa heliga objekt, vilka blir gruppens symboler, kan vara en person och/eller vad individerna fokuserar på i interaktionen, det vill säga handlingen, ord eller idéer.

Om ingredienserna uppträder samtidigt leder det till följande:

- Ökad emotionell energi samt ett förtroende för de personer som ingår i ritualen och/eller visar respekt för ritualens symboler. Ritualerna bidrar till att mobilisera känslor, synsätt och handlingsformer.
- Ilska och bestraffning gentemot de individer som inte respekterar gruppens symboler och riter.

När ingredienserna uppträder samtidigt har de en social effekt (Collins 1988). Med emotionell energi menar Collins en typ av kraftkälla som kan ta sig uttryck i glädje, entusiasm, självförtroende och viljestyrka. Såväl den ömsesidiga uppmärksamheten som fokuseringen på handlingen förenar deltagarna i en upplevelse att vara delaktiga i en gemensam verklighet. De upplever en solidaritet inom gruppen som skapar gränser till omvärlden. De heliga symbolerna skapar en gruppgemensam moral. Detta medför också att individerna i gruppen anser att de har rätt att straffa den som bryter mot de heliga symbolerna. Ilskan är en typ av emotionellt

anfall mot dem som kränker gruppens symboler. Det bör påpekas att alla situationer inte har alla dessa ingredienser och resultatet blir då heller inte detsamma.

Den kanske viktigaste ingrediensen i ritualen är att individerna fokuserar sin uppmärksamhet på samma handling. Den ömsesidiga uppmärksamheten medför att individerna ser gruppen som en enhet. Fokuseringen på en specifik handling innebär också att individerna är involverade i en rollövertagande process. Vad som gör situationen till en ritual är, under förutsättning att alla ingredienserna är uppfyllda, att deltagarna tar varandras roller på ett samstämmigt sätt. De uppfattar handlingen i situationen entydigt och alla är medvetna om att de andra också gör det. Resultatet blir att deltagarna upplever att de ingår i en grupp. Alla individer har inte resurser att ingå i alla grupper. De saknar vad Collins beskriver som kulturellt kapital.

Kulturellt kapital är det individen fått med sig från familjen, utbildningen och interaktion i andra grupper. Collins (1988) presenterar några olika typer av kulturellt kapital. Allmänt kulturellt kapital är den repertoar av identitetssymboler individen har som medlem av en bestämd grupp eller samhällsklass. Detta kan vara de områden som personen kan samtala kring, sättet att uttrycka sig och idéer och tankar. Genom att inneha en repertoar av identitetssymboler kan individen också känna igen symbolerna, när han vistas i en specifik grupp. Det specifika kulturella kapitalet är individens speciella egenskaper, till exempel förmågan att komma ihåg andras namn och vad man talade om sist man träffades. Det specifika kulturella kapitalet fungerar som en typ av byteshandel. Ju mer människor känner varandra, desto större är förutsättningen att allmänt kulturellt kapital kan transformeras till specifikt kulturellt kapital. Rykte, som är en del av det specifika kulturella kapitalet, är vad andra individer känner till, och har för uppfattning om, en annan individ. Den information som andra har om individen, till exempel om yrke eller civilstånd, och som "går runt" i all dagliga samtal kommer att styra vad som händer i individens nästa möte.

That is knowing people by their organisational location places them at a certain point in the power - enforcement coalition (Collins, 1988:361).

Människor drar sig till grupper som innehar ungefär samma kulturella kapital. → Individer som blir uteslutna ur en grupp måste söka sig till andra interaktionsritualer, där ojämlikheten inte existerar och där den emotionella energin ger mer individuell vinst. Varje individ är medveten om hur många personer de känner och med vilka de kan interagera. Det finns alltså olika "marknader" för olika individer vad beträffar möjligheten att till exempel möta en partner. Dessa möjligheter kan snabbt ändras, vilket även innebär en förändring av personens karaktär och egenskaper. Människor med få möjligheter på "marknaden" är beroende av de få kon-

takter de har. Möjligheterna på marknaden kan således ses som en variabel.

...where it is high, one will shop around for the best deal; where it is low, one has to settle more immediately for the line-up of resources that presents itself (Collins 1988:360).

Det kulturella kapitalet har en stratifierande funktion eftersom det reglerar över- och underordningsförhållandena i mellanmänsklig interaktion. Den person som innehar det högst värderade kulturella kapitalet i interaktionen kommer såväl att definiera interaktionen som dominera densamma (Collins 1988; Layder 1997). Över- och underordningen är inte länkade till specifika individuella egenskaper utan till individens position i det sociala system, i vilket han/hon ingår. När individer förflyttar sig till olika sociala kontexter i sin livshistoria, kan livshistorien ses som ett nät av möten. Varje möte och interaktion kräver en individuell uppsättning av symboler. Symbolerna är laddade med innebörder och mening som utgör länkar till medlemskap i olika grupper. En mycket viktig ingrediens i en interaktion är enligt Collins (1988) samtalet. Individens livshistoria är således en kedja av interaktioner, eller om man så vill en kedja av samtal. I en rituell situation är innehållet i samtalet motorn som etablerar och bekräftar medlemskapet i gruppen. Den emotionella energin är också en typ av motivationskraft. De känslor som individer erfar när de talar med vissa människor eller undviker andra, avgör också hur länge mötet vill pågå och hur mycket de har att säga varandra. Vilka möten, händelser och aktiviteter individerna involveras i, och de innebörder de tillskriver interaktionerna, är beroende av individens unika biografi. Ritualens sociala effekt måste relateras till individens unika biografi och när i livshistorien individen deltar i ritualen. Ju mindre den emotionella energin upplevs för individen, desto mer sannolikt är det att individen inte erkänner gruppens symboler. Detta innebär också att individen inte upplever någon känsla av solidaritet med gruppen.

De marginaliserade och de integrerade

Nedan skall jag presentera exempel från min analys av det ovan presenterade materialet. De exempel som jag presenterar syftar till att visa på två mycket olika karriärer in i och i ett narkotikabruk. De två karriärerna tydliggör, vill jag hävda, de tidigare introducerade begreppens starka förklaringskraft. De två karriärerna särskiljs genom att grupperna benämns de marginaliserade och de integrerade.

De marginaliserade

Det finns personer som inte upplevt förtroendefulla och trygga relationer till sina föräldrar. De beskriver också mer eller mindre dramatiska händelser som inträffat i

familjen. Dessa händelser tillskrivs stor betydelse och händelserna har inneburit starka känslomässiga upplevelser. Relationerna och de kritiska händelserna har inneburit att de inte upplevt ett sammanhang i den egna livsberättelsen. Flera beskriver också händelser som inneburit känslor av kränkning. Kränkningen uppfattas av individen som en förnedring och en förolämpning, vilket ges innebörder av att det egna jaget är utsatt för angrepp från omgivningen.

Jag hade en problematisk barndom. Båda mina föräldrar är döva och jag hade en mor som var psykiskt sjuk hela min uppväxt. Otryggheten följde egentligen med under hela min barndom. Något av de första minnen som jag har från min barndom ... jag var väl i treårsåldern, det är att jag vaknar mitt i natten och går ned för trappan i huset där vi bodde och polisen står där och pappa är där. Det står två poliser och håller i mamma och hon är fullständigt vansinnig och pappa säger bara att jag skall gå upp. Sedan var mamma borta några månader efter det och jag förstod aldrig när jag var liten. Det här var ett mönster som följde med under uppväxtåren, att hon blev dålig ibland och ibland fick vi ungar leta efter henne för hon skulle dränka sig och sådana saker. Så det följde med hela tiden (Anna 35).

Vad som var dåligt under uppväxten var att jag ofta fick låsa in mig på toaletten för att slippa få stryk av min far. Jag kommer inte riktig ihåg varför, jag var väl lite busig, men jag kommer ihåg att jag fick låsa in mig på toaletten. Jag kommer ihåg att jag fick ta min tillflykt på toaletten. Jag var bara glad när mina föräldrar skildes (Thomas 30).

Jag hade egentligen inga föräldrar som brydde sig. Jag kände det jämt som om ingen brydde sig. Ibland frågade jag mig, vafan hade dom skaffat mig för egentligen (Lage 42).

Individerna upplever i interaktion med bland annat kamrater att de inte har samma erfarenheter, idéer, tankar och språk som de andra. De delar inte de andras livs- och symbolvärld vilket krävs om interaktionen med kamraterna skall kunna leda till medlemskap i gruppen. De saknar således ett adekvat kulturellt kapital. Individer som har erfarenheter av känslor av övergivenhet och av att inte duga samt att vara annorlunda i relationen till kamrater, kan uppleva starka skamkänslor. Detta kan i sin tur leda till att de utvecklar en svag självkänsla, eftersom de ständigt erfar känslor av att inte höra hemma. De får ibland också dåligt rykte eftersom de är bråkiga, får svårigheter i skolan och involveras tidigt i snatterier och stölder.

Dom ville inte vara med mig heller (dom som inte hade problem i skolan, min anm.) och deras föräldrar tyckte heller inte att dom skulle vara med mig för jag var inge bra. Det sa dom ju, att deras föräldrar inte tyckte om mig (Irene 20).

Jag vet att jag inte fick komma på vissa klasspartyn, eftersom föräldrarna helst inte såg mig tillsammans med deras barn. Det var några andra också i klassen som inte fick komma på klasspartyn (Martin 29).

I syfte att reducera skamkänslorna och känslor av att inte tillhöra, måste de söka

sig bort från sammanhang där de negativa känslorna gör sig påmind. Dessa känslor hotar också de sociala banden till personer som inte är involverade i narkotikabruk. De måste därför hitta andra sammanhang, där en annorlunda livsberättelse kan konstrueras och nya sociala band kan skapas. De söker sig till grupper där de tror att deras kulturella kapital värderas högre. De behöver andra som kan tillhandahålla och bekräfta en ny identitet. De behöver ingå i sammanhang, där de kan känna trygghet och där deras handlingar och interaktion ges innebörder av att duga. Så här berättar några av de intervjuade.

Det är väl det den här gruppen, dom som står vid sidan ger en. Att man delar tomheten tillsammans, man är trasiga tillsammans. Då känns trasigheten mindre än om man är tillsammans med människor som är hela på något sätt (Anna 35).

Man umgås ju med folk där man känner sig trygg. Man känner igen sig i dom andra. Man får liksom en samhörighet (Lisbeth 31).

Man betydde något för andra. Vi fixade öl och tinner för varandra och så där. Jag fann en gemenskap direkt i gänget och drogerna (Lage 42).

Det har gett mig mycket. Mycket kompisar. Tryggheten fanns i gänget. Jag ser fortfarande tryggheten där (Kalle 18).

Sökandet efter ett annat sammanhang är inte rationellt i den mening att de kalkylerar medvetet med att reducera sina känslor av underlägsenhet. Det är heller inte omedvetet i den mening att de inte är medvetna om de underliggande motiven till att de söker sig bort från vissa miljöer och till andra. De vill bort från sociala relationer som ges innebörder av underlägsenhet. De är alltså medvetna om sina känslor eftersom de i specifika sammanhang gör sig påmind.

I narkotikagruppen har ritualerna en avgörande funktion eftersom de producerar en social effekt. De marginaliserade söker avskildhet för att kunna utföra sina handlingar. Genom att söka sina egna arenor skapar de en sammanhållning inom gruppen och gränser till yttervärlden.

Man måste vara på sin vakt, smyga för att andra inte skall få veta vad du håller på med. Du måste tillhöra en viss grupp och i gruppen är det tystnadsplikt kan man säga. Ingen får tala om för någon annan var man köper eller att någon annan håller på. När man väl har kommit in i gruppen kommer man inte ut. Drogen är förbjuden. Man kommer in i en värld där illegala saker sker. Jag tycker att man upplever att man är utanför samhället i övrigt. Den känslan kom direkt första gången man prövade rökat. Då blev man medveten om något som inte var accepterat och var illegalt. Då var man ju inne i en grupp där man kom överens om att det här talar vi inte om, det här är förbjudet. Man låser dörren och drar för gardiner eller persienner. Man drar sig undan när man skall röka. Man förnekar att något har hänt (Martin 29).

Avskildheten och de illegala aktiviteter som utförs skapar en känsla av att vara utanför i förhållande till det omgivande samhället. Men känslan av utanförskap

kan inte enbart förstås ur ett situationellt perspektiv. Den måste också ses i relation till individernas livskarriärer. Långt innan narkotikadebuten inträffade hade de känt sig underlägsna och utanför. Narkotikabruket förstärker de innebörder och känslor individen tillskrivit tidigare interaktioner och handlingar. Ritualerna genererar en emotionell energi vilken yttrar sig i känslor av självförtroende och samhörighet.

Någon stoppar pipan och alla tittar ju på dem som stoppar. Sedan går ju pipan runt och alla tittar på den som röker. Det är klart att man kände att man var tillsammans, att man tillhörde något (Anna 35).

De får ett värde och en annorlunda livsberättelse kan konstrueras. Det kulturella kapitalet som individerna tillägnar sig i narkotikagruppen befästs också genom de ritualer som några tar del av i fångelset.

1975 kom jag ut från kåken. Då hade jag suttit i princip hela tiden på kåken från 1970 till 1975. Det började bli jobbigt då. Sista voltan var så jobbig att jag inte ville mucka när jag skulle därifrån. Jag gick och vändades i flera månader. Vad skulle jag göra därute? Det vart en trygghet att vara inne. Man vart väckt, fick frukost, iväg att jobba, middag, umgås med polarna och planera nya grejer och allt det där. Jag var skiträdd för att komma ut. Därute var ju bara elände (Lage 42).

De försöker dock förskjuta rollen som narkomaner genom att i självreflexionen hänvisa rollen till andra handlingar än de själva är involverade i. De marginaliserar de försöker förflytta kriterierna för vad en narkoman är, så att dessa inte passar in på dem själva. Även om de söker en identitet så är narkomanrollen behäftad med negativa attribut, vilket förmodligen är en anledning till att de försöker förskjuta en sådan roll.

I mina ögon var en narkoman en som börjat injicera. Jag har inte varit narkoman innan. Narkomaner var dräggen, dom som injicerade. (Lisbeth 31).

Jag och mina kamrater såg inte hasch som knark. Röker man hasch så tar man inga sprutor. Narkomaner tar sprutor (Thomas 30).

Knarkare var sådana som höll på med sprutor. Sådana som höll på med amfetamin och heroin, det var knarkare. Var man igång på tjack och heroin då var man knarkare (Kristoffer 18).

Det finns resultat som tyder på att de som upplevt svårigheter under ungdomsåren använder en typ av identitetsförnekelse som är knuten till den typ av drog som används, administrationssättet och deras syn på narkomanens sociala rangordning i samhället. "Knarkare var sådana som höll på med sprutor". "Narkomaner var dräggen". Att förflytta den narkomana rollen till en lägre plats i hierarkin än den de själva anser att de har, kan ses som ett sätt att försöka upprätthålla en identitet utanför narkotikagruppen. De hänför sig till en annan referensgrupp. Layder

(1997) menar att självbedrägeri är ett argument för att det existerar ett kärnlag med ett antal satellitlag eller aspekter av kärnlaget.

This makes a form of denial possible whereby a person could claim that behavior undertaken under the auspices of one subpersona is not an authentic or relevant part of themselves (Layder 1997:42).

Problemet är att de livserfarenheter som individerna tillägnar sig helt präglas av livet bland narkotikabrukarna. Det blir allt svårare att värja sig eller distansera sig från rollen som narkotikabrukare. Det blir också svårare att med hjälp av självbedrägeriet hålla narkomanidentiteten på avstånd. Det dagliga livet domineras av interaktion i narkotikamiljöer, ritualer, språk, tankar och handlingar som försäljning, stölder och narkotikabruk, vilket ger upphov till specifika individuella känslor och föreställningar om den egna identiteten. Deras handlingar, värderingar, kompetens, förmåga till att avkoda andras språk, det vill säga deras kulturella kapital är helt sammanvävda med den dagliga praktiken i den narkomana världen.

Jag träffade en barndomskamrat när jag var hemma i mellanstad. Direkt när jag träffade honom så kom vi in på droger och började prata om det. Jag vet inte riktigt men när man är inne i det så använder man ett visst språk, man använder vissa ord som andra som håller på känner igen (Martin 29).

Man ser ju på stilen på hur folk betar sig. Det är svårt att beskriva men jag skulle kunna ta en sväng på stan och peka ut alla som använder hasch eller amfetamin (Lage 42).

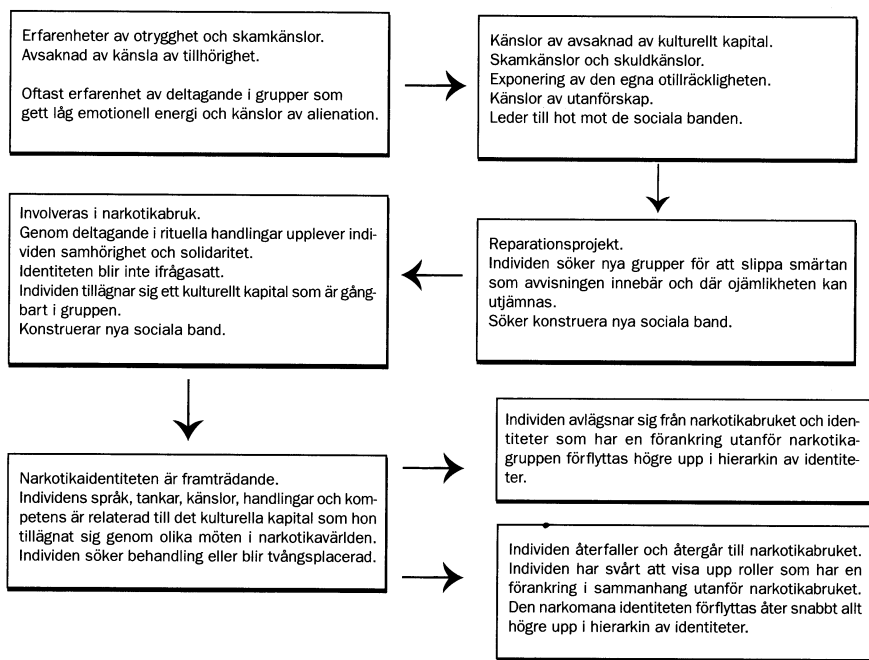
De får parallellt också allt svårare att visa upp roller utanför denna värld. Konsekvensen av detta blir att de får allt svårare att ta sig tillbaka till det konventionella samhället, eftersom de saknar det kulturella kapital som krävs för interaktioner i detta sammanhang. I sådana interaktioner upplever de sig alltmer underlägsna. Resultatet blir att de marginaliseras alltmer.

Schematiskt kan processen åskådliggöras enligt figur 1.

Låt mig mer ingående presentera figuren. Personer som haft en problematisk uppväxt med våld, skilsmässor, dålig kontakt med den frånvarande föräldern, och alkoholproblem bland föräldrarna, har erfarenheter av otrygghet och avsaknad av sammanhang i den egna livsberättelsen. De upplever att de måste ge upp delar av sin egen identitet. De känner sig alienerade i familjen. I detta sammanhang tillägnar sig individen ett specifikt kulturellt kapital som inte alltid är användbart i andra sammanhang. Sådana erfarenheter leder ofta till skolproblem och känslor av utanförskap. Deras emotionella tillstånd blir också ett hot mot de sociala banden till familj och andra konventionella grupper.

Individerna har ofta en lång historia av kontakter med myndigheter och de har definierats som problematiska på grund av skolproblem, kriminalitet och drog-

Figur 1. De marginaliserade

bruk. De får ett dåligt rykte och det är inte ovanligt att föräldrar till andra barn gärna ser att deras egna barn inte vistas tillsammans med de "bråkiga". De som successivt marginaliseras måste därför som Collins (1983:360) uttrycker det: "has to settle more immediately for the line-up of resources that presents itself". De söker sig till andra som innehar ungefär samma kulturella kapital som de själva och där de kan skapa nya sociala band. I syfte att försöka tillskansa sig tillräckligt med självaktning och värdighet finns tecken som tyder på att individer som har erfarenheter av otrygghet och skamkänslor söker sig till andra sociala sammanhang där speglingen av det egna jaget ger positiva responser. Mycket tyder på att de försöker hitta andra sammanhang, där de kan skapa sociala band som inte upplevs som hotade. Genom att umgås med andra som också känner sig utanför och samtidigt genom kollektiv handling få utanförskapet bekräftat, uppnås en känsla av tillhörighet och värdighet. Individerna strävar således efter att konstruera en sammanhängande berättelse om sitt eget liv i ett socialt sammanhang där identiteten inte ständigt blir ifrågasatt. I det nya sammanhanget kan de också reducera känslorna av att inte ha något värde i familjen och bland kamrater som inte är involverade i kriminalitet och narkotikabruk.

Ungdomarna omförhandlar sina tidigare underordnade positioner i den nya gruppen och upplever självförtroende och en känsla av identitet. När de involveras i gruppen narkotikabrukare kan det identitetskapande projektet fortgå och man känner en stark gruppstillhörighet. De övergår snabbt från ett experimentellt till ett regelbundet narkotikabruk och sedan till ett problematiskt narkotikabruk. Identiteter som tidigare visats upp utanför den narkotikabrukande gruppen är svaga och släpper lätt taget i individens medvetande. Under gynnsamma omständigheter kan de åter visas upp. För att sådana roller och identiteter utanför den narkotikabrukande gruppen skall kunna väckas till liv, krävs tillgång till interaktionskedjor, där detta är möjligt.

Det första problemet är att omständigheterna inte dyker upp, eftersom den mesta tiden tillbringas just tillsammans med narkotikabrukare. Det andra problemet är, att om sådana omständigheter inträder, har individerna under lång tid i huvudsak befunnit sig i en specifik social värld och de saknar det kulturella kapital som krävs för interaktion med andra grupper och erfarenheter av hur andra roller bör visas upp. Därför glider identiteter, som förknippas med sådana roller och som hör hemma utanför narkotikagruppen, åt sidan och rollerna som visas i narkotikagruppen blir framträdande. Individerna får helt enkelt allt svårare att visa upp de allmänt accepterade attityderna och handla socialt riktigt utanför gruppen narkotikabrukare. Individernas rolluppsättning blir således begränsad och vänskapsmarknaden krymper. Detta medför att självförtroendet gradvis försvagas eftersom de värderar sig själva i relation till samhället utanför narkotikagruppen. De undviker att hamna i situationer där de allmänt accepterade rollerna skall visas upp, eftersom man saknar ett sådant kulturellt kapital. De får allt svårare att distansera sig från rollen som narkotikabrukare, eftersom de har mycket få erfarenheter av andra roller. Det bör i sammanhanget påpekas, att jag inte menar att förmågan till rolldistans helt saknas, utan att den är begränsad. Det är möjligt att mitt resonemang ovan är en förklaring till de ganska nedslående behandlingsresultaten inom den svenska narkomanvården vad marginaliserade narkotikabrukare som nog är den grupp som framförallt vistas på fängelser och behandlingsinstitutioner (Pettersson 1996).⁷

Attoreflekterat etikettera de marginaliserade narkotikabrukarna med begreppet narkomanidentitet är något problematiskt. Åtminstone i början av karriären. Även de marginaliserade försöker förskjuta den narkomana identiteten ned i hierarkin av identiteter. I början av karriären ser de sig inte som narkomaner. Ju mer de involveras in i den narkomana subkulturen ju mer framträdande blir den narkomana identiteten. Denna process går dock för de marginaliserade relativt snabbt. Inom ett par år är de ofta djupt involverade i den narkomana världen.

De integrerade

Det finns personer som har erfarenheter av trygghet och sammanhang i den egna livsberättelsen och som regelbundet använder narkotika. Det finns dock inget i mitt material som tyder på att anledningen är att de erfar känslor av att inte duga och att den egna identiteten därför ständigt blir ifrågasatt. Det finns tecken som tyder på att de provar av nyfikenhet och/eller av revoltlusta mot vuxenvärlden. Tillgängligheten är förstås också av betydelse.

I materialet finner jag två olika processer inom gruppen de integrerade: de som avlägsnar sig från narkotikabruket och de som involveras alltmer. De som avlägsnar sig från narkotikabruket ”prövar” olika identiteter, men lämnar dessa och går in i något nytt. Skillnaden mellan de som lämnar narkotikabruket och de som fortsätter är att de förra kommer från övre medelklass där högre utbildning har värderats högt, medan de senare kommer från vad som skulle kunna betecknas som arbetarklass. De som avlägsnar sig berättar följande om uppväxten.

Vi bodde i villa och hade det materiellt bra. Jag har alltid haft det väldigt bra hemma, oförskämt bra (Billy 38).

Jag växte upp i en liten stad i en villa. Min mamma var barnmorska och min pappa egen företagare. Min barndom var otroligt trygg, riktigt så där idyllisk (Iris 36).

De som avlägsnar sig från narkotikabruket har till skillnad från de som involveras alltmer kommit i kontakt med narkotika genom inträde i politiskt radikala grupper eller en så kallad hippielivsstil. Dessa grupper upplöses successivt samtidigt som personerna anser att narkotikabruket inverkar negativt på deras sociala situation.

Hela kretsen var ju politiskt intresserad. Vi var väl lite vänsterrörelse så där i gänget. Sympatin låg klart till vänster i det här gänget. Sedan blev det mindre drogbruk, gänget splittrades. Det är ingen som det gått dåligt för. Självt började jag på högskolan (Billy 38).

Jag slutade nog för att jag vart rädd vid ett par tillfällen. Jag fick synförändringar, ångest och hjärtklappning. Jag fick också andra intressen, började jobba och sedan började jag på högskolan (Iris 36).

De slutar med narkotikabruket när de är inne i ett regelbundet narkotikabruk. De ser sig absolut inte som narkotikabrukare och rollen tycks inte existera i deras självreflektion. **Det kulturella kapital som de innehar genererar en förmåga att vända sig mot nya livsmål.** De söker sig till universitetet och upphör helt att använda narkotika.

De som involveras alltmer övergår till ett problematiskt narkotikabruk och söker sig sedan till behandling. Nedan presenteras deras karriär, som åtminstone i början, har en hel del gemensamt med dem som avlägsnar sig från narkotikabruket.

Det var aldrig några problem hemma. Jag har alltid haft bra kontakt med mina föräldrar, även när jag höll på och drogade (Dag, 33)

Det var en vanlig arbetarfamilj, inga missbruksproblem. Tre syskon och inga missbrukare. Pappa hade ju hand om pingisen i X-län så det var ju mycket sport i familjen. Brorsan tävlade ju i pingis också. Nu är han sportjournalist. Man kan säga att det var en idrottsfamilj. Så jag har alltid varit sportintresserad. Jag har ju alltid varit med i korpen också. Jag är uppväxt med en far som alltid skötte arbetet. Det har jag liksom fått med mig (Ludwig 37).

De integrerade söker avskildhet, precis som de marginaliserade, men den avskildheten är oftast en prydlig möblerad lägenhet som tillhör en yrkesarbetande person till skillnad från de "kvarter" där de marginaliserade använder narkotika. Avskildhetens rum är en del av de integrerades vardagliga liv och inte ett gömställe. De är heller inte ängsliga och drar inte för gardiner i syfte att stänga ute yttervärlden. De har inget att vara ängsliga för. Varför skulle polisen söka efter dem? De betalade sin hyra och hade arbete. Ritualerna kring drogbruket tycks inte producera samma sociala effekt som hos gruppen de marginaliserade. Anledningen är att narkotikabruket ofta ingår som en del av andra aktiviteter och att konversationen under bruket kretsar runt arbete och andra konventionella aktiviteter (jmf Hardin & Zinberg 1977).

Det vart en pipa på fredagskvällen och på lördagskvällen, kanske tog man en pipa på en vardagskväll när man åkte och spelade kort med polarna (Dag 32).

Vi umgicks också och spelade innebandy. Innan matcherna tände vi på en holk (Dag 32).

I ritualen finns inte den totala fokuseringen kring drogintaget och den producerar således inte samma emotionella energi. De ingår kontinuerligt i andra konventionella sammanhang som erbjuder andra mer eftersträvarvärda identiteter. Individerna har också fått med sig ett kulturellt kapital från andra interaktionsritualer som är gångbart i andra konventionella grupper. De har en kompetens att visa upp roller i andra sammanhang och de får dem också bekräftade av omgivningen. Dessa roller är också de roller som de identifierar sig med, eftersom de ger mest personlig vinst. De innehar ett kulturellt kapital som ger dem en förmåga att upprätthålla sociala band till individer utanför narkotikamiljöerna. De får också på grund av sin rollkompetens ett gott rykte. De ses sålunda inte som avvikare och uppfattar sig själva heller inte som sådana.

Man var ju inte en sån som sov på parkbänken. Jag hade ju en helt annan social situation. Jag hade ju jobbarkompisar, jobb och lägenhet (Ludwig)

Missbrukarna var A-laget. Dom som inte hade hem och hus. Som inte klarade sig och levde på socialbidrag, det var dom som var missbrukarna. Knarkarna var ju dom

som bara drog på stan och som var helt tokiga och som snuten fick hämta då och då (Dag 32).

Flera av de intervjuade brukade narkotika frekvent och de skulle, om inte i början men efter några år, definieras som "tungt missbrukare" (CAN 1992:28). De har injicerat narkotika eller använt narkotika dagligen eller så gott som dagligen, samtidigt som de under många år haft ett arbete och upprätthållit sociala band utanför narkotikagruppen. Dessa personer knyter inte avståndstagandet från rollen som narkoman till preparat eller intagningsätt utan till den sociala situation de befinner sig i. Möjligheten att distansera sig från gruppen narkotikabrukare knyts till att de själva har bostad, arbete och i övrigt en relativt stabil social situation. Distanseringen från rollen relateras till aktiviteter i andra sammanhang som i sin tur medför att självuppfattningen sammanlänkas till händelser som ligger utanför den narkomana världen. Individerna kan relatera sin syn på sig själva till identifierbara positioner i levnadsbanan som är allmänt accepterade och högt värderade.

Men man kände ju sig som förälder trots att jag hade ungen med mig när jag köpte knark. Man ville väl visa att man hade familj, fru, barn och jobb (Ludwig 37).

Vi var ordentligt klädda på jobbet med hjälm, kläder och skyddsskor, så vi såg ju inte ut som missbrukare. Vi hade också en yrkes stolthet, vi var baxare, vi gjorde jobb som ingen annan kunde göra. Vi var experter (Dag 32).

Eftersom individerna uppvisar identiteter i andra sociala sammanhang, så tillskrivs dessa en övergripande betydelse för det fortsatta livsprojektet. De handlingar och upplevelser som är förknippade med narkotikahantering och narkotikabruk kan förskjutas med hänvisning till livet utanför den narkomana världen. Narkotikabruket ses i början som en del av en trevlig social samvaro och är en bland många andra möjligheter till berusning. Individernas tidigare erfarenheter utanför den narkomana världen ger dem möjligheter till andra tolkningar av det egna livsprojektet. Personerna kan gå in i olika interaktionskedjor och de har förmågan att visa upp olika identiteter beroende på i vilket socialt sammanhang de ingår och vilken social aktivitet som pågår. Om inte dessa identiteter hade varit internaliserade i individen så hade de dels inte kunnat visa upp dessa roller på ett bra sätt, dels hade interaktionen med andra blivit problematisk. De hade inte lyckats förmedla en adekvat bild av sig själva och också få andra att uppfatta bilden korrekt. Individerna tycker att de kan kontrollera sitt liv och visa upp de olika rollerna utan att hamna i rollstress. De olika positiva rollerna medförde också betydande vinster, eftersom de genom att kontinuerligt visa upp dem och få dem bekräftade av andra samtidigt distanserade sig från rollen som narkoman.

Problemet är att ju längre tiden går, desto mer ger de handlingar som de utför inom den narkomana världen upphov till frågor, ett inre samtal, kring en existeran-

de identitet även i dessa sammanhang. Ju djupare de involveras in i den narkomana världen desto mer påträngande och tydlig blir rollen som narkoman. De kämpar emot genom att hålla fast vid identiteter som har förankrats utanför den narkomana världen. De upplever under narkotikabruket starka känslor av att inte tillhöra den narkomana världen. Här kan vi åter använda Layders (1997) diskussion kring självbedrägeriet som ett argument för att det existerar ett kärnlag och ett antal satellitlag. Handlingarna i narkotikamiljön ges inte innebörder av att vara en del av individens autentiska jag. Till slut får de mycket svårt att hålla den narkomana rollen ifrån sig eftersom narkotikabruket blir alltmer dominerande. Detta kan dock ta många år. Schematiskt kan karriären åskådliggöras enligt figur 2.

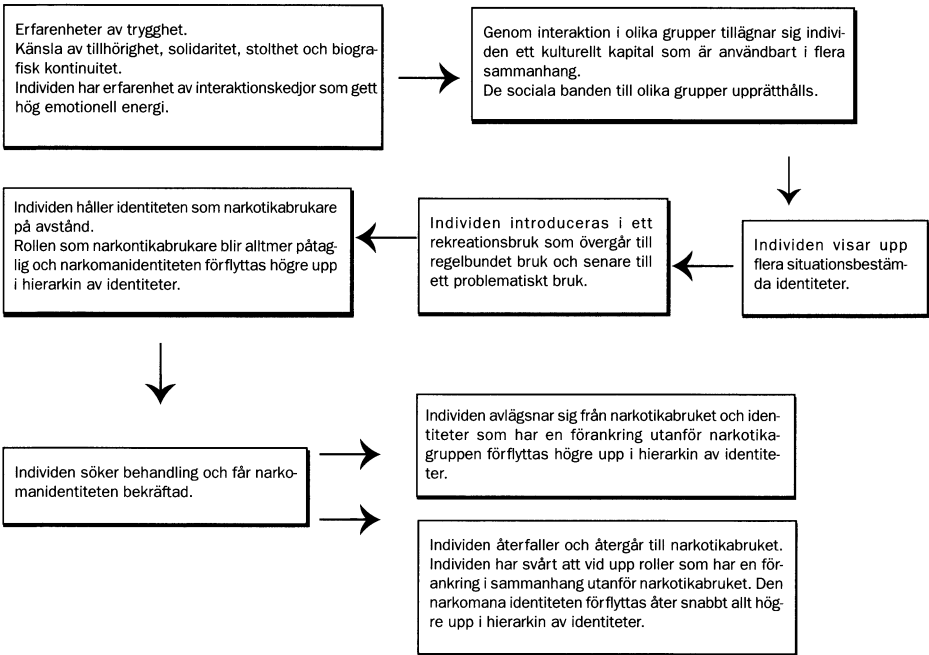
Det finns individer som inte söker sig till narkotikamiljöerna i syfte att söka trygghet och bekräftelse eller för att reducera erfarenheter av negativa känslor. De söker sig inte till miljöer, där det förekommer narkotika i syfte att dra sig undan erfarenheterna av skamkänslor. Narkotikabruket är i början ett spänningsmoment i livet och en del av en social samvaro som förstås också är en del i ett identitetsskapande projekt.

De finns således personer som kan använda narkotika under många år och samtidigt sköta arbete, bostad och relationer till familjen. De har tillägnat sig ett kulturellt kapital som varit gångbart i flera grupper. De har under sin uppväxt och i arbetet fått bekräftelse på att de duger. Deras identiteter och kulturella kapital är en produkt av såväl trygga uppväxtförhållanden som erfarenheter av yrkeslivet. De har en förmåga att upprätthålla de sociala banden till personer och grupper i konventionella sammanhang. Under flera år har de erfarit positiva rollövertagande känslor som medfört stolthet. Stoltheten har bland annat kunnat bibehållas genom att de har familj och sköter arbete och bostad.

Det självreflexiva avståndstagandet, att inte se sig själva som utslagna narkomaner, kunde de upprätthålla genom att leva upp till de kollektiva förväntningar som existerade i samhället omkring dem. Genom detta kunde också stoltheten i den egna biografien bibehållas. Det var under många år möjligt att röra sig mellan en grupp narkotikabrukare och gruppen icke brukare, eftersom personerna i de båda grupperna hade samma sociala situation som de själva. De hade arbete, bostad och familj. De uppvisade en bred rolluppsättning och upplevde inte rollstress. De kunde distansera sig från den icke önskvärda rollen och behålla sociala band till konventionella grupper och sammanhang.

Det är svårt att hävda att de individer som under många år använt narkotika regelbundet samtidigt som de haft arbete, sociala relationer utanför narkotikagruppen, och som involverats alltmer i narkotikabruk, endast uppstår en narkomanidentitet. Narkomanidentiteten har under många år inte varit framträdande. Även

Figur 2. De integrerade som söker behandling

om de övergått till ett regelbundet bruk har de haft förmågan att förskjuta identiteten som narkoman till en lägre nivå i hierarkin. Man kan, som Charon (1995) uttrycker det, finna att personerna uppvisar en hierarki av roller och identiteter, där rollen som narkotikabrukare under lång tid befinner sig långt ned i hierarkin. I slutet av processen, när de övergår till ett problematiskt bruk och involveras i kriminalitet, förflyttas dock identiteten som narkoman allt högre upp i hierarkin. Det sker således en förflyttning mellan identiteterna utanför den narkomana världen och identiteterna innanför.

Avslutning

Det finns ingen enkel och entydig förklaring till varför individer provar narkotika, varför de fortsätter, eller varför de slutar. Tvärtom är det en mycket komplicerad process, där bland annat individuella, situationella, sociala och kulturella faktorer samvarierar. Min ambition med föreliggande artikel har inte varit att försöka bidra med en enkel förklaring till fenomenet narkotikabruk, utan att utöka kunskapsfältet inom forskningsområdet.

Jag har i uppsatsen diskuterat individers karriärer i ett narkotikabruk med fokus på deras erfarenheter av otrygghet, trygghet, skuld- och skamkänslor samt med hjälp av begreppen sociala band, ritualer och kulturellt kapital. De känslomässiga innebörder som individer tillskriver olika händelser, möten och aktiviteter har, menar jag, en avgörande betydelse för hur den fortsatta livskarriären gestaltar sig. Mitt bidrag har varit att argumentera för att sociologiska och socialpsykologiska begrepp som kan hänföras till emotionernas sociologi, kan ha en stark förklaringskraft när det gäller att förklara olika narkotikakarriärer. ■

Noter

¹ Artikeln bygger på min doktorsavhandling. Lindberg, O. (1998) *Emotioner sociala band och ritualer*. En kvalitativ analys av narkotikakarriärer. Institutionen för socialt arbete: Göteborgs Universitet.

² Begreppen narkotikabruk och missbruk är inte oproblematiske. Jag har valt att överge begreppet missbruk för begrepp som möjliggör en differentiering av fenomenet. Begreppen är experimentellt narkotikabruk, rekreationellt narkotikabruk, regelbundet narkotikabruk och problematiskt narkotikabruk. För en mer detaljerad diskussion kring begreppen, se Lindberg (1998).

³ För en mer omfattande beskrivning av begreppet karriär se Shaw (1931), Hughes (1937), Hall (1948), Becker (1973), Stebbins (1970), Nygren (1978), Luckenbill & Best (1981), Abrams (1982), Eriksson (1987), Barley (1993), Layder (1993,1997).

⁴ Collins (1986:999) påpekar i detta sammanhang i en fotnot att Pierre Bourdieu (1977) föreslår ett liknande begrepp; kulturellt kapital. Collins menar att Bourdieus begrepp mer refererar till den kultur som formats och legitimerats av den dominerande klassen i ett samhälle. Möjligtvis har Collins tolkat Bourdieus begrepp något snävt, eftersom Bourdieu även använder begreppet kulturellt kapital i den mening som Collins använder begreppet. Se Broady (1990:172) samt Bourdieu (1998:16).

⁵ För en mer ingående beskrivning av dataprogrammet NUD*IST (Non - numerical Unstructured Data* Indexing Searching Theory - building) se Bruhn & Lindberg (1996).

⁶ För en mer ingående diskussion kring dessa metodfrågor se Lindberg (1998).

⁷ I Sverige har vi en tradition inom behandlingsarbetet med narkotikabrukare som innebär att total avhållsamhet är identisk med en lyckad behandling. Möjligtvis måste vi börja att även se mindre förändringar som en framgång. Detta innebär förstås att resultaten skulle mätas på ett helt annat sätt.

Referenser

Abrams, P. (1982) *Historical Sociology*. West Crompton House Somerset: Open Books Publishing Ltd.

Andersson, B. (1991) *Att förstå drogmissbruk. Praktiken, situationen, processen*. Lund : Studentlitteratur.

Andersson, C. (1993) *The Children of Maria. Adolescent Substance Abusers, their Families and Schooling*. Stockholm : Almqvist & Wiksell International.

Barley, S. R. (1993) "Careers, Identities and Institutions: The Legacy of the Chicago School of Sociology ", s 41–66, i Arthur, M., Hall, D.T. & Lawrence, B. S.(eds) *Handbook of Career Theory*. Cambridge: Cambridge University Press

Becker, H. (1973) *Outsiders*. New York: The Free Press.

Bergström, H. (1996) *Missbruk människor och relationer. Behandling genom professionella och privata nätverk*. Lund: Studentlitteratur.

Bourdieu, P. & Passeron, J. C. (1977) *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bourdieu, P. (1998) *Om Televisionen*. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposium.

Broady, D. (1990) *Sociologi och epistemologi. Om Pierre Bourdieus författarskap och den historiska epistemologin*. Stockholm: HLS Förlag.

Bruhn, A. & Lindberg, O. (1996) "Kvalitativ metod och datateknologi", s 122–144 i Starrin, B. & Svensson, P. G. (red) *Kvalitativa studier i teori och praktik*. Lund: Studentlitteratur.

CAN Rapport 1992:28. Det tunga narkotikamissbrukets omfattning i Sverige 1992. Stockholm: Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning (CAN).

Charon, J. M. (1995) *Symbolic Interactionism. An Introduction, an Interpretation, an Integration*. Englewood Cliffs N.J.: Prentice Hall.

Collins. R. (1988) *Three Sociological Traditions*. Oxford: Oxford University Press.

Danemark, B., Ekström, M., Jacobsen, L. & Karlsson, J. C. (1997) *Att förklara samhället*. Lund: Studentlitteratur.

Ehn, B. (1992) "Livet som intervjukonstruktion", s 199–221, i Tigerstedt, C., Roos, J. P. & Villko, A. red.: *Självbiografi Kultur Liv. Levnadshistoriska studier inom human- och samhällsvetenskap*. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposium.

Ekström, M. (1994) *Elderly People's Experiences of Housing Renewal and Forced Relocation: Social Theories and Contextual Analysis in Explanations of Emotional Experiences*. *Housing Studies*, 9 (3): 369-391.

Eriksson, I. (1987) *Narkotikakarriärer och behandling*. Stockholm: Liber.

Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.

Glaser, B. G. & Strauss, A. L. (1967) *The Discovery of Grounded Theory. Strategies for Qualitative Research*. New York: Aldine Publishing Company.

Gomberg, E. S. L. (1987) *Shame and Guilt Issues Among Women Alcoholics*. *Alcohol Treatment Quarterly*, 4(2): 139–155.

Hall, O. (1948) *The Stages of a Medical Career*. *The American Journal of Sociology*, 53(5) 327–336.

Harding, W. H. & Zinberg, N. E. (1977) "The Effectiveness of the Subculture in Developing Rituals and Social Sanctions for Controlled Drug Use", s 111–133, i Du Toit, B. M., (ed). *Drugs Rituals and Altered States of Consciousness*. Rotterdam: A.A. Balkema.

Heitun, O. G. (1985) *The Course of Drug Dependence Related to a Theory of Guilt Awareness and Guilt Feeling*. *Journal of Drug Issues*, 15(3): 357–366.

Hughes, E. C. (1937) *Institutional Office and The Person*. *The American Journal of Sociology*, 43 :404–413.

Laing, R. D. (1965) *The Divided Self*. Harmondsworth: Penguin.

Laing, R. D. (1976) *Det kluvna jaget*. Stockholm: Al-

dus.

Layder, D. (1993) *New Strategies in Social Research*. Cambridge: Polity Press.

Layder, D. (1997) *Modern Social Theory. Key Debates and New Directions*. London: UCL Press .

Lindberg, O. (1998) *Emotioner, sociala band och ritualer. En kvalitativ analys av narkotikakarriärer*. Institutionen för socialt arbete: Göteborgs universitet.

Luckenbill, D. F. & Best, J. (1981) Careers in Deviance and Respectability. The Analogy's Limitations. *Social Problems*, 29 (2): 197–206.

Lynd, H. M. (1958) *Shame and the Search for Identity*. London: Routledge.

Meriam, S.B. (1994) *Fallstudien som forskningsmetod*. Studentlitteratur:Lund

Nordengren, T. & Tunving, I. (1997) *Droger A-Ö*. Stockholm: Natur och Kultur.

Nygren, P. (1978). *Varför blir man knarkare?* Stockholm: Prisma.

Pettersson, U. (1996) Tvång eller frivillighet i socialtjänstens missbrukarvård. *Social Forskning*, 11(1–2): 19–21. Stockholm: Socialvetenskapliga forskningsrådet.

Potter-Efron, R. T. & Efron, D. E. (1993) Three Models of Shame and Their Relations to the Addictive Process. *Alcoholism Treatment Quarterly*, 10 (1–2): 23–48.

Ramström, J. (1983) *Narkomani. Orsaker och behandling*. Stockholm: Tiden/Folksam.

Retzinger, S. M. (1991) *Violent Emotions. Shame and Rage in Marital Quarrels*. London : Sage Publications.

Sarnecki, J. (1985) Sprutnarkomaner bland "vuxna Stockholmspojkar". *Brå Apropå*, 11(5):4–10.

Scheff, T. J. (1997) *Emotions, the Social Bonds and Human Reality*. Cambridge: Cambridge University Press .

Shaw, C. R. (1931) *The Natural History Of a Delinquent Career*. Philadelphia: Albert Saifer Publisher.

Stebbins, R. A. (1970) Career, The Subjective Approach. *The Sociological Quarterly*, 11: 32–49.

Strauss, A.L. (1987) *Qualitative Analysis for Social Scientists*. Cambridge: Cambridge University Press.

Svensson, B. (1996) *Pundare, jonkare och andra - med narkotikan som följeslagare*. Stockholm : Carlssons.

Zinberg, E. (1984) *Drug, Set and Setting: The Basis for Controlled Intoxicant Use*. New Haven, Conn.: Yale University Press.

Öberg, P. (1997) *Livet som berättelse. Om biografi och åldrandet*. Uppsala Universitet: Samhällsvetenskapliga fakulteten.

Tannenbaum, F. (1938) *Crime and the Community*. Boston: Ginn and Company

ABSTRACT

Emotioner och identitetsutveckling. En analys av narkotikakarriärer

ODD LINDBERG

The aim of this article is to analyse individual careers towards, during and out of drug use, drawing on the sensitizing concepts of subjective and objective career as analytical tools. Two significant groups can be found, the marginalised and the integrated. The marginalised have experienced insecure relations with their parents. Their experiences of critical incidents have brought about feelings of a lack of continuity in their own narrative. These violations affect the individual's self conception. Their interpretation of the incidents causes feelings of shame and not belonging. In interaction with others they feel that they lack the cultural capital that is needed, which often increases the feeling of shame. These emotions are also a threat to the individual's social bonds in more conventional settings. In order to reduce these negative emotions they have to leave settings where those emotions appear. They have to find other settings where new social bonds can be built. The individuals in the second group, the integrated, do not use drugs because their own identity is constantly in question. They have not experienced feelings of shame and there are not any threats to their social bonds to conventional groups. Their drug habit is also often integrated with other more conventional activities. The individuals in this group have also acquired a cultural capital from previous interactional chains, such as the family and education, that is adequate in conventional contexts. They have a competence to display roles in other contexts outside the drug setting.

Call for Papers. New from Routledge in 1999

European Societies

The official journal of the European Sociological Association

Managing Editor: Gabriella Lazaridis, University of Dundee, Dundee, Scotland, UK.
Email: g.lazaridis@dundee.ac.uk

Editor (articles) Jutta Allmendinger, Ludwig-Maximilians-Universitat, Munich, Germany
allmen@lrz.uni-muenchen.de

Developed by the European Sociological Association as an international platform for the sociological discourse on European developments, ES will publish research on Europe rather than research by Europeans. The journal will cover social theory and analysis on three levels: the European level itself, comparative research on Europe, and Europe in international perspective. Concentrating on the present, ES articles will examine themes reflecting recent and significant changes in Europe from a cross-disciplinary view point. The journal will be essential reading for all sociologists, economists, political scientists and social policy analysts wishing to keep abreast of the very latest debates.

Introductory Discount Rate: Save 25%

Subscribe today and qualify for a substantial 25% discount on the usual one year individual rate. You will receive three issues for just £37/US\$60.

Usual Subscription rates: Institutions: £120/US\$200, Individuals: £50/US\$80

Publication details: ISSN 1461-6696: 3 issues per volume 1999 (Vol. 1)

Call for Papers: Manuscripts should be sent to: Dr Gabriella Lazaridis, European Societies, Department of Political Science and Social Policy, University of Dundee, Dundee, DD1 4HN, United Kingdom.

Tel: 00 44 1382 344 205 Fax: 00 44 1382 344 675 Email: g.lazaridis@dundee.ac.uk

Send orders to:

Routledge, Journal Subscriptions, PO Box 362, Abingdon, Oxfordshire OX14 3WB.

Tel: +44 (0) 1235 401 060 Fax: +44 (0) 1235 401 075 Email Address: routledge@carfax.co.uk

US/Canadian Customers: Routledge Journals, 29 West 35th Street, New York, NY 10001-2299, USA.

Tel: (212) 216-7800 Ext 7822 Fax: (212) 564 7854 Email: journals@routledge-ny.com

RECENSION

Agneta Franssén: Omsorg i tanke och handling. En studie av kvinnors arbete i vården. Lund Studies in Social Welfare XVI. Lund: Arkiv förlag, 1997.

Egentligen låter titeln på denna avhandling både lite tråkigare och lite tjugigare än vad den är. Det handlar visserligen om omsorg men framförallt i tanke; när det gäller handlandet är det lite si och så med omsorgen. Från början var det fråga om en studie av kvinnors arbetsvillkor och handlingsutrymme i vårdarbete rent allmänt, men efter hand kom ”diskrepansen mellan kvinnornas tankar och faktiska handlande” att bli det centrala temat.

Empriskt bygger avhandlingen på fallstudier av två olika vårdavdelningar: dels en sjukhemsavdelning vid ett lokalt sjukhem och dels en medicinavdelning vid ett länsdelssjukhus. Bägge fallstudierna inleddes med en deltagande observation som följdes av intervjuer med sammanlagt 34 kvinnor i olika befattningar (vårdbiträden, undersköterskor och sjuksköterskor). Varje kvinna intervjuades vid två tillfällen. Den deltagande observationen omfattade omkring 5 veckor på varje vårdavdelning.

Agneta Franssén för en lång och intressant diskussion omkring förutsättningar för deltagande observation och tar upp många viktiga frågor om förhållandet mellan deltagande och dokumentation, forskarrollen etc. Detta är en ovanligt detaljerad och genomtänkt redogörelse för hur en deltagande observation kan fungera i Sverige idag. Och det är helt klart att den deltagande observationen varit av avgörande betydelse för diskussionen i avhandlingen. Avhandlingens frågeställning är helt och hållet ett resultat av skillnaden mellan de resultat som Franssén noterade under de deltagande observationerna och vad som framkom vid intervjuerna, vilket också påpekas i avhandlingens metoddiskussion. ”Centralt i mina iakttagelser var att kvinnorna i det faktiska handlandet drog sig undan kontakten med patienterna till förmån för instrumentellt orienterade arbetsuppgifter och kontakterna med varandra. I samtalen framgick emellertid att deras tankar och värderingar var fyllda med omsorg om patienten. De efterföljande intervjuerna stärkte intrycket att kvinnorna var patientorienterade”. Franssén noterar sammanfattningsvis att personalen tycks prata mycket mer om än med patienterna.

Agneta Fransséns beskrivning av sina resultat från de deltagande observationerna är detaljerade och nyanserade. Hon är ytterst medveten om att hennes resultat kan uppfattas som en kritik av personalen. Men hon lyckas göra sin beskrivning trovär-

dig. Hon poängterar upprepade gånger att personalen är vänligt inställd till patienterna och att de ofta tänker på deras bästa. Ändå tycks de i sitt dagliga arbete undvika att konfronteras med patienterna och dra sig undan alltför direkta kontakter. Personalen orienterar sig mot och prioriterar synliga och rutiniserade arbetsuppgifter och tyr sig till varandra. Hennes bedömning är att det faktiskt skulle finnas ett betydligt större utrymme till direkta personliga kontakter, men att dessa tillfällen inte tas till vara. Och detta beteende återfanns på båda avdelningarna. Kontrasten var stor mot det som kom fram i intervjuerna. I stort sett alla intervjuade menade att det viktigaste i arbetet var att skapa närhet till patienterna, att lyssna på dem och visa dem omtanke. Däremot ansågs olika rutinuppgifter som mindre väsentliga.

I stort sett tycker jag att Franssén har lyckats göra denna beskrivning av situationen och problemställningen trovärdig. Det var nog så här. Även om beskrivningen från medicinavdelningen enligt min mening är mindre övertygande tycks den övergripande bilden vara rimlig. Man kan i och för sig också fråga sig om situationen har förändrats under senare år med nedskärningar i personal. Undersökningen gjordes alldeles i början av nittiotalet.

Utifrån den beskrivna problemställningen, det vill säga upptäckten av diskrepansen mellan tanke och handling, ställer sig Agneta Franssén två uppgifter: dels vill hon försöka förklara hur det kan vara på detta vis och dels försöker hon relatera detta sakernas tillstånd till den övergripande diskussionen om omsorgsrationalitet. Enligt min mening lyckas hon mycket bra med den första uppgiften men mindre väl med den andra. Jag ska diskutera detta i tur och ordning. Som helhet tycker jag dock att det är en fascinerande och spännande avhandling som bjuder på åtskilliga överraskningar.

Förklaringen till bristen på omsorgsorienterat handlande försöker Agneta Franssén finna i huvudsakligen tre förhållanden: den kollegiala orienteringen, kompetens- och maktskillnader mellan olika personalgrupper samt i familjeorienteringen.

Grupparbetet skapar ett beroende inom gruppen. Franssén menar att det fanns ett starkt grupptryck som ledde till prioriteringar av rutiniserade arbetsuppgifter, som kanske delvis hade att göra med behovet av att kontrollera vad de andra i gruppen gjorde. I grupparbetet hade det utbildats ett normsystem, som gav lite utrymme för individuella initiativ när det gällde kontakter med patienterna. Detta förstärktes av samordningskraven mellan olika arbetsgrupper när det till exempel gällde vem som skulle städa var etc. Det fanns en rädsla för hur arbetskamraterna skulle reagera som kunde leda till handlingar som stred mot patienternas önsningar. ”Av rädsla för att bli uppfattad som osolidarisk inom den egna gruppen vågade kvinnorna inte tillbringa någon längre stund tillsammans med en patient utan

att samtidigt vara sysselsatt med specifika och synliga uppgifter”.

Agneta Franssén för också en intressant diskussion om hur professionaliseringssträvanden bland sjuksköterskor och skillnader i makt och status mellan olika personalgrupper på de två studerade vårdavdelningarna leder till att det praktiska omsorgsarbetet kommer i skymundan. Det administrativa arbetet prioriteras av alla som har möjlighet till det, vilket leder till en distansering från patienterna. I denna analys finns dock ett frågetecken i relation till hela den övergripande frågeställningen. I Fransséns analys finns en antydning om att det administrativa arbetet med nödvändighet är överflödigt och skulle kunna undvaras eller åtminstone minskas. Men detta har hon inte undersökt och det skulle hon knappast heller kunnat göra med hjälp av den deltagande observationen. Och denna möjliga bias finns också i själva betoningen av problemet med den bristande omsorgen. Vad är viktigast: att patienterna blir snabbt friska och kommer ut från sjukhuset eller att de får mycket omtanke och medkänsla medan de är på sjukhuset? Denna snedvridning i problemställningen tror jag man kan härleda från ett i avhandlingen underliggande perspektiv av omsorgsrationalitet, som författaren aldrig riktigt klargör.

Det tredje förhållande som ses som ett hinder för omsorg i handling är familjeorienteringen. Detta är mindre överraskande, men analyseras även på ett intressant sätt genom resultat från intervjuerna. Familjeorienteringen sätter gränser både för det personliga engagemanget och den fysiska orken i yrkeslivet. Franssén analyserar också hur såväl heltids- som deltidsarbete på olika sätt hindrar ett personligt engagemang.

I avhandlingens inledning sägs att ett delsyfte har varit att begreppsligt och teoretiskt bidra till diskussionen om omsorgsrationalitet. Tanken om omsorgsrationaliteten finns som en bakgrund till diskussionen i hela framställningen. Själva problemformuleringen hade inte varit möjlig utan en underförstådd hänvisning till denna tanke. Samtidigt pekar mycket i analysen på stora svårigheter med postulerandet av en omsorgsrationalitet. Skulle den till exempel, som var fallet tidigare, förutsätta att vårddyrket var ett kall som främst utövades av ensamstående kvinnor utan barn? Agneta Franssén tar upp den teoretiska diskussionen om omsorgsrationalitet på ett flertal ställen i avhandlingen, men hon tar inte något samlat grepp och hennes inställning tycks märkligt ambivalent. Ibland får teorin om omsorgsrationalitet ett visst stöd i det att hon betonar hur den teknisk-ekonomiska och vetenskapliga rationaliteten tagit överhanden på omsorgsrationalitetens bekostnad i en separation mellan planering och utförande av arbetet. På andra ställen är hon mer kritisk till begreppet omsorgsrationalitet och dess användning och hon för i några sammanhang fram begreppet löntagarrationalitet. Personligen skulle jag ha önskat att Agneta Franssén hade gjort denna diskussion tydligare och verkligen försökt utvär-

dera användbarheten av ett begrepp som omsrogsrationalitet och vad det skulle innebära i ett praktiskt arbete. Detta ska dock inte tas som en stark kritik av avhandlingen, utan som en antydning om vad som kan utvecklas vidare. I det stora hela har jag haft stort utbyte av att läsa Agneta Franssens välskrivna och spännande avhandling. Och framförallt analyserna av de inomorganisatoriska hindren för att prata med patienterna och inte bara om dem har jag funnit synnerligen intressanta och väl utförda.

GÖRAN AHRNE
Fakultetsopponent
Sociologiska institutionen
Stockholms universitet

RECENSION

Peter Sohlberg: Mål och mening i samhället. Om funktionalistiska program inom samhällsvetenskapen. Sociologiska institutionen, Uppsala universitet, 1997.

Jag började skriva den här avhandlingen om ”mål och mening” en gång på grund av en fascination inför frågan om vad det kan innebära att förstå samhället. Detta samhälle som på en och samma gång kan verka så självklart och så mystiskt.

Med ovanstående rader inleder Peter Sohlberg sin doktorsavhandling *Mål och mening i samhället. Om funktionalistiska program inom samhällsvetenskapen*, vilken har som övergripande syfte att ”... behandla frågan om funktionell analys som en metodologi inom samhällsvetenskap.” (s 11) genom att beskriva några funktionalistiska forskningsprogram och diskutera dess förutsättningar, problem och förtjänster.

Det handlar således vare sig om att diskutera den funktionalistiska skolbildningen i dess helhet, skriva dess idéhistoria, ta ställning till funktionalismen som ontologi eller ställa den i relation till andra skolbildningar. Dessa frågor tangeras naturligtvis av syftet och behandlas därmed med nödvändighet i avhandlingen, men i den mån det sker utgör de mer ett medel för att förstå funktionalismens metodologiska implikationer och eventuella användbarhet än ett mål i sig.

Vad är det då som gör funktionalistisk metodik så intressant att den är värd ämnet för en akademisk avhandling? Har funktionalismen någonting att säga oss idag och kan den användas till något?

Väl medveten om att funktionalismen sedan 1960-talet företrädesvis existerat som objekt för kritik, och att diskussionen kring den och dess metodologi knappast lett till några landvinningar sedan Mertons glansdagar, har Sohlberg gett sig i kast med att ta reda på om funktionalismen trots all kritik kan bidra till samhällsförståelse och forskningsmetodik. Det har han gjort genom ett arbetssätt han själv misstänker att få, i synnerhet kritikerna, har använt sig av: Han har gått tillbaka till källorna för att se vad de som omnämns som funktionalister egentligen skrev. Och resultatet? Ja, det blev, för att använda Sohlbergs eget ord, ”frapperande”.

I ett första kapitel, *Den designade världen: om den uteblivna revolutionen i samhällsvetenskapen*, ges läsaren en kort och övergripande bakgrund till den funktionalistiska traditionen, dess relevans för modern samhällsvetenskap diskuteras och traditionen sätts in i ett vetenskapshistoriskt sammanhang. Sohlberg argumenterar

för att den revolution som den moderna vetenskapssynen förde med sig inom naturvetenskapen, vilken gjorde att det teleologiska perspektivet förkastades för det mekaniska, aldrig riktigt ägt rum inom samhällsvetenskapen. I den senare har det alltid funnits ett starkt motstånd mot att ge upp tanken om den ”designade och meningsfulla” världen. Genom Newton fick fysiken sin mekanik, genom Darwin fick biologin sin, men inom samhällsvetenskapen har det inte formulerats någon analog mekanism som haft motsvarande genombrott, och som kunnat ge legitimitet i förhållande till ett modernt kausalt perspektiv. Detta har, om man får tro Sohlberg, gjort att kontinuiteten med den äldre teleologiska traditionen därför är starkare inom samhällsvetenskapen än inom naturvetenskapen.

I det efterföljande kapitlet, *Funktionalistisk praktik och funktionalistisk skolbildning*, beskrivs den funktionalistiska skolbildningen som den används och framställs i modern sociologisk teoritradition, och via detta avgränsas funktionalismen som skolbildning. Det senare är enligt Sohlberg lättare sagt än gjort, och hans diskussion mynnar ut i två mot varandra stående tolkningar av funktionalismen:

Den ena tolkningen, som kritikerna vanligen står för, är att det handlar om en ontologisk riktning: om ett postulerande av samhällsordningen och alla sociala fenomenens positiva innehåll och bidrag till systemets upprätthållande. Detta är ett uppenbart teleologiskt antagande i den mån det inte ges rimliga beskrivningar av hur detta sker i samhället. Den andra, vidare tolkningen ... är att funktionalismen primärt handlar om en holistisk analysform och inte är ett ontologiskt antagande om alltings sammanhang. Det finns således skäl att i möjligaste mån göra åtskillnad mellan ontologiska och metodologiska antaganden i de funktionalistiska programmen. (46 f)

Han menar vidare att resonemang med funktionalistisk touch är betydligt vanligare i samhällsteorin än vad man kan tro. Han belägger detta med exempel hämtade från verk av Bourdieu, Gouldner, Foucault och Levi-Strauss, och avslutar kapitlet med en kort genomgång av den kritik funktionalistiskt färgade teser har fått utstå genom åren.

Därefter övergår Sohlberg till det tredje kapitlet, vilket kort och gott fått rubriken *Funktionalistiska programskrifter: En avgränsning*. Med programskrifter avses explicita

... systematiska metodologiska program som formulerats av antropologer och sociologer med en uttalad avsikt att tydliggöra funktionell analys som en empirisk forskningsinriktning. (s 55)

De krav han ställer på dessa är att de skall inkludera ontologiska antaganden om den sociala världen (1), teoretiska perspektiv med en begreppsapparat (2) och metodologiska principer om hur forskning skall bedrivas (3).

Därefter väljs Bronislaw Malinowski, A.R. Radcliffe-Brown, Marion Levy och Robert K. Merton ut för programdiskussionen, och det med hänvisning till att de-

ras arbeten har en stark fältarbetsanknytning och utgör de mest systematiska som formulerats inom traditionen. Här hade jag gärna sett att Sohlberg behandlat frågan: "Finns det några andra teoretiker som skulle ha kunnat komma i fråga, men har valts bort?". Detta sker tyvärr inte, så när som på en diskussion kring varför Talcott Parsons inte behandlas. Sohlberg menar att skälen till Parsons frånvaro är två: Dels uppfyller han inte urvalskriterierna eftersom han inte utarbetat några metodologiska principer, dels har han dominerat den funktionalistiska skolbildningen, och i synnerhet synen på denna, så kraftigt att andra tänkare i denna tradition har kommit i skymundan och negligerats. Sohlberg vill nu framhäva dessa, vilket utgör ett av skälen till att han i de fyra påföljande kapitlen har valt att göra en mycket utförlig redogörelse av de utvalda tänkarnas funktionalistiska teorier. Han vill så att säga "visa upp" dessa program för en sociologisk publik som inte ägnat dem den uppmärksamhet de möjligen förtjänar – något han också lyckas bra med.

Huvudskälet till den omfattande redogörelsen är dock att Sohlberg inte säger sig acceptera den fragmentering han menar har kännetecknat diskussionerna kring den funktionalistiska traditionen. Han menar att "... programmen är tänkta som helheter och jag försöker också visa *hur* de kan tolkas som sådana helheter." (s 13). Detta sker genom att han redogör för Malinowskis, Radcliff-Browns, Levys och Mertons forskningsprogram med avseende på de tre urvalskriterier som ovan nämnts, och med ett fokus på programspecifika analysbegrepp såsom funktion och dysfunktion, struktur och system, kultur och rekvisit. Denna del av avhandlingen sträcker sig över hundratalet sidor och är minst sagt detaljerat och grundligt genomförd.

Efter programredogörelserna för Sohlberg i ett åttonde och avslutande kapitel, *Det mållösa samhället*, en diskussion baserad på de föregående kapitlen. Kapitlet inleds med att Sohlberg konstaterar följande:

Funktionalismen som sociologisk skolbildning är långt mer vag och vankelmodig än vad kritiken ger sken av. [...] Den funktionella analysen ses som en aspekt av samhällsanalysen som är nödvändig men som också måste kompletteras med en strukturell och institutionell beskrivning (s 231).

Han vill därmed redan från början göra klart för läsaren att han är kritisk till hur funktionalismen har behandlats, samtidigt som han vill betona den styrka han tycker sig kunna se i den funktionalistiska metodens *systematik* och att skolbildningen, i den mån man nu kan tala om en sådan, på ett ovanligt givande sätt har bidragit till begreppsliggörandet och förståelse av *kontexten* inom de samhällsvetenskapliga disciplinerna. Detta värderar han själv som sina viktigaste slutsatser och skriver följande:

Den antropologiska och sociologiska funktionalismen är framförallt kritisk mot en fragmenterad och sammanhangslös samhällsuppfattning [s 233]. Något som framgått med stor tydlighet vid genomgången av de funktionalistiska programmen är att de är utpräglat kontextuella. Att analysera är inte frågan om att bryta ned i sina beståndsdelar utan att sätta in ett teoretiskt sammanhang. Funktionerna konstrueras alltid i förhållande till ett bestämt systemsammanhang ... (s 248)

Han går därefter till angrepp – om en så behärskad och empiriskt underbyggd framställning som Sohlbergs ska benämnas med detta ord – mot några av de teser funktionalismen har fått klä skott för. Det handlar om att funktionalismen skulle hävda att det finns någon form av mekanism som per automatik upprätthåller social jämvikt (vilket det enligt Sohlberg inte finns stöd för i källorna), att den i grunden är normativ (vilket Sohlberg förnekar och menar att kritikerna har förväxlat det *ordnade* samhället med det *goda*) och att funktionella resonemang inte kan användas för att förklara social förändring. Kring det sistnämnda förs en i mitt tycke mycket givande diskussion där Sohlberg nyktert konstaterar att funktionalister förvisso har haft en tämligen ensidig inriktning mot ordningsskapande funktioner, men att det finns ett

... ofruktbart motsatsställande mellan social ordning och social förändring. Det finns inget som säger att principen, mekanismen eller teorin för social förändring skall se annorlunda ut än principen, mekanismen eller teorin för social stabilitet. [Och som] ... Radcliffe-Brown och Merton påpekar är det ofta ett bristande uppfyllande av villkoren för social stabilitet som leder till förändring (s 267).

Eftersom Sohlberg ägnar frågor som dessa ganska stort utrymme hade jag önskat mig fler (explicita) referenser till ”feltolkningar”, men i övrigt är det svårt att finna några problem i det Sohlberg skriver. Hans avhandling är i mitt tycke, såväl vad gäller redogörelserna som de slutsatser han drar, mycket rimlig och trovärdig. Detta beror självfallet på att han genom sin grundliga genomgång av de ovan nämnda tänkarnas forskningsprogram har omfattande empiriska belägg för vad han skriver, men även för att han rakt igenom avhandlingen intar en mycket kritisk och ifrågasättande hållning. För funktionalismen *har* många brister som kritiker gör rätt i att angripa, men Sohlberg menar och visar tydligt att detta har skett på ett sätt som har skapat en skev bild av traditionen. Detta är en av avhandlingens starkare sidor, varför det finns skäl att hoppas att Sohlbergs avhandling blir läst och därigenom kan bidra till att avliva felaktiga föreställningar om funktionalister och funktionella resonemang.

På sin något tungrodda akademiska prosa förmår Sohlberg också plocka fram och visa upp de förtjänster som gör funktionsanalyser av ovanstående snitt *användbara* för sociologisk forskning och teoribildning, även om jag skulle önskat att denna del fått en avsevärt större plats i avhandlingen. De brister jag tycker mig kunna

finna kan huvudsakligen återföras på att den beskrivande delen tar för stor plats i förhållande till den analytiska, och att den senare i allt för hög grad handlar om vad som *varit*, istället för att undersöka vad vi kan ha för principiell och *konkret* nytta av funktionell metodik i *sam- och framtiden*. Det är inte utan att man under läsningens gång då och då frågar sig dels vad det är Sohlberg egentligen *vill göra* med de forskningsprogram han tycks behärska så bra, dels på vilket sätt funktionsanalysen egentligen är intressant, det vill säga vad den har tillfört samhällsförståelsen och forskarnas verktygslåda som andra traditioner inte har gjort? Tillsammans med den närapå totala frånvaron av sammanfattningar gör detta dessutom att texten ställer höga krav på en läsare som vill ha ut *essensen* av den och använda den som verktyg i forskningen.

OSKAR ENGDAHL
Forskarstuderande,
Sociologiska institutionen
Göteborgs universitet

RECENSION

Mohammad Fazlhashemi & Stephen Fruitman (red): Medborgarskap – Reflektioner kring ett problematiskt europeiskt begrepp. Stockholm: SNS Förlag, 1997.

Boken *Medborgarskap – Reflektioner kring ett problematiskt europeiskt begrepp* är ytterligare ett bidrag i antologiform till den numera omfattande diskussionen om medborgarskap. Boken består av sju essäer och ger vid en första genomläsning ett splittrat intryck. Man får som läsare bland annat ta del av diskussioner om medborgarskapsbegreppets idéhistoria från antiken och fram till den franska revolutionen, iranska intellektuellas syn på den iranska staten under sent 1800-tal och massmediernas utveckling under de senaste fem hundra åren m m. Boken är, som framgår, splittrad både vad gäller ämne och tidsepok. Men vid en närmare genomläsning och eftertanke uppträder en viss gemensam linje mellan merparten av de olika bidragen. De grupperar sig i förhållande till varandra och i förhållande till antologins titel, även om något bidrag faller utanför. Jag kommer i den följande recensionen att kort diskutera dessa teman och hur de skiljer sig åt. Jag avhåller mig därmed från att gå in på hur enskilda författare har resonerat eller argumenterat i sina respektive texter, istället kommer jag att ge en mer övergripande bild av boken och bokens innehåll. Jag avslutar recensionen med att lyfta fram vad jag anser vara det problematiska med ovan nämnda teman i förhållande till bokens ansats och titel.

Innan jag fortsätter recensionen vill jag ge ett par mer allmänna kommentarer om boken. För det första innehåller den intressanta disciplinära skillnader avseende sättet att angripa och resonera om sociala processer i allmänhet och medborgarskapsbegreppet i synnerhet. Ett tecken på detta är exempelvis hur de idéhistoriska bidragen till antologin tar sin utgångspunkt i enskilda personers levnadsbanor för att belysa större processer. Detta skiljer sig markant från det sociologiska angreppssättet som lyfter fram en historisk process för att se en nutida problematik. I dessa disciplinära skillnader finns kanske bakgrunden till recensentens kritiska kommentarer till enstaka bidrag. Som en andra allmän kommentar måste jag tyvärr anmärka på boken för att den ger ett delvis hafsigt intryck. Boken innehåller både stavfel och redigeringsfel. Jag saknar även en mer genomtänkt idé angående bokens syfte som presenteras för läsaren i ett inledande kapitel. Jag återkommer till denna kommentar senare.

Ett första tema

Den första essän, "Det västerländska medborgarskapets idéhistoria", är skriven av Michel Wlodarczyk och texten utgör en grund för resterande texter i och med sin idéhistoriska genomgång av medborgarskapsbegreppet. I sin essä redogör Wlodarczyk för medborgarskapets första former i de antika grekiska stadsstaterna. Dåtidsens medborgarskap var exkluderande till sin karaktär och bara ett fåtal samhällsgrupper kom i åtnjutande av medborgarskapets status. Kriteriet för medborgarskap var först och främst baserat på släktskap till någon av de ursprungliga familjerna i staden, men senare kom även förmögenhet att spela en viktig roll. Givetvis var det endast de fria männen som kunde bli medborgare, vilket uteslöt alla kvinnor och slavar. Det romerska riket ett antal hundra år senare bygger vidare på ett liknande system för medborgarskap som det grekiska. Släktskap och familjetillhörighet var fortfarande av oerhörd betydelse för den enskildes status i samhället, men till skillnad från grekerna utvecklade romarna ett differentierat medborgarskap med nya funktioner. Exempelvis löstes ofta interna konflikter inom det romerska riket med att medborgerliga rättigheter gavs till nya grupper för att blidka dem. Samma taktik användes även utåt för att integrera besegrade folkgrupper. De grupper som fick ett dylikt medborgarskap hade dock inte samma privilegier som de med ett fullt medborgarskap, avseende rösträtt, skatter och ämbetsmannauppgifter. Wlodarczyk menar att med dessa två system hade en grund lagts för medborgarskapet som skulle komma att bestå fram till den franska revolutionen, även om kristendomen, feodalismen och de medeltida stadsstaterna givetvis medförde vissa förändringar. När sedan den franska revolutionen inträffade blev den till en vattendelare i medborgarskapets idéhistoria, eftersom revolutionens idéer bröt starkt mot den tidigare synen på den enskildes rättigheter och skyldigheter gentemot överheten och vice versa. Med begrepp som frihet, jämlikhet och broderskap lades ett fundament för medborgerliga rättigheter och skyldigheter som existerar än idag. Medborgarskapet blev universellt och lagstadgat i en författning istället för 'småskaligt, kulturellt monolitiskt, hierarkiskt och diskriminerande...' (Wlodarczyk 1997:13, Wlodarczyk citerar här Riesenbergs 1992:xix).

I min läsning av boken bildar Wlodarczyks essä det första temat bland texterna, även om den är en enskild text. Wlodarczyks essä skiljer sig till viss del från resterande texter eftersom han intar ett allmänt idéhistoriskt grepp på diskussionen om medborgarskap. De andra författarna belyser mer en enskild aspekt av medborgarskapets problematik. Denna allmänna ansats tillsammans med att Wlodarczyk skriver en lättfattlig och intressant redogörelse för medborgarskapets uppkomst och dess innehåll, ger en bra start på boken. Ett av de viktigaste bidragen från Wlodarczyks essä är att han betonar samspelet mellan rättigheter och skyldigheter

som medborgarskapets kärna, vilket även är den gängse uppfattningen om medborgarskapets innebörd. Wlodarczyk poängterar att denna kärna skapades redan i den grekiska stadsstaten och att samma samspel mellan rättigheter och skyldigheter lever vidare i dagens moderna medborgarskap, om än i en något förändrad form. Detta är ett viktigt konstaterande då man ger sig in på resterande bidrag i antologin som behandlar mer moderna frågeställningar. Wlodarczyks essä och begreppsparet rättigheter/skyldigheter bildar därmed ett läsverktyg och en röd tråd för hela antologin.

Ett andra tema

I det andra temat återfinns en rad olika bidrag till antologin; "Förbundets folk – Judarna, medborgarskap och Europa" av Stephen Fruitman, "Muslimsk exil och den europeiska medborgarskapsdiskursen..." av Mohammad Fazlhashemi, "Postkolonialt medborgarskap..." av Olof Lönneborg och "De baltiska staterna – mellan nationalism och integration" av Olivier Danjoux. Alla dessa bidrag tar upp diskussionen om medborgarskap som ett problematiskt europeiskt begrepp med ett utifrån-perspektiv. Fruitman skriver om judarnas kamp och strategier för att överleva som en religiös grupp i förhållande till den omgivande icke-judiska kulturen. Han börjar sin historieskrivning när judarna blir ett utvalt folk av Gud och försätter sedan framåt i historien över rabbinernas stora makt och judarnas problematiska relation till europeiska maktherrar. Fazlhashemi diskuterar Irans väg mot ett mer modernt samhälle i ett sent 1800-tal och hur europeiska idéer om demokrati, medborgerliga fri- och rättigheter och rättssäkerhet fick en grund i Iran. Fazlhashemi tecknar två levnadsöden av två debattörer som var centrala figurer i denna process. De två personerna hade helt olika bakgrund och syfte med sin strävan efter medborgerliga rättigheter i Iran; Mirza Malkum Khân ville rent allmänt modernisera och europeisera Iran och Seyyed Jamal al-Dîn ville skapa ett islamskt förbund fritt från Europa. Det som förenade dem var åsikten att Iran måste få en mer liberal författning. Lönneborg lyfter fram ännu en kontinent och hur de europeiska idéerna fick betydelse vid formeringen av en modern stat. Det fall som Lönneborg diskuterar är Tanzania och partiet Tanganyika African Association. Lönneborg väljer liksom Fazlhashemi att teckna ett levnadsöde och en central person för att beskriva relationen mellan Europa och, i det här fallet, Tanzania. Lönneborg beskriver ingående hur Julius Neyer blev skolad i Europa med europeiska ideal och hur dessa kom att påverka Neyerets arbete med att skapa ett afrikanskt parti och en Tanzaniansk medborgarlag som byggde på alla människors lika värde oberoende rastillhörighet. Danjoux förflyttar diskussionen norrut och ett antal decennier framåt i tiden. Han tar upp de baltiska staterna och hur de under 1990-talet är ifärd med att skapa gränser och föreskrifter för sina respektive medborgarskap. Danjoux disku-

terar det problematiska arv som de baltiska staterna har i och med sitt förflutna som självstyrande stater under mellankrigstiden och den tidigare tillhörigheten till Sovjetunionen. Han tar även upp de medborgarlagar som staterna har skapat och hur de drar gränser mot olika minoriteter.

Det gemensamma hos de ovan refererade essäer är att de alla på ett eller annat vis behandlar kampen för medborgerliga fri- och rättigheter inom en framväxande modern nationalstat. I vissa fall förs kampen mot en tidigare kolonialmakt och i andra fall mot en förtryckande majoritet. Essäerna beskriver, i en mycket vid tolkning, hur europeiska ideal om frihet, likhet inför lagen, rättvisa etc. har förts ut utanför Europas gränser och bildat politiska modeller för nya stater. På ett sätt är det därför möjligt att läsa texterna i detta tema som att de tillsammans geografiskt ringar in Europas gränser. Österut formeras gränsen mot Baltikum, söderut mot Afrika och sydost mot Iran och till viss del Israel. Denna europeiska export av politiska ideal är definitivt en intressant aspekt av den europeiska historien. Än mer intressant är givetvis att den är lika aktuell idag i och med skapandet av de baltiska staternas medborgarlagar. Essäerna ger oss följaktligen ingående kunskap om nationalstatliga och medborgarrättsliga processer runt Europa under 1800- och 1900-talen, men tyvärr saknar jag en viss reflexivitet i resonemangen. Jag avser då att essäerna inte förmår fånga och utveckla sina respektive kopplingar till Europa och till ett europeiskt medborgarskap. Jag kommer att diskutera detta mer ingående nedan.

Ett tredje tema

I sin essä "Ett europeiskt dilemma – Gunnar Myrdal och den europeiska unionen" resonerar Carl-Ulrik Schierup om hur man kan dra lärdomar från 1900-talets USA för att förstå dagens processer inom Europa och EUropa. Som titeln antyder tjänar Gunnar Myrdals klassiska analys från 1944, "An American Dilemma" som utgångspunkt för diskussionen. Dilemmat i dåtidens USA var, enligt Myrdal, att det å ena sidan fanns ett gemensamt credo i den amerikanska nationen som bestod av en allmän tilltro till klassiska liberala värderingar som frihet, rättvisa och universella mänskliga rättigheter och å andra sidan en helt annorlunda strukturerad social verklighet. I dåtidens amerikanska 1940-tal var verkligheten, som Schierup uttrycker sig, "präglad av vit överhöghet, rigida rasbarriärer och rasistiska trakasserier. För svarta invånare representerade 1940-talets USA en värld av kulturell stigmatisering, socioekonomisk segregering, diskriminering och politisk uteslutning" (Schierup 1997:99). Den tes Myrdal argumenterade för i sin bok, och i sin senare forskning, var att det amerikanska "negerproblemet" inte utgjorde ett svart problem, utan ett vitt problem eftersom det var grundat i en "vit" samhällsstruktur.

Vid senare undersökningar under ett tidigt 1970-tal noterade Myrdal att utvecklingen i USA inte hade gått framåt, utan snarare bakåt vad gällde att praktiskt genomföra nationens utfästelser om medborgerliga rättigheter. Myrdal hävdade att den vita överklassen motarbetade en dylik utveckling samtidigt som den svarta underklassen misslyckades med att organisera en bred transetnisk politisk rörelse. Enligt Schierup har det Myrdalska dilemmat fortsatt under 1980- och 1990-talen genom att etniska grupper betonar sin kulturella och etniska särart som något fundamentalt annorlunda från andra samhällsgrupper. I dagens USA, menar Schierup, existerar inga breda politiska medborgarrättsrörelser som spränger de etniska gränserna och därmed saknas även den nödvändiga gemensamma plattformen för en kamp mot sociala orättvisor och diskriminering. Dilemmat har lett till en total kollaps.

Den amerikanska erfarenheten med ett minoriteternas kakafoni har likheter med den utveckling som Europa är på väg in i, anser Schierup. Europa upplever idag i mångt och mycket samma problem som USA med en omfattande illegal invandring som väl innanför Europas gränser snabbt övergår till billig arbetskraft. Inom de europeiska storstäderna förekommer även en alltmer omfattande polarisering mellan olika etniska grupper. Sammantaget är det i Europa på väg att bildas en statslös samhällsklass med etnicitet som grund som saknar alla medborgerliga rättigheter. En kontrast till den illegala immigrationen utgör Unionens och Kommissionens arbete med att skapa ett gemensamt europeiskt medborgarskap. Men även inom den europeiska Unionen ser framtiden dystert ut, skriver Schierup, eftersom det medborgarskap som Kommissionen försöker att frammana bygger på idén om en vit etnisk och kulturell gemenskap och klyftan ter sig än mer oöverkomlig genom Schengenavtalet och "Fästning Europa" (Schierup 1997:120). För Schierup är det europeiska försöket till ett gemensamt medborgerligt credo lika misslyckat som det amerikanska, eftersom verkligheten befinner sig så långt från visionen. Den enda möjligheten att undvika ett europeiskt dilemma och kollaps är att, som Schierup uttrycker sig, konstruera ett medborgarskap som bygger på inclusion och inte exclusion och som vilar på nya former av social solidaritet och socialt ansvar.

Schierups essä behandlar, som jag har beskrivit ovan, hur dagens Europa är på väg in i en fas som USA redan har genomlevt. Resonemangen i Schierups essä är mycket intressanta och klart läsvärda, där han med stor pedagogisk skicklighet tar fram ett historiskt exempel för att förklara en nutida social process. Detta är också den avgörande skillnaden mot de övriga essäerna. Schierup startar sitt resonemang, liksom de övriga, med ett exempel utanför Europas geografiska gränser, men han för det tillbaka till Europa och våra ideal om medborgerliga fri- och rättigheter. Schierup vänder därför på resonemanget och håller sig inte endast utanför Europas gränser, vilket i huvudsak var fallet i det andra temat, utan hans ambition är att

problematisera medborgarskap som ett nutida europeiskt begrepp. Schierups essä innehåller följaktligen mycket av det som jag saknade i de resterande essäerna; en reflexivitet och en vidare syn på de sociala processer som studeras. Jag menar därmed att kampen för medborgerliga rättigheter i exempelvis Iran, Tanzania eller någon av de baltiska staterna och hur Europa har påverkat dessa utgör lika mycket en beskrivning av Europa vid den tidpunkten. Detta är den stora svagheten i det andra temat. Författarna ställer aldrig sig själva och sina läsare frågan; vad lär vi oss om ”Medborgarskap - Reflektioner kring ett problematiskt europeiskt begrepp”.

Medborgarskap – reflektioner kring ett problematiskt europeiskt begrepp

Denna recension har genomförts genom att dela in de olika bidragen i antologin i olika teman. Genom de olika klassificeringarna har jag gett uttryck för min syn på bokens innehåll och bokens svagheter. Att det är min läsning av boken som bygger upp recensionen framgår exempelvis av att jag hittills helt har utelämnat bokens sjunde essä från redovisningen. Essän, ”Medborgarskap och medier – från Gutenberg till Bill Gates” författad av Kjell Jonsson, behandlar hur teknologiska innovationer sedan 1500-talet har varit en väsentlig del av utvecklingen av medborgerliga rättigheter. Under 1500-talet gjorde Gutenbergs boktryckarkonst det möjligt för idéer att spridas mellan ett allt större antal människor. Därmed var kyrkans kontroll över tanken i gungning. En ytterligare utvidgning av den offentliga arenan kom två sekel senare med tidningarna som blev till ett viktig element i framväxten av det moderna samhället. Idag ser medieutvecklingen helt annorlunda ut. Världsbilden som våra massmedier förmedlar är inte längre unison och homogen, menar författaren, utan bilderna av världen är oändligt många.

Essän ”Medborgarskap och medier – från Gutenberg till Bill Gates” är, liksom många av de övriga, intressant, men jag ställer mig frågan; på vilket sätt diskuterar Jonsson medborgarskap som ett problematiskt europeiskt begrepp? På ett sätt gör han det givetvis genom att massmedierna är och har varit en väsentlig del av framväxten av de europeiska moderna staterna, en offentlig arena och ett modernt medborgarskap, men samtidigt misslyckas Jonsson tillsammans med författarna i det andra temat, att reflektera över medborgarskap inte endast som ett problematiskt begrepp, utan som ett problematiskt *europeiskt* begrepp. Jag menar då att det finns en rad mycket intressanta frågeställningar som författarna tangerar i sina essäer, men som de inte riktigt förmår att ta upp till diskussion. Exempelvis ser jag som en central problematik för hela antologin diskussionen om immigrationspolitik i dagens EU med Schengenavtalet som ett centralt dokument. I fokus är då inte bara idealen om vad ett europeiskt medborgarskap är för dem utanför Europas gränser,

utan i lika hög grad vad ett europeiskt medborgarskap bör vara och vem som är en europeisk medborgare innanför Europas gränser (Mathiesen 1997). Lika intressant vore en diskussion om dagens europeiska kultur- och mediepolitik, där det finns klart uttalade ambitioner att stärka en gemensam europeisk tradition och kultur, men frågan kvarstår om den gemensamma europeiska traditionen finns – någonsin har funnits – och vad den i så fall består av.

På samma vis som jag anser att vissa essäer ibland för ett lite för snävt resonemang om ett europeiskt medborgarskap finns det anledning att ge en viss kritisk reflektion till antologins i huvudsak rättighetsbaserade syn på medborgarskapets innebörd. Författarna följer T.H. Marshalls klassiska analys av det moderna medborgarskapet som bestående av rättigheter och skyldigheter, dock utan att diskutera eller referera till honom, vilket är anmärkningsvärt (Marshall 1963). Problemet med en rättighetsbaserad definition av medborgarskapets innebörd är att även den är lite väl snäv (Johansson 1997). Rättigheter och skyldigheter är givetvis centrala begrepp för att diskutera och förstå ett modernt medborgarskap, men det finns likaledes ett flertal andra aspekter som är av stor betydelse och som har diskuterats flitigt de senaste decennierna. En dylik aspekt berör spörsmålet om vilka som skall tillhöra en gemensam civilisation och ett gemensamt medborgarskap (Hindess 1987); är det alla eller förekommer det en differentiering i dagens samhälle? För att fånga dessa differentierande processer har vissa forskare presenterat begrepp som "Gender-neutral citizenship" (Vogel 1994), "Race-neutral citizenship" (Wilson 1994) och "European citizenship" (Habermas 1994). En annan aspekt som har diskuterats flitigt behandlar medborgarskapsbegreppets exkluderande funktion. En medborgerlig rättighet har därmed inte bara en positiv innebörd, utan den ger likväl uttryck för en form av maktutövning (Barbalet 1988, Waters 1989, Gorham 1995).

Jag skall avsluta denna recension med att kort återknyta till min första kritiska kommentar, enligt vilken jag efterlyste en mer genomtänkt idé angående bokens syfte och innehåll. Jag anser att boken som helhet skulle vinna mycket om den inleddes med ett kapitel som på ett övergripande plan diskuterade dagens samhällsförändringar och medborgarskapets problematik. I detta inledande kapitel kunde bokens spridda teman knytas ihop till en gemensam problematiserande diskussion om medborgarskap och Europa. Därmed skulle det vara möjligt att undvika mycket av den kritik som jag har framfört, men även att utveckla essäernas intressanta resonemang och ge dem en vidare betydelse.

HÅKAN JOHANSSON
Sociologiska institutionen
Uppsala universitet

Litteratur

- Barbalet J.M. (1988) *Citizenship*. Milton Keynes: Open University Press.
- Gorham E. (1995) "Social Citizenship and its Fetters". *Polity* 28:25–47.
- Habermas J. (1994) "Citizenship and National Identity". I: van Steenbergen (ed.) *The Condition of Citizenship*, London: SAGE.
- Hindess B. (1987) *Freedom, Equality, and the Market*. London: Tavistock Publications.
- Johansson H. (1997) "Att förstå det moderna medborgarskapet – en resa från T.H. Marshall till Michel Foucault". *Dansk Sociologi* 8:39–61
- Marshall T.H. (1963) "Citizenship and Social Class". I: *Sociology at the Crossroads and other essays*, London: Heinemann.
- Mathiesen T. (1997) *Schengen, politisamarbeid, overvåking og rettssikkerhet i Europa*. Oslo: Spartacus Forlag AS.
- Riesenberg P. (1992) *Citizenship in the Western Tradition*. London: Chapel Hill.
- Vogel U. (1994) "Marriage and the Boundaries of Citizenship". I: van Steenbergen (ed.) *The Condition of Citizenship*. London: SAGE.
- Waters M. (1989) "Citizenship and the Construction of Structured Social Inequality" i *International Journal of Comparative Sociology*, 30 (3-4): 150–180.
- Wilson W. (1994) "Citizenship and the Inner-City Ghetto Poor" i van Steenbergen (ed.) *The Condition of Citizenship*, London: Sage.

RECENSION

Kjell Eriksson; Harald Niklasson; Per-Olof Olofsson *Reflexivitet, modernitet och välfärdssamhällets framtid*. Halmstad: Idé & Text, 1997.

Debatten om välfärdssamhället tycks ha nått ett stillestånd. Varken den klassiska välfärdspolitiska idéen, formerad kring lönearbetets, den stabila anställningens och den fulla sysselsättningens primat, eller den nyliberala visionen, centrerad kring marknadens förment universella överlägsenhet, är vidare adekvata. Ingen av dem är riktigt lämpade för att erbjuda lösningar på vad Peter Antman kallat ”den nya arbetarfrågan”, alltså frågan om hur de allt större grupperna med svag eller obefintlig position på arbetsmarknaden ska kunna försörjas på ett värdigt och i bästa fall värdeskapande sätt. Det finns i dagens välfärdspolitiska debatt ett stort behov av vad jag skulle vilja kalla *empirisk utopism*, en utopism som grundar sig i en empirisk analys av rådande samhällsförhållanden men är beredd att bidra konstruktivt till debatten och föreslå lösningar bortom de gängse dagspolitiska.

I boken *Reflexivitet, modernitet och välfärdssamhällets framtid* samsas tre uppsatser som inledningsvis utlovar något av en sådan empirisk utopism. Med utgångspunkt i ”de omfattande förändringarna av individuella livsvillkor och strategier och de därmed sammanhängande förändringarna i arbetslivet och de politiskt styrda välfärdsinstitutionerna” vill författarna diskutera hur välfärdsinstitutioner och arbetsliv skulle kunna utvecklas ”i relation såväl till traditionella krav på solidaritet och jämlikhet som till nya krav på livskvalitet och medbestämmande.”

Lyckas då författarna i sina ambitioner? Bara delvis. Per-Olof Olofsson pekar i sitt bidrag på att den moderna välfärdspolitiken kretsar kring *risker*. Välfärdsstaten verkar som en regulator och dämpare av de olika risker som är förknippade med individers levnadsbanor. För den skull menar han inte att välfärdspolitiken kan reduceras till ett slags gigantiskt försäkringsbolag. Istället är ett karakteristiskt drag i välfärdspolitiken att den också förkroppsligar en *moralisk* uppfattning om att alla har rätt till ett värdigt liv och en dräglig försörjning.

Olofsson påpekar också förtjänstfullt att den trend mot ökad individualisering vi kan se tecken på – i form av minskad auktoritetstro och ökad vilja att individuellt styra sitt levnadsöde – inte i sig själv utgör något hot mot en välfärdspolitik av svensk modell. Tvärtom har denna i stor utsträckning utgjort själva förutsättningen för en individualisering genom att lösa individen från banden till familj och andra ”naturgivna” gemenskaper. Den nya individualismen pekar inte heller bort från

välfärdspolitiken som många påstått; den är inte detsamma som egoism och satsa-på-dig-självm-mentalitet.

Den ökade individualiseringen ställer dock inte desto mindre välfärdspolitiken inför nya krav. Olofsson menar att vad som behövs är ”reflexiva välfärdsinstitutioner” som kan ta en ökad individualisering av levnadsförhållanden som utgångspunkt och utgöra de stödjande institutioner som möjliggör ett flexibelt arbetsliv och varierande levnadsbanor.

Hans eget exempel på en sådan tänkbar framtida reflexiv välfärdspolitik, en allmän medborgarlön, är dock inte helt övertygande. Olofsson antar här helt sonika att de medborgare som skulle välja att leva på medborgarlönen, och därmed på en lägre levnadsstandard än de som arbetar i ”den nödvändiga sektorn”, kommer att använda sin tid till arbete till gagn för sina medmänniskor. Här menar jag att han gör sig skyldig till ett motsvarande tankefel som mer enkelspåriga nationalekonomer: där dessa antar att människan styrs av sitt egenintresse antar Olofsson att vi styrs av strävan efter erkännande av den andre och att vi därmed kommer att vilja göra gott för andra om vi bara ges chansen. Mot detta kan man invända att det snarare är vissa institutionella mekanismer som framskapar vissa förhållningssätt och handlingsmönster. En medborgarlön utan institutionella mekanismer som premierar socialt inriktat handlande riskerar att bara skapa ett slags socialbidragsproletariat – obehövda individer mot en fond av otillfredsställda samhällliga behov.

Om Olofssons bidrag är stimulerande, om än en smula vildsint, kan tyvärr inte detsamma sägas om bokens två övriga bidrag. Harald Niklassons kapitel rör sig mellan det tautologiskt triviala (”Åtgärder och reformer, som eliminerar vad folk i allmänhet ser som ineffektiva regleringar, onödig byråkrati, missbruk av det sociala skyddsnätet, orimliga lönedifferenser o s v leder inte till folklig misstro, tvärtom” eller ”Vårt internationella beroende kan inte tänkas bort”) och det direkt självmotsägande. Efter att på tre hela sidor redogjort för de avsevärda problemen förknippade med EMU viftar Niklasson undan dem med konstaterandet att ”en återgång till nationella regleringar och murar är ingen lösning”, och att Sverige därför trots allt bör gå med i EMU. Det hade varit mer övertygande om han på allvar sökt bemöta kritiken mot EMU.

I Kjell Erikssons kapitel möter vi istället en fullfjädrad plädering för aktionsforskning, framförallt i relation till rationaliseringar i arbetslivet. Eriksson försöker i beskrivningar av ett antal fall han varit inblandad i visa hur forskningen kan bidra till ett mer demokratiskt och samtidigt mer effektivt arbetsliv. Och det är väl vackert så, även om inte alla fall han beskriver kan betecknas som *success stories*. Problemet är dock de enorma växlar Eriksson vill dra på sitt konsultande. Andra

forskningsinriktningar – karikerade som ”positivism” – avfärdas i en fullständigt distanslös hyllning till det aktionsinriktade arbetssättet. Frågan om vem som ska genomföra kritiska analyser när vi alla likt Eriksson låtit oss städslas som inomorganisatoriska *trouble-shooters* infinner sig omedelbart hos läsaren. Författaren lämnar dem dock diskret därhän. Istället bistås vi med tröttsamma utläggningar om de nya högskolornas öppna samverkansinriktade arbetssätt och ”högskolans tredje uppgift”.

Sammantaget får vi alltså ganska lite av vare sig empiri eller utopism i denna bok. Många av de tankespår som läggs ut i Olofssons bidrag skulle dock förtjäna att tas på allvar i den välfärdspolitiska forskningen och praktiken — framförallt om de i senare tappning kan kompletteras med mer systematiska empiriska observationer.

STEFAN SVALLFORS
Sociologiska institutionen
Umeå universitet

RECENSION

Berth Danermark, Mats Ekström, Liselotte Jakobsen & Jan Ch. Karlsson: Att förklara samhället. Lund: Studentlitteratur, 1997.

Realismen i olika skepnader, till exempel Thomas Brantes "kausala realism", har på sistone varit på tapeten inom denna tidskrifts pärmar. Förra hösten kom en bok, avsedd som lärobok, men som dessutom kan tjäna som ett utmärkt bränsle till debatten om samhällsvetenskapens metodologiska status, nämligen Örebro- och Karlstadsociologerna Danermark, Ekström, Jakobsen och Karlssons (DEJK fortsättningsvis) introduktion till den brittiske filosofen Roy Bhaskars *kritiska realism*.

Boken är en "kollektiv produkt", även om dess olika kapitel har enskilda författare. Den täcker ett vitt fält, från det metateoretiska till den konkreta forskningens praktiker, och vill påvisa den nödvändiga kopplingen mellan de olika nivåerna i forskningen, och hur denna koppling kan se ut. Boken inleds sålunda med en metateoretisk eller filosofisk del för att sedan övergå till en mer uttalat samhällsvetenskaplig.

I en mening är det lite tragiskt att bokens första del överhuvudtaget har *behöv*t skrivas. Det tragiska ligger i ett faktum som jag menar gör sig mer och mer påmint: många – alltför många – av dagens unga studenter saknar den språkliga kompetens som skulle krävas för att läsa Roy Bhaskar i engelsk språkdräkt. För att undvika alla missförstånd vill jag betona att jag är fullkomligt övertygad om att denna del verkligen behövs på svenska. Författarna presenterar på ett förtjänstfullt sätt Bhaskars teori(-er) för en svensk högskolestuderande publik. Roy Bhaskar tillhör inte, som författarna påpekar, de allra enklaste av skribenter, framförallt inte i sitt stora verk, *Dialectic. The Pulse of Freedom* (Verso, 1993), men man har på ett lättbegripligt språk lyckats utomordentligt väl med att överföra honom till svenska. Man bör alltså tacka författarna för deras introducerande gärning.

Att förstå samhället (AFS) är till sin första del en introduktion, alltså en text som presenterar, i motsats till en text som analyserar och kritiserar, vilket medför både förtjänster och nackdelar - en del av nackdelarna givetvis också sammanhängande med författarnas avsikt att skriva en lärobok. Så saknas till exempel i viss grad en kritik av Bhaskars ansats och vad man brukar benämna *diskursivitet*. Det finns vissa diskursiva ansatser i den första delens fjärde kapitel, *Sociala strukturer och mänskligt agentskap*, men i huvudsak är denna del rent presenterande. I betydligt

högre utsträckning finner man diskursiviteten i den andra delen, förtjänstfullt genomförd i till exempel kapitel 6, *Teori i samhällsvetenskaplig metodologi*. Givet bokens karaktär, är det inte anmärkningsvärt att den första delen, introduktionen av Bhaskars teori, saknar denna diskursivitet, och man kan inte lägga denna brist författarna till last, annat än om man gör en *moralisk* bedömning av boken – det vill säga (be)dömer boken för att inte vara något *annat* än det den är. Bristen är med andra ord något som vidlåder genren.

Detta för mig över till en kort presentation av vad Bhaskars kritiska realism egentligen står för, så att den fåkunnige må orientera sig. Det är förmodligen en inte alltför vild gissning att skaran av fåkunniga är tämligen stor för, som påpekas både i den aktuella boken och annorstädes, den svenska sociologin tycks beklagligtvis vara uppdelad i å ena sidan teoretiker, och å andra sidan empiriker, och sällan möts de två. En av DEJKs förtjänster är just att göra detta möte möjligt, att sammansmälta teori och empiri till ett hållbart forskningsprogram, för att tala med Lakatos.

Den kritiska realismen är alltså beteckningen på något som i mycket är en mans verk, Roy Bhaskars. I mitten av 1970-talet – 1975, för att vara exakt (inte 1978 som författarna skriver) presenterade han i boken *A Realist Theory of Science* ett första utkast till vad som med tiden blivit ett alltmer fullfjädrat teoretiskt program. De teser som Bhaskar framlägger i denna bok vidareutvecklas sedan i *The Possibilities of Naturalism* (1979) och *Scientific Realism and Human Emancipation* (1986), m fl arbeten.

I AFS första del redogör författarna för Bhaskars ”projekt”. Det mest grundläggande han gör är att angripa epistemologins primat genom att ställa problemet på ett litet annorlunda sätt. Från att ha varit en fråga om hur kunskapsproduktion överhuvudtaget är möjlig (jfr Sapir-Whorf, Kuhn, Feyerabend, Rorty, Lyotard, m fl) och den därtill kopplade tesen om all kunskaps relativitet, blir i stället frågan i Bhaskars tappning *hur verkligheten måste vara beskaffad för att vetenskapen skall kunna finnas*. Genom att ställa frågan på detta sätt har den epistemologiska relativismens självmotsägande dilemma förkastats, och frågan om vår kunskap om verkligheten har flyttats över till den ontologiska dimensionen. Detta innebär inte att kunskapens historiskt relativa karaktär förnekas, det innebär bara att man identifierar två dimensioner i kunskapssökandet, den transitiva och den intransitiva. Bhaskar hävdar att det finns en verklighet som är oberoende av betraktaren (verklighetens intransitiva dimension), men att våra kunskaper om denna oberoende verklighet är socialt producerade (den transitiva dimensionen). Detta är utgångspunkten för Bhaskars kritiska realism.

Vidare menar Bhaskar att verkligheten är *differentierad* och *stratifierad*. Med dif-

ferentierad menar Bhaskar att verkligheten består av tre *domäner*: verklighetens, det faktiskas och empirins domäner. På empirins domän har vi att göra med erfarenhetsbaserade händelser. På det faktiskas har vi händelser som utspelats, alldeles oavsett om de är erfarna eller ej, och på verklighetens domän de mekanismer som genererar dessa händelser. Det finns med andra ord, som DEJK formulerar det, "en ontologisk klyfta mellan det vi erfar och begriper, det som faktiskt händer, och – mest avgörande – den djupdimension där de mekanismer finns som producerar händelserna" (s 55). Som samhällsvetare har vi att ta hänsyn till samtliga dessa domäner och deras relationer om vi vill göra anspråk på att förklara den värld vi lever i. Nu får *inte* dessa generativa mekanismer förväxlas med determinism. Om en generativ mekanism får genomslag på det faktiskas eller det empiriskas domäner beror på specifika, samhälleliga förhållanden. Mekanismer är inte ensamt verksamma. Det existerar olika mekanismer, förstärkande respektive motverkande, vilket också är skälet till att kausala lagar av den kritiska realismen analyseras i termer av *tendenser*.

En kausal lag verkar alltså inte isolerat, den verkar i *verkligheten* med och mot andra kausala lagar. I *verkligheten* är här nyckeln, i så motto som verkligheten alltid är *öppen*, eller rättare: den verklighet som inte är experimentellt bestämd är alltid öppen, och denna öppenhet tilltar ju högre upp bland verklighetens strata vi befinner oss. Detta är naturligtvis *en* anledning till varför samhällsvetenskapliga prediktioner är så vanskliga, för att inte säga omöjliga. Lika litet som inom naturvetenskaperna känner vi alla de generativa mekanismer och kausala lagar som styr våra kunskapsobjekt. Tillförlitliga prediktioner kräver *slutna* villkor, laboratorieexperiment inom naturvetenskaperna, tankeexperiment inom samhällsvetenskaperna, till exempel.

Med *stratifierad* menas att det i verkligheten finns nivåer med så kallade emergenta krafter, där varje "ny" nivå reser sig ovan den tidigare, men med "nya" egenskaper. För den som läst Mario Bunge är detta inget nytt - Bunge förefaller för övrigt vara en outtalad inspiratör hos Bhaskar. Exempel på sådana här nivåer kan vara kedjan elementarpartiklar – atomkärnor – atomer – molekyler – kroppar eller, mer samhällsvetenskapligt relevant, de biologiska, psykologiska och sociala nivåerna (vilka nivåer som de facto existerar är en fråga som inte kan avgöras a priori).

Detta har varit ett försök att i DEJKs efterföljd snabbt skissera några av den kritiska realismens mest grundläggande begrepp. AFS andra del, som är den mer strikt samhällsvetenskapliga, bygger på de insikter som redovisats i dess första del. Vad författarna gör här är att presentera en möjlig forskningspraktik i den kritiska realismens fotspår. Man diskuterar till exempel de grundläggande skillnaderna mellan fyra slutledning/tankeoperationer: induktion, deduktion, abduktion och retro-

duktion. Vidare visar man att den vanliga dikotomin struktur/agent inte behöver ses som ett *antingen-eller* utan snarare som ett samspel mellan begränsande eller villkorande strukturer och reproducerande eller transformerande agenter. Både atomism och holism får sig här välförtjänta törnar, och den syntes eller snarare *Aufhebung* DEJK framlägger är klagörande.

Kapitel 6 behandlar på ett utmärkt sätt teorins och begreppsbildningens nyckelroll inom samhällsvetenskaperna. Författarna gör reda för olika betydelser av teori, diskuterar begreppsbildningar och förhållandet mellan teori och empiri. Här kritiserar också två vanligt praktiserade metodologier inom sociologin: Mertons middle range theory och Glaser och Strauss 'grounded theory'. Författarna visar på dessas empiricistiska slagsidor – och den därmed överhängande risken att enbart ägna sig åt trivialiteter – och framhåller det oeftergivliga kravet på generell, övergripande samhällsteori. Vidare innehåller kapitlet avsnittet *Att använda generell teori i empiriska studier* (s 212–217), som varje uppsatshandledare borde vara tacksam för. Här visar man på ett tydligt och pedagogiskt sätt att det teoretiska inte är något man *lägger på* ett redan givet problem utan att det är *teorin* som *genererar* frågeställningar.

Det sjunde kapitlet tar upp förhållandet mellan kvantitativa och kvalitativa metoder på ett konstruktivt sätt. Man vänder sig emot den polaritet som konstruerar ett motsatsförhållande i termer av ett antingen-eller. DEJKs utgångspunkt, den kritiska realismen, innebär att "Strata och emergenta krafter, mekanismer, öppna villkor är ... några centrala förhållanden som präglar synen på design och metod" (s 236). Utgående från detta kan vi som forskare använda oss av två grundläggande forskningsstrategier, en *intensiv* och en *extensiv*, där den förras fokus är de generativa mekanismerna, och därmed en nödvändig kontextualisering av de fenomen som undersöks. Man tvingas här till intensivstudier av ett mindre antal fall. Kvalitativa metoder kommer att *dominera*, men inte utesluta de kvantitativa. Den extensiva designen, å andra sidan, har det motsatta dominansförhållandet. *Men*, påpekar DEJK, kvantitativa metoder innehåller fallluckor. I allmänhet innefattar de en kombination av falsifierings- och verifieringsteserna. Men eftersom insamlade data ofta tillhör den empiriska domänen innebär varje sådant försök till falsifiering eller verifiering av en teori en otillåten reduktionism, såtillvida att man då bortser från de andra två domäner den kritiska realismen arbetar med: det faktiskas och verklighetens domäner. En teoris hållbarhet kan alltså inte *avgöras* utifrån empiriska regelbundenheter – avgörande är istället en djupare teoretisk granskning som tar hänsyn till samtliga tre domäner. Efter en genomgång av de kvalitativa och de kvantitativa metodansatserna föreslås följande:

Det alternativ vi föreslår till å ena sidan den traditionella uppdelningen mellan kvantitativ och kvalitativ metod, och å andra sidan ett okritiskt kombinerande av metoder, är en modell som vi kallar *kritisk metodpluralism*. Den innebär ett utnyttjande av en intensiv och en extensiv forskningsdesign där de olika ansatserna kompletterar varandra. Det är viktigt att framhålla att vi inte förespråkar nya metoder, i de olika ansatserna används de traditionella samhällsvetenskapliga metoderna, *men de svarar mot olika frågor och behov i en kritiskt realistiskt inspirerad forskningsprocess* (s 258).

Bokens näst sista kapitel diskuterar samhällsvetenskaplig forsknings relevans för samhällsplaneringen. Här påminner författarna om de öppna villkor som gäller för samhällsvetenskapen, vilka gör att vi inte som forskare kan bidra med *prediktioner*. Vad DEJK i stället föreslår är en ny arbetsdelning mellan forskare och praktiker, där forskarens roll *begränsas* men också *omformuleras* i förhållande till praktikerns. I stället för att leverera fakta, råd om lämpliga åtgärder, etc. befriade från teoretiska abstraktioner och resonemang, skall forskaren istället leverera *teorier*. Detta är ”det enda planeringsunderlag vi *kan* bidra med” (s 269), som påvisar för praktikern vilka mekanismer som på olika sätt påverkar människors liv inom det aktuella problemområdet. Detta innebär att den kritiska realismen är en *kritisk teori*, då man identifierar icke-önskade, begränsande strukturer och mekanismer och påvisar (den möjliga) förekomsten av önskade, emanciperande strukturer.

DEJK illustrerar detta resonemang med *arbetslösheten* (s 275). En teoretisk analys av de mekanismer som orsakar arbetslöshet ställs mot den vardagsförståelse (och vissa politiska partiers förståelse, kan man tillägga), som anser den vara ett den enskilde individens ansvar. I en undersökning om arbetslösheten konfronteras alltså denna vardagsförståelse med den vetenskapliga. Går undersökningen på djupet kommer den också att identifiera institutionella orsaker inte bara till arbetslösheten men också till vardagsförståelsens ”falsa försanthållanden”, vilket alltså innebär en kritik av denna/dessa institutioner:

Grunden för samhällsvetenskapernas kritiska sida är således att förklaringar av sociala fenomen kräver att de underkastas kritik. Eftersom social praktik är begreppsberoende, kan praktiken bygga på falska försanthållanden. I den mån falska försanthållanden har sociala effekter, måste vi undersöka dem och deras orsaker - och därigenom kritisera såväl försanthållandena i sig själva, som de strukturer som ger upphov till och legitimeras av dem. Endast så kan vi förklara dem – *samhällsvetenskaplig praktik är en förklarande kritik* (s 276).

Bokens sista kapitel positionerar kortfattat den kritiska realismen i förhållande till ett antal rivaliserande skolbildningar: positivismen, hermeneutiken och postmodernismen i Rortys tappning.

Min ton har så här långt varit genomgående positiv, men några kritiska synpunkter har jag dock. En sådan rör DEJKs krav på *konsistens* hos vetenskapliga begrepp (s. 52). Kravet är i sig vanligt förekommande, och kan framstå som högst rimligt.

Likväl tror jag att det är överambitiöst om vi tar konsistens på fullt allvar. Utan att ge mig in i en längre diskussion (den intresserade kan läsa Christopher Cherniaks *Minimal Rationality* (1986) för en introduktion till svårigheter förknippade med konsistenskrav), så är jag övertygad om att vi måste nöja oss med ett krav på att begrepp så långt som möjligt skall vara icke-inkonsistenta. Detta innebär att vi lämnar öppet om begreppet är konsistent eller ej. Konsistens är eftersträvansvärd, men svårpåvisbar och kanske till och med omöjlig att uppnå. Ett skäl härtill är teoriernas *öppenhet*, ett annat är att teoretiska utsagors implikationer kan vara oöverskådliga.

En annan punkt där jag inte till fullo delar författarnas uppfattning rör förhållandet mellan det *abstrakta* och det *konkreta* (s 57–60). Man påpekar vardagsförståelsens tendens att likställa det abstrakta med något vagt, nästan icke-verkligt, och det konkreta med vad som finns, med empirin, eller som en skillnad mellan det icke-observerbara och det observerbara. Mot detta ställer man att ”det vi abstraherar från är alla de många ... aspekter konkreta fenomen har” (s 58). Vad man tenderar att göra i detta avsnitt är att upprätthålla en distinktion som förefaller mig ligga mellan å ena sidan konkreta fenomen och å den andra vetenskapligt begreppsliggörande, där vi söker fenomenens essens eller icke-tillfälligheter. Det konkreta är här det som i någon mening finns som en ansamling av ”olika element, egenskaper”, etc. Men jag tror att man bara *snuddar vid* ett klagörande av skillnaden. Jag skulle, i Marx och Hegels efterföljd (gamla gudar ska man inte förakta), som ett alternativ vilja tala om det abstrakta och det konkreta i termer av *bestämningar*, där det konkreta har ett flertal bestämningar, medan det abstrakta är förhållandevis bestämningfattigt (vilket också gör det möjligt att tala om mer eller mindre abstrakt, mer eller mindre konkret). På så sätt blir till exempel ”människor” något mycket abstrakt, fram till dess dessa människor *bestämts* på något sätt – i termer av till exempel klass, kön, ålder, boende, etc. Med detta synsätt blir ”klass” inte något abstrakt, förutsatt att begreppet är definierat, alltså bestämt inom ramen för en teori. Lika litet är ”densitet” eller ”energi” (exemplen tagna från AFS) abstrakta i den mån de är teoretiskt bestämda. Med *bestämning* som utgångspunkt uppnår vi, menar jag, två saker: vi kan tala om abstrakt och konkret *både* inom det *teoretiska* och inom det *verkliga*. Verkligheten kan alltså vara abstrakt. Jfr till exempel diskussionen om det abstrakta lönearbetet under kapitalismen med det konkreta arbetet i så kallade primitiva samhällen. I det senare fallet är alltså arbetet flerfaldigt bestämt: efter släktskap, kön, ålder, tabun, etc, etc.

Som avslutning på denna genomgång vill jag säga att boken är inspirerande att läsa, att den är välargumenterad och täcker ett förvånansvärt brett område. Dess disposition är tydlig och logisk, med väl avgränsade men sammanlänkade kapitel.

Språket är klart och några störande stilbrott mellan kapitlen existerar inte, dess olika författare till trots. Att den ska kunna fungera utmärkt i en *undervisningssituation* kan det inte råda något tvivel om.

PETER EKEGREN

Institutionen för samhällsvetenskap

Högskolan i Örebro

RECENSION

Björn Eriksson: *Praktiker, värden, vägval. Två diskussioner kring sociologins och socialvetenskapens metodologiska praktiker.* Carlssons Förlag, 1997.

Vad är det sociologer (och andra samhällsvetare) gör när de bedriver vetenskap? Vad kännetecknar sociologin som vetenskaplig praktik och vad skiljer den från andra vetenskaper? Detta är frågor som Björn Eriksson undersöker i boken: *Praktiker, värden och vägval*. Erikssons ambition är att diskutera vetenskapen som en praktik, att undersöka vad vi sociologer *faktiskt gör* när vi till exempel använder teorier eller när vi förklarar något.

Boken skiljer sig från annan litteratur om samhällsvetenskaplig metod och metodologi. Till skillnad från all den metodlitteratur som handlar om specifika metoder (hur man gör urval, intervjuer eller statistiska analyser), behandlar Eriksson istället metodologiska praktiker som är grundläggande för all samhällsvetenskap. Boken skiljer sig också från de teoretiska filosofiska arbeten som ägnar det huvudsakliga intresset åt att tolka och kommentera teoretiska auktoriteter och skolbildningar, samt att föreskriva hur vetenskapligt arbete bör gå till. Boken är en studie i "deskriptiv metodologi", med ambitionen att undersöka hur man faktiskt arbetar inom olika vetenskaper.

Låt mig direkt säga att jag är mycket positiv till boken. Analyserna är i flera fall innovativa, de ger åtskilliga aha-upplevelser och nya insikter om sådant som många tagit upp tidigare. Eriksson tar delvis nya grepp på diskussioner som man kanske trodde var uttömda sedan länge. Det är omöjligt att göra boken rättvisa i en sammanfattande recension. För att verkligen förstå poängerna i analysen krävs att man själv läser boken. Istället för att mer ingående beskriva texten skall jag sammanfatta några viktiga delar och sedan ge en del synpunkter och kritiska kommentarer.

Boken innehåller två delar. Den första utgår från begreppet vetenskaplig normalitet och analyserar olika vetenskapers sätt att begreppsliggöra verkligheten och använda teorier i förhållande till empiri. Bokens andra del tar upp frågan vad sociologer gör när de förklarar. Jag börjar med att presentera och kommentera den första delen.

Liksom andra verksamheter styrs vetenskapliga praktiker av det Eriksson kallar normalitet och normalitetsuppfattningar. Han lyfter fram två villkor för en vetenskaplig normalitet. Normaliteten bygger för det första på att det finns ett "intrinsiskt värde", ett värde som inte är instrumentellt, utan utgör ett för verksamheten

omistligt värde, något som man inte har råd att förlora. Normaliteten måste för det andra inbegripa handlingar och praktiker genom vilka detta värde upprätthålls. Det är vägvalen i dessa värdefrågor som skiljer olika vetenskapliga praktiker åt. Eriksson gör här en skillnad mellan det han kallar ”exempelvetenskapernas” (t ex fysikens och kemins) normalitet och den normalitet som präglar sociologin.

Sociologin skiljer sig enligt Eriksson från exempelvetenskaperna så till vida att begrepp inte används som *fasta begreppsliga enheter* utan som *förslag*. Utifrån denna distinktion, och med en rad träffande exempel, analyseras den sociologiska praktiken, och den för vetenskapen helt centrala frågan, hur vi arbetar med begrepp. Typiskt för sociologins praktik är att begreppen sällan eller aldrig överges slutgiltigt, de blir inte förstörda. Istället ägnar vi oss åt omformuleringar. Begrepp läggs åt sidan för att senare tas upp igen. En sådan vetenskap kan enligt Eriksson knappast genomgå revolutioner i den mening som Kuhn beskriver.

Kännetecknande för exempelvetenskaperna är att det intrinsikala värdet, det man inte har råd att förlora, är det aktuella paradigmet modeller och teorier. Teorierna är grundläggande för hela paradigmet och om man skulle bli av med dessa teorier skulle hela paradigmet falla sönder. Empiriska data har däremot bara ett instrumentellt värde. Det är möjligt att hela tiden producera nya. För sociologin är det tvärtom. Förlorar vi en teori kan vi som Eriksson uttrycker det ”alltid satsa på en ny” (s 90). Istället är det empirin som är omistlig. Grunden för detta är ”den sociologiska empirins unicitet, dess ontologiska historicitet och flyktighet” (s 89). Nu till några kommentarer.

Eriksson betonar att syftet inte är att karakterisera olika vetenskaper, utan att renodla olika normaliteter eller handlingsmönster. Samtidigt säger han att det skall handla om ”vad *sociologer* gör när de agerar normalt” (s 27, min kursivering). Här finns en motsättning i texten. Eriksson relaterar genomgående till sociologin som om den vore relativt enhetlig, som om den präglades av enbart den ena rationaliteten. Han talar t ex i ganska generella termer om vad man gör inom sociologin när man använder begrepp. De skillnaderna som finns inom den sociologiska praktiken, som inte minst har att göra med hur teorier och begrepp används, blir knappast synliga.

Eriksson pekar på flera konsekvenser av att begrepp inom samhällsvetenskapen har karaktären av förslag. En sådan konsekvens är att det förekommer mängder av begrepp och varianter på begrepp inom sociologin. Han redovisar mer eller mindre misslyckade försök att, som en slags disciplinerande åtgärder, reducera antalet begrepp inom samhällsvetenskapen. Ett sådant exempel är när American Sociological Society publicerade listor med begreppsdefinitioner som man föreslog att medlemmarna skulle hålla sig till. Eriksson har en stor poäng då han framhåller mångfal-

den, och den oavbrutna nyproduktionen, av begrepp som något typiskt för samhällsvetenskapen. Frågan är vilken slutsats vi drar av detta. Erikssons argumentation för att samhällsvetenskapen i grunden skiljer sig från ”exempelvetenskaperna” och inte kan förväntas använda begrepp som fasta enheter, är övertygande. Men likafullt kan vi, menar jag, argumentera för att samhällsvetenskapen skulle ha mycket att vinna på en högre grad av enighet i användningen av centrala begrepp. Inte minst vi sociologer har en benägenhet att ständigt hitta på nya begrepp istället för att använda etablerade begrepp som faktiskt har ett väsentligt kunskapsinnehåll och en stark förklaringskraft.

Eriksson argumenterar vidare för att samhällsvetenskapens arbete med begrepp som förslag inte ger den möjlighet till kunskapstradering som föreställningen om kumulativitet inom vetenskapen bygger på. Inom sociologin finns inte den möjlighet till kumulativitet, som innebär att dagens kunskap kan inkludera och bygga vidare på tidigare kunskap. Istället är det snarare så att ny kunskap läggs vid sidan av tidigare kunskap. Jag är inte säker på att detta är en helt riktig beskrivning av samhällsvetenskapen. Nog finns det många exempel på en begreppsutveckling inom samhällsvetenskapen som innebär att begrepp bygger vidare på tidigare begrepp, utvecklas, preciseras och inkluderar nya kunskaper. Begrepp som t ex identitet, välfärd och ideologi har varit föremål för omfattande och betydelsefull begreppsutveckling. Det vore naturligtvis enkelt att med dessa begrepp som exempel visa på förekomsten av olika varianter, men vi kan också visa att det faktiskt skett en utveckling som inte kan beskrivas som att kunskap bara lagts vid sidan av tidigare kunskap.

En annan konsekvens av att sociologin behandlar begrepp som förslag är enligt Eriksson klassikerberoendet, ”den ständiga återanvändningen” och omformulering av klassikernas begrepp. Hur är det möjligt frågar sig Eriksson ”att en klassisk text kan användas av sociologer idag” trots att det samhälle som klassikern teoretiserat försvunnit? Erikssons svar är att detta blir möjligt eftersom det hör till den sociologiska vetenskapens utmärkande drag att omformulera och omtolka begrepp. Jag skulle vilja hävda att det också finns ett annat svar på frågan som inte utesluter poängen i Erikssons analys. Att vi som sociologer ständigt återvänder till vissa (men inte alla) begrepp som utvecklats av klassiker, beror på att dessa begreppsliggjorde sociala relationer som är grundläggande även för dagens samhälle även om relationerna ser delvis annorlunda ut. Begrepp som klass, ideologi, legitimitet, rationalitet, social handling, ritual osv fångar sociala relationer och processer som inte på något sätt försvunnit. Dessa kommentarer skall inte uppfattas som en kritik mot den analytiska distinktion som Eriksson utgår från. Det finns stora poänger i att skilja mellan begrepp som fasta enheter och förslag.

Nu till bokens andra del, som har titeln *Förklaringar och förklaringsordningar*. I syfte att undersöka vad sociologin ”i praktiken anser sig behöva förklaringsmässigt för att genomföra sina analyser” (s 145) utvecklar Eriksson ett analytiskt schema, en tablå, som skiljer mellan dels intern och extern analys, dels synkron och diakron analys. Genom att kombinera dessa får vi en tablå innehållande fyra olika förklaringsordningar. Med förklaringsordning menar Eriksson en uppsättning av regler som i praktiken vägleder forskarens sätt att ställa frågor och ge svar när något skall förklaras. Kombinationen synkron och intern ger en typ av förklaringar där målsättningen är att finna *logiker*. Som exempel på detta nämns de logiker som Weber försöker fånga med begreppen den protestantiska etiken och kapitalismens anda. Teorier om rational choice är ett annat exempel på sökandet efter logiker. I den förklaringsordning där det synkrona och externa kombineras försöker man finna *mekanismer*, det vill säga något ”som utlöses lagenligt, automatiskt” (s 193). Ett exempel som ges är gravitationslagen och teorier om det naturliga urvalet. Skillnaden gentemot den förra typen av förklaringar sägs vara att mekanismförklaringar ”utgår från externa relationer mellan de företeelser som skall förklaras” (s 194). Förklaringar som bygger på diakron analys (i kombination med extern och intern) strävar efter att presentera det Eriksson kallar *interna* respektive *externa historiker*. Typiskt för dessa förklaringar är att man söker svar på frågor om konkreta historiska skeenden.

Den andra delen av boken, i vilken analysen av olika förklaringar för övrigt utvecklas betydligt mer än det jag här tar upp, är mer svårtillgänglig och väcker också mer frågor, jämfört med den första delen. Till en del tror jag detta har att göra med att de centrala begreppen i Erikssons analys används på ett delvis oklart sätt. Begreppen diakron-synkron kan skapa missförstånd eftersom Eriksson inte använder *synkront* i betydelsen *samtidigt*, och skiljer detta från ett *diakront* perspektiv som studerar förhållanden *över tid*, vilka är de kanske vanligaste innebörderna av dessa begrepp. Istället handlar det, vilket Eriksson också framhåller, om en skillnad mellan olika sätt att hantera tid i förklaringar. I det diakrona perspektivet studeras konkreta skeenden. Här är inte kunskapsobjekten utbytbara. Det handlar om specifika objekt som studeras med avseende på en mängd olika egenskaper och bestämmningar. Den konkreta kontexten tillskrivs stor betydelse. I den synkrona analysen är tiden abstrakt. Tiden handlar om ett abstrakt före-efter och inte en konkret historisk tid. Det kan handla om att man förklarar med hänvisning till generella logiker och rationaliteter. I dessa förklaringar analyseras företeelser med avseende på få bestämmningar. Förklaringarna är å andra sidan giltiga för ett stort antal företeelser. I själva verket handlar denna distinktion huvudsakligen om det som andra beskrivit som en distinktion mellan abstrakt och konkret och jag

tror att Erikssons argumentation skulle ha blivit klarare om han explicit använt sig av, eller åtminstone relaterat till, dessa begrepp. När Eriksson säger att distinktionen sunkroni-diakroni är ”föga uppmärksammas inom metodologisk diskussion” är detta därför en sanning med modifikation. Inom i synnerhet den av marxismen påverkade vetenskapsteorin och metodologin har denna distinktion, frågan om abstraktionsnivåer och skillnader mellan konkret och abstrakt analys, varit helt central.

Vad gäller begreppen intern-extern finns en mer begreppslig (och inte bara terminologisk) oklarhet i Erikssons argumentation. Inledningsvis definieras intern och extern som två typer av relationer. Sociologin kan studera externa relationer, det vill säga relationer mellan entiteter som är vad de är oberoende av varandra, men också interna relationer, det vill säga relationer mellan entiteter som är vad de är genom relationen till den andra. I det första fallet är relationerna tillfälliga och i det andra är de konstitutiva. Distinktionen intern-extern handlar här således om olika egenskaper i den verklighet vi studerar. I nästa steg tycks Eriksson tala om intern-extern som olika relationer mellan forskaren och forskningsobjektet. Intern blir här inifrånperspektiv och extern utanförperspektiv. En intern förklaring är då när vi till exempel förklarar en handling inifrån ett meningssammanhang som vi delar med den handlande individen, medan en extern förklaring är när vi betraktar det som skall förklaras som ett objekt. När Eriksson sedan övergår till att mer konsekvent använda termerna intern och extern analys blir det inte helt klart vilken av dessa olika betydelser han ger dessa begrepp. (Att han dessutom vid något tillfälle byter ut intern och extern mot internalism och externalism, utan att definiera dessa, gör det inte mindre oklart eftersom dessa termer vanligen använts inom vetenskapsteori och vetenskapshistoria med en helt annan innebörd.) Kanske förklaras dessa oklarheter av att Eriksson ser intern analys som analys av interna relationer vilket i sin tur *förutsätter* att vi förstår något inifrån. Han beskriver det också som att vi inom sociologin har att välja mellan en intern kontextuell ansats och en extern kontextoberoende. Men finns det inte också sociologi som karakteriseras av att vara distanserad extern analys av interna relationer?

Den metod och framställningsform som Eriksson valt har fördelar men också nackdelar. Eriksson beskriver sin argumentation och text på följande sätt: ”Diskussionerna är snabba. De består av argumentationer som jag vill föra i hamn, och jag har under skrivandet varit fullständigt ointresserad av vad den ena och den andra kan tänkas ha för åsikter om det jag argumenterar för. På det sättet är texten nog lite ovanlig i dagens sociologi. På motsvarande sätt har jag inte eftersträvat att finna alla de förbindelser mina tankeled kan ha med andras.” (s 12) I förhållande till texter som är tyngda av tolkningar av teoretiska auktoriteter, känns Erikssons

text mycket uppfriskande. Att föra en diskussion parallellt med andra diskussioner, istället för att explicit relatera till dessa, har samtidigt sina nackdelar. Genom att använda centrala begrepp utan att tydligt relatera till pågående diskussioner inom ämnet finns en risk för oklarheter. Erikssons användning av mekanismbegreppet är ett exempel på detta. Med mekanism brukar, skriver Eriksson, ”avses något som utlöses lagenligt, automatiskt och repetitivt givet att vissa betingelser och förutsättningar föreligger eller inträffar” (s 194). Eriksson påstår att sociologin ”knappast har några art- eller disciplineegna mekanismer av mer generellt slag. I stället använder sociologin enligt Eriksson mekanismer från andra discipliner. Med tanke på att många sociologer menar att sociologisk teori med sina begrepp just beskriver sociala mekanismer blir Erikssons argument något märkligt men förklaras nog av att han använder en definition av mekanism som avviker från de mer etablerade. I sin förklaringsstablå för Eriksson mekanismförklaringar till extern analys. Detta bryter mot mycket av den samhällsvetenskapliga praktiken där mekanismbegreppet används för förklaringar som fokuserar på interna relationer.

Eriksson har lyckats väl med sin föresats att hitta utgångspunkter för en analys av sociologin, som inte är hämtade från den normativa vetenskapsteorin, utan grundade i praktiken. En deskriptiv metodologisk ansats, som inte relaterar till en explicit argumentation i ontologiska och epistemologiska frågor, har dock, enligt min uppfattning, sina begränsningar. Grundläggande ontologiska karakteriseringar av sociologins objekt har betydelse för hur vi skall förstå möjligheter och begränsningar i olika metodologiska praktiker. Istället för att bara beskriva hur den sociologiska praktiken ser ut, bör vi också kunna argumentera för att det finns sådant som man borde sträva efter att förändra, för att samhällsvetenskapen skall bli mer framgångsrik.

Praktiker, värden och vägval är utan tvekan en av de mest läsvärda och stimulerande böcker om samhällsvetenskapen och dess metodologi som jag läst, och jag har läst ganska många. Boken fokuserar några av de teman som hör till den samhällsvetenskapliga metodologins kärna, den inspirerar till reflektioner och nya sätt att se på väl kända företeelser. Boken är dessutom skriven med ett språk som är både lättsamt, djupsinnigt och underhållande på samma gång.

MATS EKSTRÖM
Humanistiska institutionen
Högskolan i Örebro

Recension

Per Trulsson: Strategies of Entrepreneurship: Understanding Industrial Entrepreneurship and Structural Change in Northern Tanzania, Department of Technology and Social Change, University of Linköping, 1997 (Linköping Studies in Art and Science 161)

In his thesis, Per Trulsson sets himself the task of identifying the main features of entrepreneurship and the interrelations between them on the basis of material collected in in-depth interviews with 26 entrepreneurs in north-western Tanzania. Some of these, he contends, are context-specific, and others universal, and finding out which is which is one of the issues he grapples with.

The concept of entrepreneurship which Trulsson uses is derived from Schumpeter, and focused on the capabilities of entrepreneurs to develop novel combinations of resources. By this Trulsson (and Schumpeter) means that similar combinations have not occurred earlier, at least not in the locality studied: the entrepreneur is, in other words, also a pioneer. This conception of entrepreneurship, and the corollary distinction made between "entrepreneurs" and "businessmen" is particularly important, according to Trulsson, in designing assistance programs for entrepreneurs: general support to businessmen is not likely to lead to social development, but support to entrepreneurs can do so, under fortuitous circumstances.

Trulsson adopts, moreover, an actor oriented approach to entrepreneurship. In structural approaches, the task of promoting entrepreneurship is often reduced to the creation of an enabling environment or "incentive structure," upon which entrepreneurship is assumed to follow. An actor oriented approach, in contrast, emphasizes the active identification of opportunities, including resources, markets and technologies. To put it otherwise, seeing a particular technology or material or market as an opportunity involves an act of reflexive interpretation by the entrepreneur, and the creation of opportunities can therefore not be reduced to structural factors.

Trulsson then identifies a number of strategies employed by entrepreneurs, to solve the problems they have to handle in the course of their business activities. These he summarizes under the heading "muddling through," a term introduced in the fifties, which aptly describes much entrepreneurial activity, but which has not, however, been used much in the literature. Muddling through, in Trulsson's interpretation, implies that business decisions are seen as serial responses to changing

circumstances, rather than as products of a grand design, a continuous process of comparing alternatives and acting upon them. At the same time, Trulsson is careful to point out that the strategies presented are not analytical constructs or ideal types, but rather actual strategies thought out and followed by the persons he met and interviewed in Tanzania, on the basis of their analysis of their situation.

This approach excludes facile reduction of empirical material to fit preconceived categories. Rather, establishing the variety of ways in which entrepreneurs solve their problems even in a single region is one of the points of the thesis. This leads to a complex and often delightful presentation of stories about running a factory, about careers, about contacts, about family responsibilities, which all add up to a fascinating account of the vagaries of entrepreneurship. However, these stories acquire much of their meaning when they are combined with Trulsson's analysis of the extremely uncertain business conditions which prevailed in Tanzania when he gathered his data in 1994. An etatist government structure was crumbling, largely as a consequence of the failure of the state monopoly of trade which instituted in the sixties, and based on a model provided by colonialism. The strict regulation of economic life which had accompanied this regime was dissolving as was the bureaucracy built around it, as well as the quasi-socialist rhetoric with which it had been justified. The majority of entrepreneurs interviewed by Trulsson had indeed been trained for work in this bureaucracy, started their careers there, and then they had left it. However, they retained intimate knowledge of how bureaucracy works which was quite helpful in their ventures. They knew when to bribe, when to evade regulations and when to comply with the official rules. They did not just receive assistance from abroad through local government agencies, they were, in Trulsson's words, able to obtain it for themselves. In this way, they could both reduce the risk of getting into trouble with the authorities and cope with the risks they could not avoid.

Other strategic moves are equally marked by this concern with uncertainty, which looms large in Tanzania where the only certainty is that nothing works as intended for very long. Most entrepreneurs followed a strategy of vertical integration, for example, which is unusual in small companies such as these. Most entrepreneurs faced the moral imperative and practical necessity of catering for their extended families amidst economic turmoil, and devised imaginative ways of doing so by helping them establish own ventures, for example, rather than just putting them on their payrolls. Most entrepreneurs supplemented their sources of essential inputs somehow, for example by buying diesel generators in order to be prepared for the day, which would come sooner or later, that the power supply went down. Most entrepreneurs had several different ventures, rather than focusing on one product

line, a form of hedging which has also been observed in other studies.

In so many ways, this is a wonderful book. However, it shares some of the problems which commonly afflict doctoral theses. It is rather long, 374 pages and some of the theoretical discussions and background material in the beginning seem redundant. We meet the entrepreneurs who are the focus of the study first on page 103, a little late in the game. The discussion at the end adds little to what has already been said in the respective chapters. Here the opportunity could have been used to compare the findings systematically with other studies, which could have given the whole exercise a sharper critical edge towards earlier literature in related areas. Now criticism appears mostly as brief comments interspersed with other material throughout the book, mainly in the early chapters. Summarizing and systematizing these observations is a task which remains to be done. This should be awaited with interest because with his thesis, Trulsson has built a solid platform from which he can address central issues in entrepreneurship and development research in the future.

ARNI SVERRISSON
Sociologiska institutionen
Stockholms universitet

INKOMMEN LITTERATUR 2/98

Följande litteratur har inkommit till redaktionen. Om du önskar recensera någon av dessa, hör av dig till redaktionen så sänder vi dig boken. Vissa av böckerna kan redan vara "bokade".

Ahrne, G (red) (1998) *Stater som organisationer*. Nerenius och Santérus förlag.
Brunsson, N och Jacobsson, B (1998) *Standardisering*. Nerenius och Santérus förlag.

Denvall, V och Jacobson, T (1998) *Vardagsbegrepp i socialt arbete*. Norstedts.
Eliasson-Lappalainen, R. och Szebehely, M (red.) (1998) *Vad förgår och vad består? En antologi om äldreomsorg, kvinnoomsyn och socialpolitik*. Lund: Arkiv.

Franzén, E (1998) *Invandring och arbetslöshet*. Studentlitteratur.
Hartman, J (1998) *Vetenskapligt tänkande. Från kunskapsteori till metodteori*. Studentlitteratur.

Hedin, U-C och Månsson, S-A (1998) *Vägen ut. Om kvinnors uppbrott ur prostitution*. Stockholm: Carlssons.

Huemer, L. (1998) *Trust in business relations. Economic logic and social interaction?* Umeå: Borea.

Jordansson, B (1998) *Den goda människan från Göteborg. Genus och fattigvårdspolitik i det borgerliga samhällets framväxt*. Lund: Arkiv.

Lalander, P (1998) *Anden i flaskan. Alkoholens betydelse i olika ungdomsgrupper*. Eslöv: Symposium.

Leissner, T (red) (1998) *Alkohol. Ett psykosocialt, beteende- och samhällsvetenskapligt perspektiv*. Lund: Studentlitteratur.

Ohlsson, R och Olofsson, J (1998) *Arbetslöshetens dilemma*. Stockholm: SNS Förlag.

Rasmusson, B (1998) *Stadsbarndom. Om barns vardag i en modern förort*. Meddelande från Socialhögskolan 1998:7, Lund.

Räftegård, C (1998) *Pratet som demokratiskt verktyg. Om möjligheten till en kommunikativ demokrati*. Gidlunds förlag.

Sjöberg, K (1998) *The Methodological Looking-glass*. Lund: Studentlitteratur.

Stenlås, N (1998) *Den inre kretsen*. Lund: Arkiv.

Swedberg, R (1998) *Max Weber and the Idea of Economic Sociology*. Princeton: Princeton University Press.

Wirén, E (1998) *Planering för säkerhets skull*. Lund: Studentlitteratur.

Värnlund, H (1998) *Det sociala vetandet*. Lund: Studentlitteratur.

ANVISNINGAR TILL FÖRFATTARE

Sociologisk Forskning är en kvartalstidskrift som utges av Sveriges Sociologförbund. En förutsättning för publicering i Sociologisk Forskning är att uppsatsen inte redan är publicerad, eller under bedömning för publicering, av annan tidskrift eller annat förlag.

Uppsatser

1. Sänd in tre exemplar av ditt manuskript till tidskriftens redaktör. Manuset ska vara skrivet med dubbelt radavstånd, försett med goda marginaler samt i sin helhet inte överstiga 10 000 ord (cirka 25 A4 sidor). Om inte annat avtalats med redaktionen ska uppsatsen vara författad på svenska.
2. Redaktionen sänder varje uppsats till två anonyma granskare för bedömning. Av det skälet ska endast titel anges på uppsatsens första sida. På separat blad anger du uppsatsens titel, författarnamn samt adress till vilken redaktionen ska sända sin korrespondens.
3. Manuskriptet ska innehålla ett engelskt abstract om 150–200 ord. Du som författare ansvarar för dess språkgranskning.
4. Noter ska vara placerade i slutet av uppsatsen, före litteraturlistan.
5. Tabeller och figurer bifogas på separat blad och i texten ska anges var de ska placeras.
6. Litteraturhänvisningar görs enligt följande: (Giddens 1991: 201) eller Giddens (1991: 201). Litteraturlistan utformas enligt följande:

Bok

Lash, S. & Urry, J. (1994) *Economies of Signs and Space*. London: SAGE.

Artikel

Beck, U. (1992) "From industrial society to risk society: Questions of survival, social structure and ecological enlightenment", *Theory, Culture & Society* 9 (2):97–123.

Kapitel i bok

Giddens, A. (1994) "Brave New World: The New Context of Politics", s 21–38 i Miliband, D. (red.) *Reinventing the Left*. Cambridge: Polity Press.

Artikelförfattare erhåller tre exemplar av numret.

Recensionier

Sociologisk Forskning publicerar recensionier av nyutkommen litteratur av sociologisk relevans. Recensionen bör omfatta max 2 500 ord (cirka 5 A4 sidor, dubbelt radavstånd). Litteraturhänvisningar i recensionen ska förtecknas i en litteraturlista.

ARTIKLAR

Järvinen: Om Bourdieus reflexiva sociologi

Solvang: Velferdsstatens problemlögg i lys av en en debatt om dysleksi

Korpi: Tro och vetande i debatten om Sveriges ekonomiska tillväxt

Lindberg: Emotioner och identitetsutveckling